

Uppland

LANDSKAPETS KYRKOR

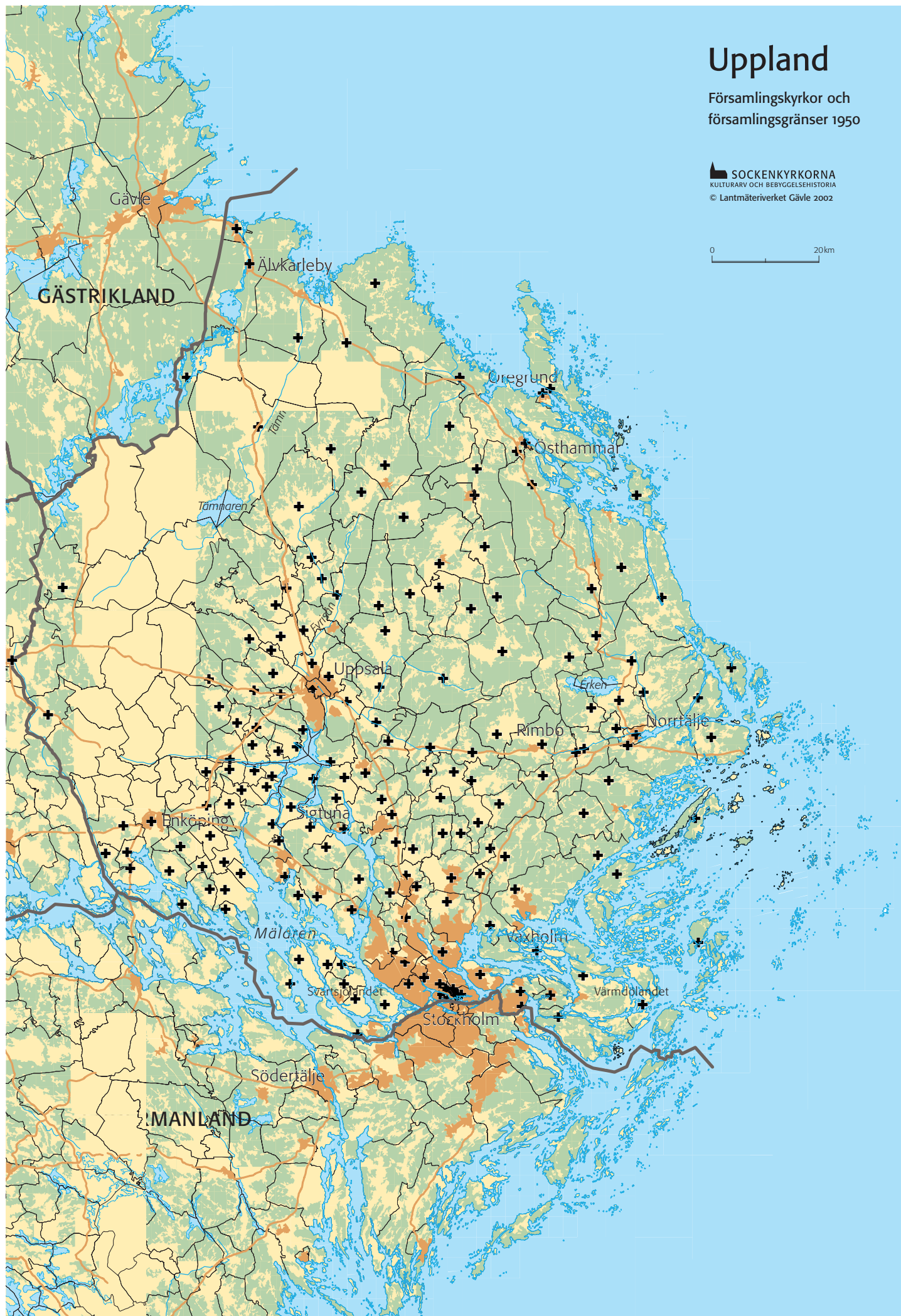
 SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond

Uppland

Församlingskyrkor och
församlingsgränser 1950

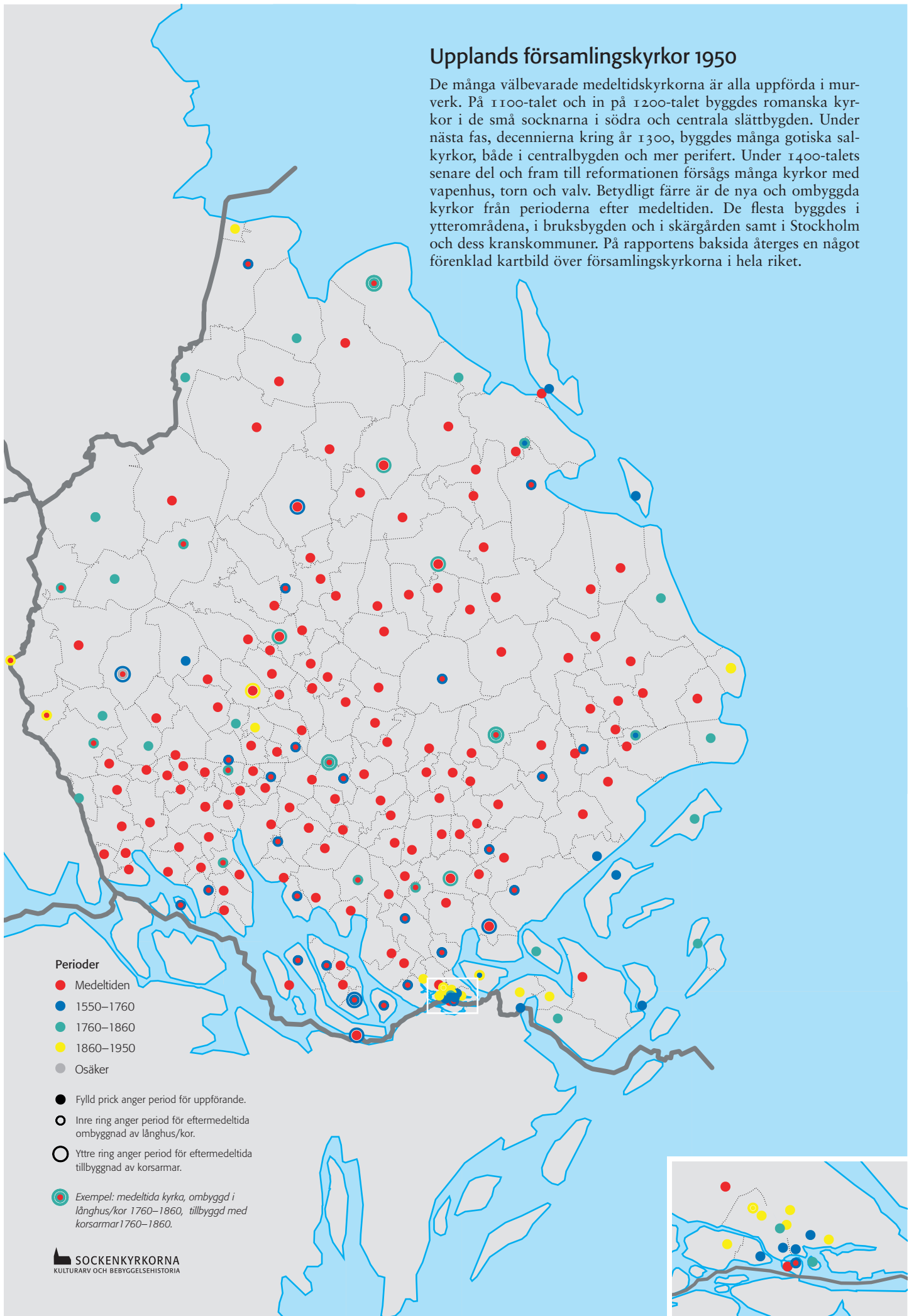
 SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
© Lantmäterverket Gävle 2002

0 20km

Upplands församlingskyrkor 1950

De många välbevarade medeltidskyrkorna är alla uppförda i murverk. På 1100-talet och in på 1200-talet byggdes romanska kyrkor i de små socknarna i södra och centrala slättbygden. Under nästa fas, decennierna kring år 1300, byggdes många gotiska salkyrkor, både i centralbygden och mer perifert. Under 1400-talets senare del och fram till reformationen försågs många kyrkor med vapenhus, torn och valv. Betydligt färre är de nya och ombyggda kyrkor från perioderna efter medeltiden. De flesta byggdes i ytterområdena, i bruksbygden och i skärgården samt i Stockholm och dess kranskommuner. På rapportens baksida återges en något förenklad kartbild över församlingskyrkorna i hela riket.

Uppland

LANDSKAPETS KYRKOR

Ingrid Sjöström och Ulf Sporrang, red.

Kartor, diagram och tabeller
av Markus Dahlberg

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond

**FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA**

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap), Stockholm, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporrang (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Marian Rittsel-Ullén, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Elisabeth Gräslund Berg, Mikael
Johansson, Gunnar Risberg, Birgitta Roeck Hansen.

KONTAKT

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08-5191 8000
E-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Gamla Uppsala kyrka (jämför även fig. 78). Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg. Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet. År 1940 anordnades på Statens historiska museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, ”Svensk byggnadstradition i bilder”, 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Tryckt med anslag från Riksbankens jubileumsfond, Riksantikvarieämbetet, Länsstyrelsen i Uppsala län och Berit Wallenbergs stiftelse.

Riksantikvarieämbetets förlag
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård

LAYOUT OCH ORIGINAL Sverker Michélsen

DIGITAL KARTTEKNIK Stefan Ene

PLANRITNINGAR Claes Sörstedt

ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.

HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2004 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:2

ISBN 10: 91-7209-368-4 (tryck), 2016

ISBN 13: 978-91-7209-368-3 (tryck), 2016

ISBN 978-91-7209-742-1 (PDF), 2016

Innehåll

- 5 Förord
Inger Liliequist
- 7 Inledning
Ingrid Sjöström
- 11 Kyrkan i landskapet
Ulf Sporrong
- 26 Bänklängder
Margareta Kempff Östlind
- 28 Medeltidens kyrkor
Ann Catherine Bonnier
- 55 Kyrkorna 1550–1760
Göran Lindahl
- 80 Kyrkorna 1760–1860
Eva Vikström
- 103 Kyrkorna 1860–1950 – nybyggnader och ombyggnader
Jakob Lindblad
- 121 Restaureringar från 1800-talets slut till i dag
Anders Åman
- 131 Upplands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Markus Dahlberg, Ingrid Sjöström och Ulf Sporrong
- 140 Litteratur om Upplands kyrkor
sammanställd av *Ingrid Sjöström m.fl.*
- 143 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001, har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Bebyggelseregistret – Kulturhistorisk bebyggelseinformation. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Inger Liliequist
Riksantikvarie

Inledning

av Ingrid Sjöström

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobyggandet i landskapet Uppland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten kommer även att redovisas i en tryckt volym om kyrkorna i hela landet, samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001 med Riksantikvarieämbetet som huvudman. Projektet har haft som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö har studerats både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymter och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilden och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bl.a. genom sin ringa storlek och genom att den oftast saknar centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. I allmänhet finns inte det omfattande sociala och kommersiella liv som präglar den kontinentala byn. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur

stor del av landets kyrkomiljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag som kan knytas till allmänna geografiska strukturer.

Forskarna inom projektet är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsakssammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång till – eller brist på – kompetens, material och resurser under olika ske-den. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna har fungerat som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld mötte här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stifts-städer eller från huvudstaden. För den kyrkohistoriska bakgrunden hän-visas till verket *Sveriges kyrkohistoria*, under utgivning i 8 delar (Svenska kyrkans forskningsråd).

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets kulturdataenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen kommer att redovisas i en sär-skild rapport. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmate-rial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projekt-medarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översikts-texter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla landskapsrapporter, för att möjliggöra jämförelser. Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta över-siktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och problem återstår att behandla. Att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunk-tion för projektet. Påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte kring rapporten är därför välkomna.

UPPLANDS KYRKOR

Uppland är ett av Svealands kyrkrikaste landskap. De i dag bevarade socken- och församlingskyrkorna, äldre än 1950, är 210 till antalet och representerar de 208 församlingar som fanns i landskapet 1950. Antalet territoriella församlingar är i dag 2001. Häri ingår Stockholm norr om Södermalm. I denna rapport behandlas i några fall även kyrkor i södra Stockholm, där sammanhanget så kräver.

Vid medeltidens slut fanns 184 socknar och församlingar. Den befolk-ningsökning som inleddes under 1700-talets senare del och fortsatte under 1800-talet medförde endast ett begränsat nybyggande och ombyggande av kyrkorna. Näst Skåne är Uppland det landskap som har flest helt beva-rade medeltidskyrkor, d.v.s. kyrkor som undgått senare ombyggnad av långhus och kor. Inte mindre än 82 av de uppländska medeltidskyrkorna har sin ursprungliga planform oförändrad. Ytterligare 48 har ombyggts redan under medeltiden, men har därefter bevarats intakta. Av Upplands 210 i dag bevarade församlingskyrkor, äldre än 1950, är således 130 till sin kärna helt och hållet medeltida, d.v.s. 62 %. Motsvarande procenttal

för hela landet är 25 %. De kyrkor i Uppland som helt saknar medeltida partier i långhus eller kor är endast 41 till antalet, d.v.s. 20 % av samtliga 210 församlingskyrkor. Motsvarande andel för hela landet är 49 %. Ur siffrorna framträder alltså ett kyrkligt landskap präglat av medeltiden, och där tilläggen till kyrkobyggnadsbeståndet därefter varit förhållandevis sparsamma.

I rapporten behandlas både försvunna och bevarade kyrkor, som representerar många byggnadsetapper och tidsskikt. Underlaget för analysen av kyrkobyggnaderna utgörs alltså av betydligt fler kyrkor än dagens församlingskyrkor.

Studierna av Upplands kyrkor började tidigt. Redan 1635–38 dokumenterade Jonas Haquini Rhezelius på Kommerskollegiets uppdrag kyrkor och andra monument i norra Uppland (publicerade 1915–17). Då Antikvitetskollegiet inrättades 1667 som ett uttryck för stormaktstidens växande intresse för landets forntid och historia, hörde Uppland till de landskap som tidigast grundligt utforskades. Riksantikvarien Johan Hadorph gjorde flera inventeringsresor i landskapet och lät sina tecknare avrita kyrkor och inventarier. Hans reseberättelser från 1676–85 gavs ut 1917. En av tecknarna var den unge Johan Peringskiöld, sedermera Hadorphs efterträdare som riksantikvarie, även han väl förtrogen med de uppländska kulturminnena. Erik Dahlberghs stora verk *Suecia antiqua et hodierna*, påbörjat på 1660-talet och tryckt 1717, inleds med landskapet Uppland. Bland de många kopparstickarna finns vyer över Stockholm och sex uppländska städer, med kyrkorna väl synliga. Riddarholmskyrkan i Stockholm, Uppsala domkyrka och de nya stora kyrkorna i Stockholm finns också avbildade i vackra helsidesplanscher. Till de flitigaste fornforskarna i Uppland på 1800-talet hör Erik Ihrfors, vars vackra folianter med text och teckningar finns i Vitterhetsakademiens bibliotek.

Upplands kyrkor tillhör även i modern tid de bäst dokumenterade i landet. Då Sigurd Curman och Johnny Roosval startade inventeringsverket *Sveriges Kyrkor* 1912 var det Ärlinghundra härads kyrkor som utgavs först. Därefter har sammanlagt 112 sockenkyrkor, 12 kapell och tre slottskyrkor i Uppland samt 19 kyrkor i den uppländska delen av Stockholm beskrivits i serien. Närapå samtliga kyrkor i Uppland utanför Stockholm finns utgivna i serien *Upplands kyrkor*, som publicerats från 1945 av stiftsstyrelsen i Uppsala, med Bengt Ingmar Kilström som huvudredaktör.

Bland de många enskilda forskare som likaså bidragit med värdefulla studier om de uppländska kyrkorna kan nämnas Gerda Boëthius, Nils Sundquist och Armin Tuulse samt på senare år Ann Catherine Bonnier, Carina Jacobsson, Anna Nilsén och Jan Svanberg. En sammanställning av viktigare litteratur om de uppländska kyrkorna återfinns i slutet av rapporten. Använd speciallitteratur återfinns däremot i anslutning till varje kapitel.

Landskapsrapporten inleds av en presentation ur ett kulturgeografiskt perspektiv. De följande kapitlen är kronologiskt upplagda och indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (uppdelad i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att grovt kunna sortera materialet. Kyrkorestaureeringarna från 1800-talets slut och fram till nutid behandlas i ett särskilt kapitel. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik av landskapets kyrkor, med tonvikt på det för Uppland typiska i relation till landet i övrigt.

Sockenkyrkoprojektet har även undersökt bevarade bänklängder i landet för att kartlägga de olika principer som varit vägledande för för-

delningen av platserna i bänkarna. Förhållandena i Uppland redovisas i ett särskilt avsnitt. Bänklängdsmaterialet för hela riket finns sammanställt i en separat rapport.

Arbetet med rapporten har skett i nära kontakt med landskapets antikvariska expertis vid länsstyrelse och länsmuseum. Vi har fått värdefulla synpunkter och påpekanden, för vilka vi framför ett varmt tack. Ett speciellt tack riktas till länsantikvarie Karl Johan Eklund, som följt arbetet med uppmuntran och intresse samt till länsstyrelsen i Uppsala län och till Berit Wallenbergs stiftelse, vilka har bidragit till tryckningen av denna rapport.

Rapportens författare

Ann Catherine Bonnier är docent i konstvetenskap vid Stockholms universitet och antikvarie vid Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet.

Markus Dahlberg är fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, bitr. projektledare inom projektet, antikvarie vid Riksantikvarieämbetet.

Margareta Kempff Östlind är fil.dr och universitetslektor i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Göran Lindahl är konstvetare och professor em. i arkitekturens historia vid Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm.

Jakob Lindblad är arkitekt, Chalmers tekniska högskola, och fil.mag. i konstvetenskap, Uppsala universitet. Doktorand inom projektet.

Ingrid Sjöström är docent i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Ulf Sporrang är professor em. i kulturgeografi, Stockholms universitet.

Eva Vikström är docent i konstvetenskap, Umeå universitet, forskare vid Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet.

Anders Åman är professor em. i konstvetenskap, Uppsala universitet.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
DMS	Det Medeltida Sverige
KB	Kungliga biblioteket
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SHM	Statens historiska museum
SSA	Stockholms stadsarkiv
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ
ULA	Uppsala landsarkiv
DS	Diplomatarium Suecanum

Kyrkan i landskapet

av Ulf Sporrang

Upplands gränser har i stort sett varit stabila genom århundradena. Det bör dock observeras att Ekerö tidigare räknats till Södermanland. När det gäller skiljelinjen mellan landskapen Södermanland och Uppland genom Stockholms stad har uppfattningarna om gränsens läge varierat. Under medeltiden gick gränsen i vattnet som i dag utgörs av Hammarby sjö. I föreliggande presentation dras denna gräns emellertid söder om Gamla Stan, vilket innebär att stadsdelen Södermalm räknas till Sörmland. Detta beror på att Lantmäteriets databaser är uppbyggda på just detta sätt. Inte desto mindre görs i texten vissa utblickar mot sörmländskt territorium när det gäller förhållanden som berör kyrkobyggandets utveckling i Stockholms stad.

Administrativ och kyrklig indelning

Landskapet Uppland har genom historien genomgått ett flertal förändringar av den administrativa indelningen. Äldst är hundaresindelningen som var knuten till de tre folklanden Tiundaland, Attundaland och Fjärdhundraland samt den skeppslagsindelade Roden. Under medeltiden ersattes hundaresindelningen av indelningen i häradet och län. Häradet bestod av mindre enheter i form av socknar (fig. 1–2). Medan länsindelningen fortfarande har aktualitet har häradindelningen gradvis kommit att ersättas av de moderna kommunerna. Häradsnamnen har emellertid viss relevans för den juridiska indelningen av landet, och understundom för stifts- och kontraktsindelningar.

Landskapet Uppland berörs av tre län: Stockholms län (utom Södertörn som tillhört Södermanland sedan 1689), Uppsala län (i sin helhet) och Västmanlands län (Heby kommun samt en del av Sala kommun). Från norr räknat består Uppsala län av Älvkarleby, Tierps, Östhammars, Uppsala, Enköpings, Knivsta och Håbo kommuner medan Stockholms norra länsdel innefattar en rad förortskommuner till Stockholm (se nedan) jämte den till arealen stora kommunen Norrtälje i norr. Indelningen i län har emellertid inte varit helt stabil genom åren. I 1634 års regeringsform nämns en landshövding över Uppland och en över "allt Södermanland". Redan 1641 upprättades emellertid ett Stockholms län. 1649 utnämndes en gemensam landshövding över Stockholms och Uppsala län, vilka län förenades genom Kungl. förordning 1654. Stockholms län återupprättades 1714 varvid Södertörn inkluderades. Från 1968 räknas också Stockholms stad (som tidigare lytt under egen överståthållare) till länet. Ytterligare gränsjustering ägde rum 1971. Då överfördes norra delen av Stockholms län, utom

nuvarande Norrtälje kommun, till Uppsala län medan Stockholms län kom att inkludera Upplands-Bro kommun. Sex socknar fördes från Västmanlands till Uppsala län.

När det gäller stiftsindelningen är förhållandena lite annorlunda. Det tämligen nybildade Stockholms stift (1942) omfattar av Uppland förutom Stockholms stad även kommunerna Danderyd, Ekerö, Järfälla, Lidingö, Nacka, Sollentuna, Solna, Sundbyberg, Täby, Upplands Väsby, Vallentuna, Vaxholm, Värmdö samt Österåker. Härads- och kontraktsindelningen har viss betydelse för de dagsaktuella indelningarna inom stiftets ram medan däremot de moderna kommunreformerna i första hand tagit hänsyn till frågor rörande tätorterna och deras omland. Av

Tab. 1 a, fig. 1. Upplands församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabell 1 a i nummerordning och i tabell 1 b (s. 14) i alfabetisk ordning.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års församlingar. Detaljutsnittet visar den del av Stockholms innerstad som hör till Uppland.

Församlingar förtecknade i nummerordning

1 Skutskär	53 Stavby	105 Djurö	157 Härkeberga
2 Älvkarleby	54 Almunge	106 Möja	158 Enköping
3 Västland	55 Knutby	107 Östra Ryd	159 Tillinge
4 Söderfors	56 Faringe	108 Angarn	160 Teda
5 Tierp	57 Tuna	109 Täby	161 Svinnegarn
6 Tolfta	58 Edsbro	110 Vallentuna	162 Enköpings-Näs
7 Österlövsta	59 Ununge	111 Vada	163 Vallby
8 Hållnäs	60 Bladåker	112 Frösunda	164 Boglösa
9 Forsmark	61 Ekeby	113 Orkesta	165 Litslena
10 Valö	62 Skäfthammar	114 Markim	166 Husby-Sjutolft
11 Film	63 Hökhuvud	115 Skånela	167 Hjalsta
12 Tegelsmora	64 Börstil	116 Lunda	168 Övergran
13 Vendel	65 Gräsö	117 Vidbo	169 Löt
14 Viksta	66 Öregrund	118 Östuna	170 Villberga
15 Björklinge	67 Östhammar	119 Knivsta	171 Lillkyrka
16 Skuttunge	68 Harg	120 Odensala	172 Kungs-Husby
17 Bälinge	69 Edebo	121 Husby-Ärtinghundra	173 Veckholm
18 Harbo	70 Häverö	122 Norrsunda	174 Torsvi
19 Östervåla	71 Singö	123 Hammarby	175 Hacksta
20 Nora	72 Vaddö	124 Fresta	176 Yttergran
21 Enåker	73 Björkö-Arholma	125 Ed	177 Kalmar
22 Huddunge	74 Vätö	126 Västra Ryd	178 Bro
23 Västerlövsta	75 Rådmansö	127 Håbo-Tibble	179 Låssa
24 Norrby	76 Blidö	128 S:t Olof	180 Adelsö
25 Tärna	77 Frötuna	129 Sigtuna	181 Munsö
26 Altuna	78 Roslags-Bro	130 Håtuna	182 Ekerö
27 Vittinge	79 Söderby-Karl	131 S:t Per	183 Skå
28 Österunda	80 Estuna	132 Haga	184 Sånga
29 Järlåsa	81 Norrtälje	133 Vassunda	185 Hilleshög
30 Jumkil	82 Malsta	134 Alsike	186 Färentuna
31 Åland	83 Lohärad	135 Skokloster	187 Stockholms-Näs
32 Skogs-Tibble	84 Husby-Sjuhundra	136 Höggeby	188 Järfälla
33 Vänge	85 Länna	137 Kulla	189 Sollentuna
34 Börje	86 Ljusterö	138 Holm	190 Spånga
35 Åkerby	87 Roslags-Kulla	139 Fittja	191 Lovö
36 Läby	88 Riala	140 Balingsta	192 Bromma
37 Uppsala-Näs	89 Skederid	141 Västeråker	193 Sundbyberg
38 Helga Trefaldighet	90 Rö	142 Dalby	194 Solna
39 Uppsala domkyrko	91 Rimbo	143 Ramsta	195 Danderyd
40 Gamla Uppsala	92 Fasterna	144 Hagby	196 Lidingö
41 Vaksala	93 Gottröra	145 Gryta	197 Oscar
42 Danmark	94 Husby-Långhundra	146 Giresta	198 Engelbrekt
43 Lagga	95 Skepptuna	147 Fröslunda	199 Hedvig Eleonora
44 Funbo	96 Närtuna	148 Nysätra	200 Storkyrko el. Nikolai
45 Rasbo	97 Kårsta	149 Torstuna	201 Johannes
46 Ärentuna	98 Össeby-Garn	150 Simtuna	202 Adolf Fredrik
47 Lena	99 Österåker	151 Bred	203 Gustav Vasa
48 Rasbokil	100 Vaxholm	152 Sparsätra	204 Matteus
49 Tensta	101 Boo	153 Frösthult	205 Kungsholm el. Ulrika Eleonora
50 Dannemora	102 Gustavsberg	154 Härnevi	206 S:t Göran
51 Morkarla	103 Ingarö	155 Långtora	207 Klara
52 Alunda	104 Värmdö	156 Biskopskulla	208 Jakob

Församlingar förtecknade i bokstavsordning

180 Adelsö	65 Gräsö	36 Läby	79 Söderby-Karl
202 Adolf Fredrik	203 Gustav Vasa	85 Länna	4 Söderfors
54 Almunge	102 Gustavsberg	169 Löt	160 Teda
134 Alsike	175 Hacksta	82 Malsta	12 Tegelsmora
26 Altuna	132 Haga	114 Markim	49 Tensta
52 Alunda	144 Hagby	204 Matteus	5 Tierp
108 Angarn	123 Hammarby	51 Morkarla	159 Tillinge
140 Balingsta	18 Harbo	181 Munsö	6 Tolfta
156 Biskopskulla	68 Harg	106 Möja	149 Torstuna
15 Björklinge	199 Hedvig Eleonora	20 Nora	174 Torsvi
73 Björkö-Arholma	38 Helga Trefaldighet	24 Norrby	57 Tuna
60 Bladåker	185 Hilleshög	122 Norrsunda	109 Täby
76 Blidö	167 Hjalsta	81 Norrtälje	25 Tärna
164 Boglösa	138 Holm	148 Nysätra	59 Ununge
101 Boo	22 Huddunge	96 Närtuna	39 Uppsala domkyrko
151 Bred	94 Husby-Långhundra	120 Odensala	37 Uppsala-Näs
178 Bro	84 Husby-Sjuhundra	113 Orkesta	111 Vada
192 Bromma	166 Husby-Sjutolft	197 Oscar	41 Vaksala
17 Bälinge	121 Husby-Ärtinghundra	143 Ramsta	163 Vallby
34 Börje	127 Håbo-Tibble	45 Rasbo	110 Vallentuna
64 Börstil	8 Hällnäs	48 Rasbokil	10 Valö
142 Dalby	130 Håtuna	88 Riala	133 Vassunda
195 Danderyd	136 Häggeby	91 Rimbo	100 Vaxholm
42 Danmark	157 Härkeberga	78 Roslags-Bro	173 Veckholm
50 Dannemora	154 Härnevi	87 Roslags-Kulla	13 Vendel
105 Djurö	70 Häverö	75 Rådmansö	117 Vidbo
125 Ed	63 Hökhuvud	90 Rö	14 Viksta
69 Edebo	103 Ingarö	206 S:t Göran	170 Villberga
58 Edsbro	208 Jakob	128 S:t Olof	27 Vittinge
61 Ekeby	201 Johannes	131 S:t Per	72 Vaddö
182 Ekerö	30 Jumkil	129 Sigtuna	33 Vänge
198 Engelbrekt	188 Järfälla	150 Simtuna	104 Värmdö
158 Enköping	29 Järlåsa	71 Singö	23 Västerlövsta
162 Enköpings-Näs	177 Kalmar	89 Skederid	141 Västeråker
21 Enåker	207 Klara	95 Skepptuna	3 Västland
80 Estuna	119 Knivsta	32 Skogs-Tibble	126 Västra Ryd
56 Faringe	55 Knutby	135 Skokloster	74 Vätö
92 Fasterna	137 Kulla	1 Skutskär	176 Yttergran
11 Film	205 Kungsholm el. Ulrika Eleonora	16 Skuttunge	35 Åkerby
139 Fittja	172 Kungs-Husby	183 Skå	31 Åland
9 Forsmark	97 Kårsta	115 Skånela	2 Älvkarleby
124 Fresta	43 Lagga	62 Skäfthammar	46 Ärentuna
147 Fröslunda	47 Lena	189 Sollentuna	66 Öregrund
153 Frösthult	196 Lidingö	194 Solna	98 Össeby-Garn
112 Frösunda	171 Lillkyrka	152 Sparsätra	7 Österlövsta
77 Frötuna	165 Litslena	190 Spånga	28 Österunda
44 Funbo	86 Ljusterö	53 Stavby	19 Östervåla
186 Färentuna	83 Lohärad	187 Stockholms-Näs	99 Österåker
40 Gamla Uppsala	191 Lovö	200 Storkyrko el. Nikolai	67 Östhammar
146 Giresta	116 Lunda	193 Sundbyberg	107 Östra Ryd
93 Gottröra	155 Långtora	161 Svinnegarn	118 Östuna
145 Gryta	179 Låssa	184 Sänga	168 Övergran

Fig. 2. Häradindelning. Gränserna visar förhållandena omkring 1900.

den anledningen har stiftsgränsen ofta justerats efter kommungränserna. Till Västerås stift hör endast socknarna Norrby och Tärna i Sala kommun (från 1971). Resten av landskapet Uppland tillhör Uppsala ärkestift.

Det förtjänar nämnas att häradsnamnen också ingår i vissa sockennamn. Då den världsliga centralmakten var under uppbyggnad under tidig medeltid anslogs vissa jordegendomar till kungens underhåll (Uppsala öd). Egendomar förvaltades av fogdar som residerade på de s.k. husabyarna, oftast en för varje härad. Inte sällan blev dessa husabyar sedermera också förknippade med den kyrkliga sockenindelningen där man angav geografisk belägenhet genom häradsnamnet, t.ex. Husby-Sjutolft, Husby-Trögd (numera Kungs-Husby), Husby-Lyhundra (numera Husby-Sjuhundra), Husby-Ärlinghundra samt Husby-Långhundra.

År 1950 fanns 208 territoriella församlingar i landskapet (tab. 1, fig. 1), år 2004 var antalet 201. Från 1950-talet och fram till 1990 nybildades ett dussintal församlingar, främst i tätortsnära lägen. Ett något större antal sammanslagningar har genomförts, i tid koncentrerade till de senaste decennierna. Enligt beslut ska antalet församlingar minska till 168 år 2006.

Upplandsförsamlingarna är ganska små till ytan, speciellt söder om en linje Uppsala-Norrhälje. Detta speglar på ett bra sätt landskapets naturgeografi med stora, tidigt koloniserade öppna bygder och till ytan små församlingar i söder och med skogrika och mera glesbefolkade områden med relativt stora socknar i norr (fig. 3). Centralt i landskapet ligger de religiösa centra som har spelat en viktig roll alltsedan landets kristnande under tidigaste medeltid, nämligen Sigtuna, Gamla Uppsala (fig. 78) och Uppsala – de två sistnämnda dessutom landets ärkebiskopssäte i nämnd ordning.

Tab. 1 b. Upplands församlingar 1950, ordnade i bokstavsordning. Jämför fig. 1.

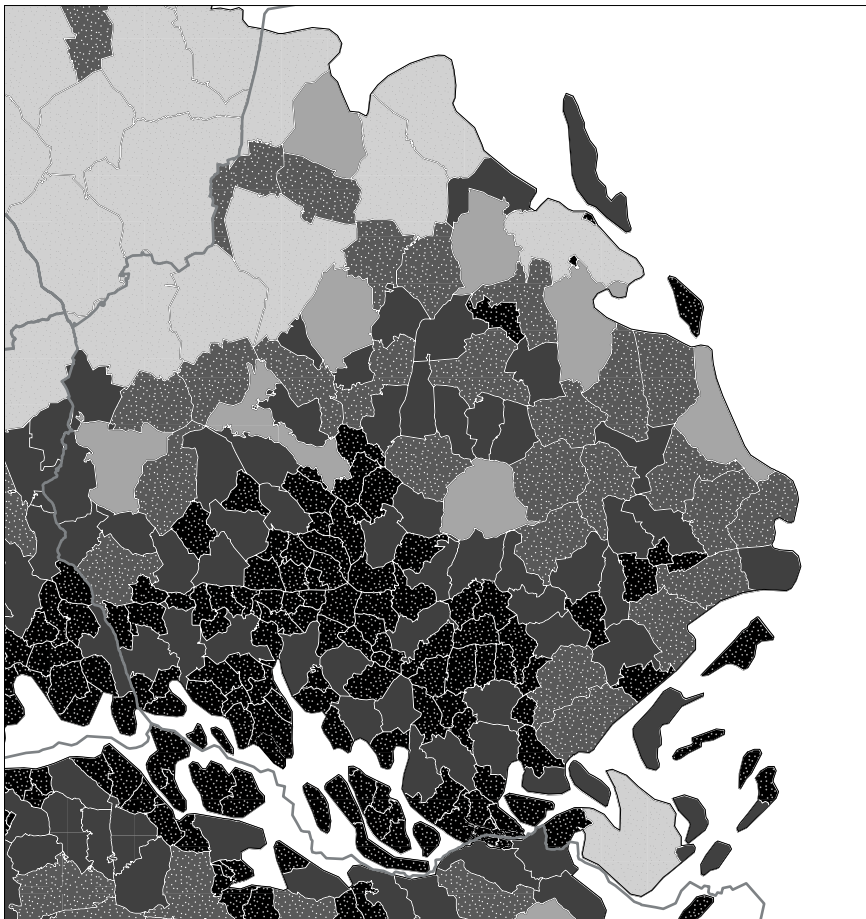

Fig. 3. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytstorlek.

Ytstorlek i km²
 0-50 50-100 100-150 150-200 över 200

Fig. 4. Kyrkplatser och kyrkoruiner (motstående sida). Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Sju av de 18 markerade kyrkplatserna kan knytas till medeltidssocknar som uppgått i annan församling: S:t Olof och S:t Ilian (uppgått i Enköping), S:t Per och Vårfrukyrkan (i Helga Trefaldighet i Uppsala), Fasta (i Fästerna), Karlskyrka (i Söderby-Karl) och Össeby (i Össeby-Garn). S:t Olof, S:t Per och S:t Lars i Sigtuna revs efter reformationen och därefter blev klosterkyrkan S:ta Maria stadsförsamlingens huvudkyrka. Församlingarna S:t Olof och S:t Per ägde dock bestånd fram till 2002. Flasta kyrka (som ruin även kallad Flasta mur) var sannolikt i bruk fortfarande under folkungatiden. Skoklosters klosterkyrka har därefter, och även efter reformationen, fungerat som socknens huvudkyrka. De resterande kyrkplatserna utgörs i huvudsak av äldre lägen för församlingens huvudkyrka. Undantaget är Balingsta, där medeltidskyrkan efter restaurering tagits i bruk, medan platsen för 1800-talskyrkan är övergiven.

Landskapsbild – topografisk indelning

Uppland befinner sig i sin helhet under högsta kustlinjen, vilket med något undantag innebär att nästan all finsediment transporterats från höjdlägen till lågt liggande partier av terrängen. Landskapet är flackt med höjdskillnader som sällan överstiger 20 meter och utgör därmed en ständigt växlande mosaik av grövre morän och fina, i dag uppodlade, lermarker. Bebyggelsen är i allmänhet knuten till den fastare moränen, något som naturligtvis också vanligtvis gäller kyrkornas lokalisering.

Topografiskt kan man indela Uppland i ett antal landskapstyper. I söder gränsar landskapet till Mälaren och dess skärgård. Ett stort antal socknar är för övrigt belägna ute på Mälarens öar. Därefter förändras landskapet topografiskt till ett slags övergångslandskap mellan öppen bygd och skog som upplevs som småbrutet och omväxlande – det mellansvenska s.k. sprickdalslandskapet. Detta gäller i synnerhet Upplands östra delar. I väster däremot är landskapet mera öppet med breda dalgångar, huvudsakligen i öst-västlig och nord-sydlig riktning. Centrum för detta öppna odlingslandskap ligger i trakterna mellan Uppsala och Enköping samt utefter Fyrisåns vattensystem. I norr återfinns en liknande landskapstyp kring Tämnrån. I övrigt, såväl öster som väster om denna sistnämnda å, är Upplands norra delar skogsklädda beroende på förekomst av grov morän. Det flacka landskapet i norra Uppland leder till dålig avvattnings med stora sankmarker som följd. Dessa områden har koloniserats först under medeltid. I öster, slutligen, bildar ett kust- och skärgårdslandskap gräns mot Ålands hav och Bottenhavet. Skärgården är naturgeografiskt sett bara en fortsättning på östra Upplands sprickdalar, fastän de här ännu är vattenfyllda.

Fig. 5. Topografisk indelning (karta till höger). Utifrån naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar kan Uppland indelas i sex regioner, markerade med streckad linje: 1. Centrala och sydvästra Uppland. 2. Övergångslandskapet (sprickdalslandskapet) i sydöstra Uppland. 3. Stockholm och dess närmaste omnejd. 4. Övergångsbygden i nordvästra Uppland. 5. Upplands bruksbygd. 6. Upplands kustbygd och skärgård. (Jfr karta på omslagets främre insida.)

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att landskapet Uppland saknar storskalighet. Det finns inga dramatiska drag som besökaren lägger märke till. I stället har landskapet en intim karaktär som ofta växlar mellan öppen bygd och slutet rum. Landhöjningsområdena i söder vid Mälaren ger bygderna där en speciell jungfrulighet geologiskt sett och därmed möjlighet till omfattande uppodling. De djupa Mälarvikarna gav i äldre tid goda tillfällen till kommunikation mellan centrala orter. Eftersom merparten av i dag existerande kyrkor i Uppland har medeltida ursprung var det just det medeltida naturlandskapet som utgjorde grunden för kyrkornas lokalisering och placering i landskapsrummet och som dessutom många gånger gav material till själva kyrkobyggandet (gråstenskyrkorna). Genom landhöjningens effekter hade denna medeltida landskapstyp en stark tillväxtpotential.

En mer detaljerad indelning av landskapet presenteras här (fig. 5):

1. *Centrala och sydvästra Uppland.* I slättbygderna i centrala delen av landskapet, landhöjningszonen mot Mälaren och dalgångarna kring Fyrisån och Tämnarån förekommer stora sedimentslätter som här och var avbryts av grövre skogsklädd morän. Den äldre agrara bebyggelsen knyts vanligtvis till moränstråken och dit har kyrkorna också i de flesta fall lokaliserats. I ådalarna ligger kyrkorna gärna i kontakt med det rinnande vattnet.

Detta är själva hjärtat av Uppland med en högre befolkningstäthet under förindustriell tid än i resten av landskapet. Jordbruket har under lång tid präglat landskapsbilden. I nyckellägen växte tätorter fram, flera med centrala religiösa funktioner. Tidigt förekom produktionsenheter med stordrift, gods och större gårdar upprättades inte minst i den södra delen av Uppland, inom den forna landhöjningszonen utefter Mälaren.

Än i dag kan denna del av landskapet karakteriseras som Bondeuppland. Men tätorterna, framför allt Uppsala och Enköping, har vuxit i betydelse och den kunskaps- och teknikindustri som kännetecknar Uppsala-regionen har stor betydelse för landet.

2. *Övergångslandskapet (sprickdalslandskapet) i sydöstra Uppland.* Denna landskapstyp präglas av sina tydliga dalgångar dit bygderna också lokaliserats. Själva bebyggelsen har vanligtvis anknytning till smärre

höjdlägen. Landskapsrummet vidgas där sprickdalarna möter varandra. På sådana ställen finner vi den mest omfattande bebyggelsen. Dit har också kyrkorna ofta lokaliserats (fig. 9). Trakten söder om sjön Erken avviker från detta mönster genom sin höga uppodlingsgrad. Här finner vi nämligen en ovanlig förekomst av lucker, lättodlad moränlera och moig, kalkhaltig morän.

Hela området präglades också tidigt av den agrara näringen men i dag utgör det nästan i sin helhet en del av Stockholms omland med täta kommunikationer och omfattande bebyggelse. Jordbruket har fått vika för industriella satsningar, särskilt söder om Arlanda flygplats, men också genom att allt fler människor flyttar ut mot landsbygden till ett annorlunda boende – landsbygden urbaniseras.

3. *Stockholm och dess närmaste omnejd.* Tätortslandskapet i och runt Stockholm sträcker sig numera ca 30 kilometer ut över den forna landsbygden. Denna förändringsprocess fick ett avgörande inflytande på landskapsbilden från och med mitten av 1800-talet då industrialiseringen och den därpå följande urbaniseringen gav landskapet stadskaraktär – först strax utanför malmarna, senare genom en växande förortsbebyggelse som numera smält samman med sydöstra Uppland till en enda stor tätortsregion.

4. *Övergångsbygden i nordvästra Uppland.* Den äldre bebyggelsen ligger i detta relativt flacka landskap gärna i anslutning till det förindustriella vägsystemet. Kyrkorna finns därför ofta lokaliserade till strategiska platser för kommunikation, t.ex. betydelsefulla vägskal. Området är än i dag agrart präglat och har bara mindre tätorter, från början med en råvarubaserad industriell anknäring. I dag är industriverksamheten på tillbakagång. I stället utnyttjar befolkningen den möjlighet som erbjuds genom att nordvästra Uppland befinner sig inom pendlingsavstånd till Uppsala, Sala och Enköping.

5. *Upplands bruksbygd.* Den norra och nordöstra delen av Uppland utgör gammal bergslagsbygd som i dag domineras av skog. Runt Dannemora gruva lokaliserades de s.k. Dannemorabruken, vilkas storhetstid inföll under 1700-talet, men med anor ända sedan senmedeltid. Kyrkorna i detta område är många gånger lokaliserade i anslutning till de gamla industriella miljöerna men det finns också exempel på rent agrara miljöer av mindre omfattning knutna till väl avgränsade sedimentära jordar (t.ex. runt Alunda). I det senare fallet återfinns kyrkorna i landskapets krönlägen och är ofta av medeltida ursprung.

Denna del av Uppland har sedan länge varit en avfolkningsbygd, trots att en hel del industrier alltjämt finns kvar. Än i dag präglas området av sin industrihistoria.

6. *Upplands kustbygd och skärgård.* Ett omväxlande och småskaligt landskap där den ursprungliga bebyggelsen intar kommunikativa lägen, inte minst med hänsyn till kustsjöfartens krav. De äldsta kyrkornas lokalisering ansluter i allmänhet till de centrala delarna av bebyggelselandskapet (fig. 10). I denna del av Uppland är emellertid kyrkorna relativt ofta uppförda efter medeltidens slut med koncentration till 1600- och 1700-talen. I den rena skärgården har förutsättningarna varit lite annorlunda. Man hade här ett diversifierat näringsfång bestående av fiske och skärgårdsjordbruk, ofta bebyggelsemässigt koncentrerat till tämligen omfattande byar.

Under efterkrigstiden har området emellertid ändrat karaktär. Sjöfarten fick konkurrens av landbaserade transporter och kustbygdens diversifierade näringsfång kunde inte konkurrera om arbetskraften när Stockholm växte. I stället har en omfattande fritidsbebyggelse vuxit fram. Upplands skärgård har inte mindre än ca 50 000 fritidsbostäder – den

starkaste koncentrationen i landet. På de allra senaste åren har skärgården emellertid börjat återkoloniserats av fastboende människor, åtminstone några av de större öarna.

Landskaps- och bebyggelsehistoria

Uppland kan i sin helhet karakteriseras som ett flackt lågland. Bara på ett par ställen i västra delen av landskapet når terrängen över hundrametersnivån. Den jämna urbergsytan är på flera ställen söndersprucken. I dessa svaghetszoner har berget gröpts ur genom isens inverkan. Dessa zoner utgör grunden för Upplands karakteristiska sprickdalssystem.

Låglänta partier av terrängen täcks av lera som ursvallats från högre liggande områden och sedimenterat i forna vikar och fjärdar. Landhöjningen, som radikalt omformat det uppländska landskapet, gör sig ännu påmind. I söder har den emellertid upphört genom Mälarens låsning men i Stockholms-trakten i övrigt höjer sig landet ca 40 cm per århundrade. I norra Uppland är siffran ca 60 cm. Fenomenet är viktigt för att förstå bebyggelseutvecklingen i området, inte minst när det gäller lokaliseringen av centrala administrativa och religiösa funktioner. Östra delen av landskapet är rik på järn- och sulfidmalmer. Mest känd är Dannemoragruvan i nordöstra Uppland. Den rena järnmalmen har dragit till sig industriell verksamhet åtminstone sedan 1400-talet och sätter, trots att gruvan numera är nerlagd, ännu sin prägel på bebyggelselandskapet. Landskapet dräneras till stora delar mot Mälaren i söder. Dalälven, Tämnrån och Olandsån rinner däremot i nordlig riktning. De breda ådalarna är ett av Upplands kännemärken (fig. 8).

Den förindustriella bebyggelsen i övrigt karakteriseras vanligen av små byar utan centrala funktioner. En huvudsaklig förklaring till den agrara bebyggelsens ringa storlek är de medeltida skiften som i centrala områden av Uppland reglerade och konserverade åkerlandskapet (ett regelbundet tegskifte, vanligtvis kallat solskifte) samt i flera fall också bebyggelseformerna i form av geometriskt reglerade bytomter. Arvsgången inom den jordägande klassen kom att domineras av förstfödsörätten som i praktiken anpassades till de rådande jorddelningssystemen, vilket i sin tur hindrade en spontan bebyggelsestillväxt eftersom dessa i princip inte tillät delning av gods och gårdar. Den befolkningstillväxt som trots allt ägde rum kanaliserades till skogsområden eller ut mot skärgården.

Närmast Mälaren, i den forna landhöjningszonen, återfinns vi redan under medeltiden ett område dominerat av storgods. Detta gäller i viss mån också Mäläröarna, som dessutom hade anmärkningsvärt hög förekomst av kronojord. Därefter vidtar den genuina uppländska landsbygd som präglades av en blandning av skatte- och frälsejord. Norra och östra Uppland dominerades av skattejord. Bergslagsdelen utbreder sig runt gruvan i Dannemora – bruksbygden sträcker sig från Gästrikland i norr ner mot Norrtäljetrakten. Brukshanteringens glansdagar inföll under 1700- och 1800-talen.

Tidiga bebyggelsecentra möter vi i Sigtuna, Uppsala, Stockholm (Solna) och Enköping. Den sistnämnda utgör ett exempel på de städer runt Mälaren som grundades under 1200-talet på ett närmast planmässigt sätt och som fick betydelse för Mälardalens tidiga ekonomiska tillväxt. Under senare delen av medeltiden tillkom också Öregrund och Östhammar som viktiga utskepningshamnar i nordöstra Uppland. Redan under 1000-talet hade emellertid Sigtuna många stadslignande drag. Dit förlades ett biskopssäte under 1100-talet för att sedan flyttas till Gamla Uppsala där ärkebiskopstolen inrättades 1164. Under 1270-talet genomfördes en fortsatt förflyttning av ärkesätet till nuvarande Uppsala.

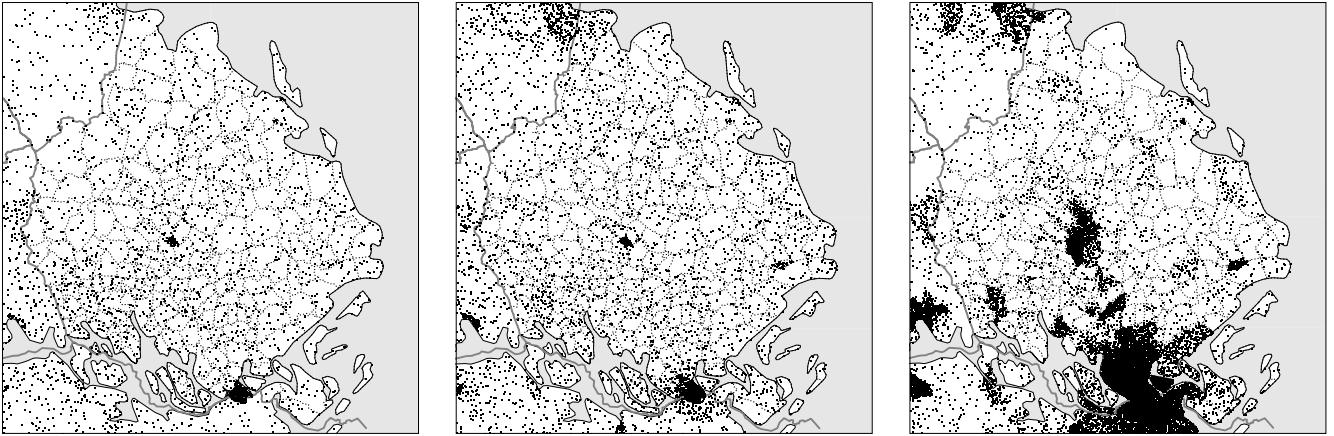

Fig. 6 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare.

Stockholm har sedan slutet av medeltiden helt och hållet dominerat den bebyggelsemässiga utvecklingen i Uppland. Den verkliga expansionen av staden inleddes under senare delen av 1800-talet och avgörande blev den industriella och kommunikativa utvecklingen under 1900-talet, speciellt under efterkrigstiden. Att landets storflygplats förlades till Arlanda mitt emellan Uppsala och Stockholm fick stor betydelse för den industriella och ekonomiska utvecklingen av hela denna region. Övriga delar av Uppland har haft en betydligt blygsammare utveckling om man undantar kusttrakterna, vars fritidsbebyggelse är ett dominant inslag i bebyggelsebilden.

Den utveckling som här skissats har också betytt mycket för de medeltida kyrkomiljöerna. I de allra flesta fall har de stagnerat i sin utveckling. Deras äldre funktion som sockencentrum har upphört. Undantagen finner vi i den expansiva zonen i söder samt runt Uppsala och några andra mindre tätorter. Landsbygdsdelen av Uppland består därför i dag av hundratalet slumrande kyrkomiljöer av stort bebyggelsehistoriskt värde. På allra senaste tiden har de återupptäckts av en urban befolkning som nu i allt högre utsträckning etablerar sig på landsbygden.

Befolkningsutveckling

Redan under mitten av medeltiden tillhörde Uppland de folkrikare delarna av landet, ett förhållande som tycks ha ägt bestånd ända sedan förhistorisk tid. Detta gällde särskilt de centrala, södra och sydvästra delarna av landskapet. Senmedeltiden innebar emellertid en generell minskning av befolkningens mängd även om den inte kom att bli så kraftig som på många andra håll i landet. Relativt starkast drabbade av den senmedeltida krisen blev socknarna i södra Uppland medan den norra delen av landskapet jämte skärgården hade en befolkningstillväxt över genomsnittet.

Denna tendens håller i sig ända långt in på 1700-talet. Det är framför allt skärgården, bergslagsbygden och den nordvästra delen av Uppland som kan uppvisa de högsta relativa siffrorna när det gäller befolkningstalen. Man kan emellertid lägga märke till att landskapet i sin helhet aldrig kom att drabbas av befolkningsminskning under perioden 1571–1750. Efter 1750 skedde en tämligen jämn befolkningsutveckling i Uppland för att kring mitten av 1800-talet koncentreras till tätorterna, enkannerligen Stockholm (fig. 6).

Ser man till utvecklingen i förhållande till den landskapsindelning som presenterats ovan kan följande huvudsakliga drag noteras (fig. 7). Centrala Uppland med de stora slättbygderna hade en hög befolkningssiffra redan vid medeltidens ingång, en position gentemot de andra delarna av Uppland som de centrala trakterna behöll fram till industrialiserings- och

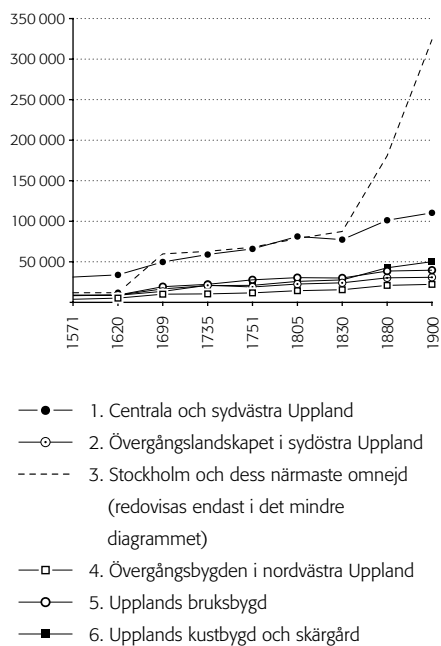
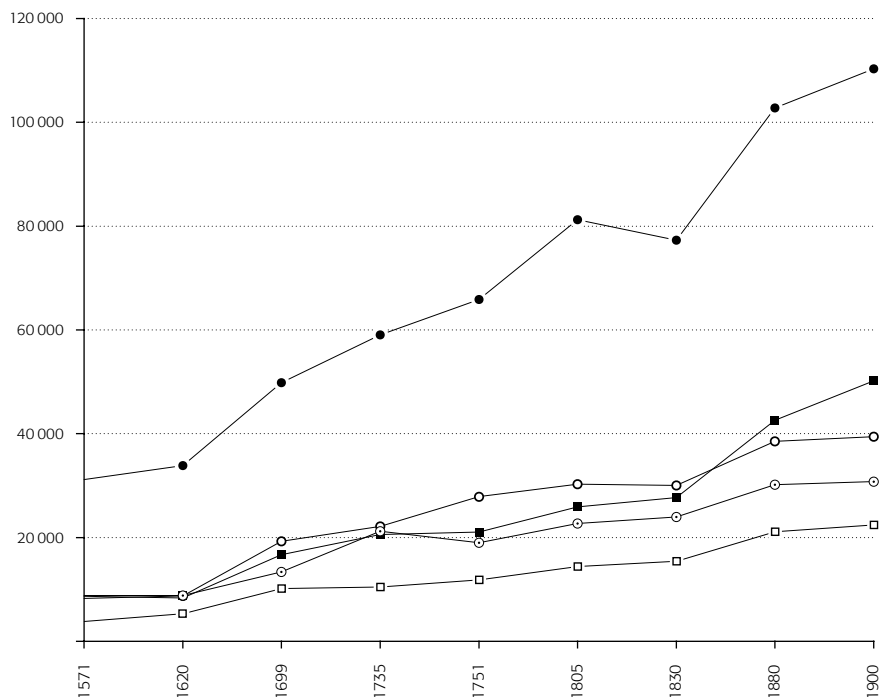

Fig. 7. Befolkningsutvecklingen i Upplands regioner 1571–1900; med Stockholmsregionen (mindre diagram) respektive utan (större diagram). Efter statistiskt underlag i Palm 2000. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Församlingarnas regiontillhörighet baseras på kyrkans belägenhet (jfr karta på omslagets främre insida och fig. 5).

urbaniseringsvägen under mitten av 1800-talet. Befolkningstillväxten i de centrala delarna av landskapet var däremot relativt måttlig. Efter 1830 dominerades Upplands centrala delar samt övergångsbygden i sydost av befolkningstillväxten i städerna Stockholm och Uppsala med början i Stockholm.

Den nordvästra delen av Uppland hade under lång tid relativt låga befolkningssiffror och visade heller inga tecken på någon befolkningsökning. Från och med 1700-talet skedde emellertid en rätt dramatisk förändring. Befolkningstalen mångdubblades i flera socknar, särskilt i industriorter som t.ex. Vittinge och Västerlövsta (Heby).

Verkligt dramatiska ökningarna av befolkningstalen möter vi i Upplands bruksbygder där folkmängden mångdubblades runt de stora brukena. Socknar som Film (Österbybruk), Harg, Söderfors, Tegelsmora (Tobo bruk), Ununge (Skebobruk) och Österlövsta och Hållnäs (Lövstabruk) hade t.ex. en anmärkningsvärd hög befolkningstillväxt under 1700- och 1800-talen liksom framväxande tätorter i denna del av Uppland som t.ex. Alunda, Tierp och Älvkarleby.

Befolkningsökningen i Upplands skärgårdsbygd kom i gång relativt sent men var desto kraftigare på många håll. Socknar vars befolkningstal tillväxte kraftigt under slutet av 1700-talet, hela 1800-talet och fram till ca 1920 var från norr räknat Gräsö, Valö, Börstil, Edebo, Häverö, Väddö, Roslags-Bro, Vätö, Rådmansö, Frötuna, Länna, (Norra) Ljusterö, Blidö, Österåker, Vaxholm och Värmdö.

Kyrkans läge och omgivande bebyggelse

Kyrkornas belägenhet i landskapet har redan berörts i samband med den topografiska indelningen av Uppland. Landskapets grundläggande karaktärsdrag innebär att den äldre bebyggelsen vanligen lokaliseras till höjdlägen. Detta gäller också kyrkorna, som ofta är väl synliga och från vilka man ofta har god utblick över landskapet. I varje fall gäller detta den södra delen av Uppland, ådalarna i norr samt den östra kustbygden.

Om vi bortser från förhållandena i de större tätorterna så är det ganska

Fig. 8. Hökbuvuds kyrka, här sedd från sydväst, är belägen vid Olandsån. De tornlösa medeltida salkyrkorna i kombination med fristående klockstaplar är kännetecknande för stora delar av Upplands kyrkomiljöer. Foto Jan Norrman 1993, RAÄ.

få landsortskyrkor i Uppland som omges av någon mera omfattande modern bebyggelse. I allmänhet rör det sig i så fall om mindre, regionala centra, som i de flesta fall vuxit fram under 1900-talet. Går vi till den nordvästra delen av landskapet finner vi sådana kyrkomiljöer i Björklinge, Östervåla, Harbo, Västerlövsta (Heby) och Nora (Tärnsjö). I nordöst har flera kyrkor anknytning till de gamla bruksmiljöerna, som många gånger har behållit sin tätortskaraktär. I södra Uppland ligger t.ex. församlingskyrkorna Kalmar, Bro och Österåker i anslutning till växande urbana miljöer. I Stockholms närhet kan man i detta sammanhang peka på Täby och Vallentuna medeltida kyrkor.

Ser vi till det totala antalet kyrkor i Uppland är denna tätortsnära lokalisering emellertid närmast undantag. De flesta kyrkorna i landskapet har en rent agrar omgivning där den övriga bebyggelsen oftast är av blygsam omfattning. Vanligt är t.o.m. att kyrkan ligger helt ensam utan någon direkt bebyggelsekontakt förutom med prästgård och skola, samt ibland också ett f.d. ålderdomshem. Få Upplandskyrkor utgör en integrerad del av de gamla bymiljöerna. Man kan i detta landskap sällan tala om kyrkan "mitt i byn".

Fig. 9. Orkesta kyrka är en typisk representant för Upplands små medeltidskyrkor med omgivande miljöer. Platsen kännetecknas av det variationsrika, mosaikartade uppländska landskapet där den grövre moränen utgör grunden för bebyggelse och skog medan den styva åkerleran kultiverats. Bilden är tagen från sydväst. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

Fig. 10. Roslags-Bro kyrka sedd från söder. Byggnaden är belägen relativt högt i landskapet, nära den s.k. Broströmmen. Bilden visar det för Roslagen typiska sprickdalslandskapet dels i nord-sydlig riktning (utefter Broströmmen), dels i en öst-västlig sträckning (bildens övre del). Till dessa öppna dalar knyts huvuddelen av den äldre bebyggelsen. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

Kyrkomiljöer karakteristiska för Uppland

När det gäller Uppland finns det flera förhållanden som gör kyrkomiljöerna värda att uppmärksamma ur mera allmän kulturlandskapsynpunkt. De många tornlösa grästenskyrkorna är karakteristiska inslag i landskapet. Dessa enkla salkyrkor har i allmänhet i stället klockstaplar av trä som kan vara lite olika utformade i olika delar av landskapet (fig. 8, 11–12). Ett annat kännetecknande drag är kyrkornas inlemmande i de planlagda bruksmiljöerna, framför allt gäller detta Forsmarks och Söderfors kyrkor. I några andra fall har kyrkorna anslutits till den plan som reglerat bruksbebyggelsen, t.ex. i Harg. Fasterna kyrka har en likartad tillkomsthistoria i sin nuvarande utformning. Men här ligger kyrkan på ett mycket större avstånd från bruksorten Rånäs. Ett liknande exempel på avsiktlig planering finner vi på Lovö i Mälaren, där kyrkan genom en allé sedermera förbundits med slottsmiljön runt Drottningholm.

Den s.k. Långhundraleden – en tämligen sentida benämning på den breda sprickdalen från Trälhavet i Östersjön till Uppsala – innehåller en serie imponerande kyrkobyggnader, speciellt i sin mellersta del. Särskilt gäller detta Närtuna och Skepptuna kyrkor men också Husby-Långhundra med en placering högt över ”leden”. Från dessa kyrkplatser har man vida utblickar över landskapet. Därutöver ligger flera mindre kyrkor med välbevarade omgivande miljöer i omedelbar anslutning till Långhundraleden, t.ex. Össeby (numera ruin), Össeby-Garn och Vada.

Karakteristiska kyrkomiljöer för det mera genuina, ännu levande Bondeupplands vidkommande, finner vi bl.a. i norra Vallentuna kommun där Markims och Orkesta (fig. 9) kyrkor särskilt bör uppmärksammas liksom den stora mängd miljöer som återfinns i sydvästra delen av landskapet – i Trögds, Åsunda, Lagunda, och Hagunda härader, d.v.s. i trakterna kring Enköping och Uppsala. Kyrkorna ligger nära varandra i dessa områden

Fig. 11 a–d. Fyra klockstaplar vid kyrkor i Uppland.

Husby-Långhundra (överst) fick sin nuvarande form 1798. Valö (nedan till vänster) byggdes 1739–40. Sparrsätra-stapeln (nedan till höger) byggdes 1707 och blev troligen senare inbyggd. Markim (motsäende sida) restes 1727 och byggdes om 1792 (?).

Den tornliknande stapeln i Valö är ett enhetligt verk, förmodligen av byggmästaren Mikael Douhan vid Österbybruk. De övriga var ursprungligen öppna klockbockar med synliga stolpar och strävor. Med brädpanel har man vid 1700-talets slut i olika grad försökt ge dem en mer tornliknande form. Enkla sadeltak utbyttes under 1700-talet ofta mot kupolhuvar med lanternin och liten spira.

Foto Sune Sundahl ca 1990, SvK:s arkiv, RAÅ.

och bildar noder i det lokala vägnätet. Det gamla tredingsindelade Trögds härad var till kyrkoantalet störst i Uppland. Varje treding har var och en sin monumentala kyrkobyggnad, nämligen Veckholm, Litslena och Boglösa.

Utöver dessa för dagens Uppland karaktärgivande exempel kan följande enskilda platser omnämnas som mycket välbevarade representanter för landskapets äldre kyrkomiljöer och sockencentra från förindustriell tid, i dag till synes helt opåverkade av moderna tiders förändringar: Bladåker, Faringe, Holm, Malsta, Teda, Uppsala-Näs samt Veckholm.

Följande kyrkor ligger i en miljö som på ett tydligt sätt karakteriseras av omkringliggande byggnader med kyrklig anknytning såsom prästgård, klockargård etc.: Balingsta, Husby-Årlinghundra, Länna, Roslags-Bro (fig. 10), Tegelsmora, Tensta samt Västra Ryd. Roslags-Kulla (fig. 36) får representera Upplands få träkyrkor.

De ganska få kyrkor som ligger i direkt anslutning till bymiljöer återfinns vi i Danmark, Film, Härkeberga, Torstuna, Valö, Skepptuna, Närtuna och Viksta. Följande kyrkor utgör exempel på en kyrklig anknytning till näraliggande tuna- och/eller husabyar: Husby-Sjutolft, Svinnegarn, Husby-Lyhundra (nu Husby-Sjuhundra) och Vendel. I detta sammanhang måste naturligtvis också kyrkan i Gamla Uppsala omnämnas även om största delen av den bebyggelse som en gång omgav kyrkan numera är borta (fig. 78).

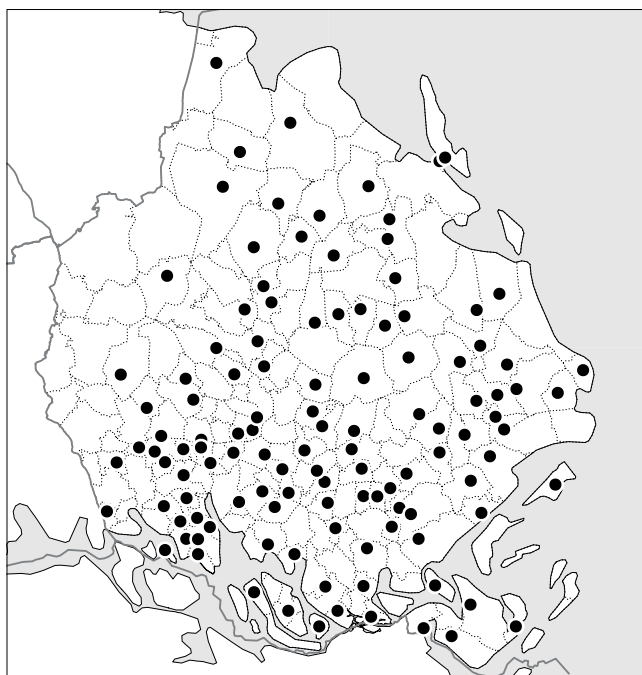

Fig. 12. Klockstaplar byggda före 1950 vid Upplands sockenkyrkor (karta till höger). 118 staplar har bevarats. De är ofta svårdaterade, eftersom de byggts om och klätts in i olika etapper. 17 av staplarna är i nuvarande form från 1600-talet, 18 från 1800-talet, tre från 1900-talet, resten från 1700-talet. Ytterligare staplar finns, dels vid kapell och kyrkogårdar, dels byggda efter 1950. Kartunderlag Ingvar Rohr och Jakob Lindblad 2004.

Källor och litteratur

- Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 51, 1987. Diss.
- Det medeltida Sverige*, red Sigurd Rahmqvist m.fl., DMS, 1, *Uppland*, 1–8, 1972–94.
- Historisk Statistik för Sverige*, 1, *Befolkning 1720–1950*, 1955.
- Hyenstrand, Åke: *Centralbygd – randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*, *Studies in North-European Archaeology* 5, 1974.
- Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, 2000.
- Palm, Lennart Andersson: *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, 2001.
- Sporrong, Ulf: *Mälarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*, *Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet* B 61, 1985.
- Sverige. Geografisk, topografisk, statistisk beskrivning*, 4, *Södermanlands, Stockholms och Uppsala län samt Stockholm*, utg. Karl Ahlenius & Arvid Kempe, 1909.
- Sveriges Nationalatlas. Berg och jord*, red. Kurt Fredén, 1994.
- Sveriges Nationalatlas. Kulturlandskapet och bebyggelsen*, red. Staffan Helmfrid, 1994.
- Sveriges Nationalatlas: Kulturminnen och kulturmiljövård*, red. Klas-Göran Selinge, 1994.

Bänklängder

av Margareta Kempff Östlind

Av Upplands drygt 200 socknar har mer än hälften bevarade bänklängder. Ungefär tre fjärdedelar av dessa har tillämpat delning efter hemman. I den resterande fjärdedelen har sannolikt platserna huvudsakligen fördelats efter bytillhörighet. Materialet när det gäller bynamnen är delvis svårtolkat men det tycks som om förhållandevis många socknar placerade församlingsmedlemmarna efter vilken by de bodde i, jämfört med landet i övrigt. Fyra socknar lottade ut bänkrummen, varav tre under 1800-talet och en under 1700-talet. I Villberga socken satte man sig 1867 efter ålder.

Det finns betydligt mer material från 1600-talet än från 1800-talet, men 1700-talets bänklister är ojämförligt flest.

Ståndspersonernas främsta bänkar besattes omväxlande av herrgårdarnas familjer, storgodsägare, militärer eller ämbetsmän. Hemmansdelningens princip har ibland modererats genom att man bytte bänk, det vill säga hemmansägare på första bänken flyttade bakåt till den sista hemmansbänken, och så roterade bänkrummens innehavare vid bestämda tillfällen, vanligen en gång per år.

Städernas kyrkor tog i allmänhet upp hyra för kyrkans bänkplatser, något som de allra flesta stadskyrkor i landet tycks ha gjort.

Lovö kyrka har den äldsta bevarade uppgiften om bänkdelening; de nybyggda bänkarna delades 1605 och för en bänk fick man betala en halv spann råg. 1878 hade Österåker bänkdelening efter hemman.

De första bänkarna innehades vanligen av herrskapen på de stora herrgårdarna, under 1800-talets gång även av ämbetsmän. De fattiga och hemlösa fick dela på någon eller några bänkar längst ner i kyrkan.

Källor och litteratur

Respektive sockens kyrkoarkiv i SSA och ULA.

Sveriges Kyrkor, Stockholm och Uppland, 1912–88. Se Litteratur om Upplands kyrkor, nedan s. 140.

Tab. 2. Bänkdelningsprinciper i Uppland under 1600-, 1700- och 1800-talen. Tabellen redovisar socknar och är då noteringar om bänkdelening är bevarade samt den princip kyrkbänkarna fördelats efter: hemman, lottning, hyra eller by. Vissa bänkdeleningslistor kan inte dateras med säkerhet, ibland går det inte heller att utläsa vilken princip som använts.

Adelsö <i>Hemman:</i> 1723	Huddunge <i>By (?)</i> : 1665, 1753	Norrtälje <i>Hyra:</i> 1711–1864	Tärna <i>Hemman:</i> 1653, 1667, 1682, 1810
Alsike <i>Hemman:</i> 1694	Husby-Långhundra <i>Hemman:</i> 1667, 1769	Närtuna <i>Hemman:</i> 1799	Uppsala <i>Hyra:</i> 1676–98
Altuna <i>Hemman:</i> 1757, 1775	Husby-Sjutolft <i>By:</i> 1644	Odensala <i>Hemman:</i> 1718	Uppsala-Näs <i>By (?)</i> : 1663, 1666
Alunda <i>Hemman:</i> 1672, 1684, 1788, 1797, 1789	Husby-Ärlinghundra <i>Hemman:</i> 1721, 1798	Orkesta <i>(?)</i> : 1753	Vada <i>Hemman:</i> 1671
Balingsta <i>Hemman:</i> utan år	Håbo-Tibble <i>Hemman:</i> 1752, 1801	Ramsta <i>By:</i> 1732	Vaksala <i>Hemman:</i> 1671, 1842
Biskopskulla <i>Hemman:</i> 1703	Hällnäs <i>Hemman:</i> 1687 <i>Lottning:</i> 1837	Rasbo <i>Hemman:</i> 1755, 1764, 1771, 1848	Vaxholm <i>Hyra:</i> 1713, 1722, 1727, 1728, 1738, 1761, 1768, 1773, 1785, 1793, 1803
Björklinge <i>By:</i> 1652, 1660	Häggeby <i>By:</i> utan år	Rasbokil <i>Hemman:</i> 1734, 1749	Vendel <i>Hemman:</i> 1625, 1710, 1764, 1776, 1806, 1817
Blidö <i>By:</i> 1726, 1846	Härkeberga <i>By (?)</i> : 1766	Riala <i>Hemman:</i> 1749	Villberga <i>Ålder:</i> 1867
Boglösa <i>Hemman:</i> 1770, 1864	Härnevi <i>By (?)</i> : 1775	Rimbo <i>Hemman:</i> 1645, utan år	Vittinge <i>Hemman:</i> 1759, 1854
Bred <i>By:</i> utan år (1600-tal)	Jumkil <i>By (?)</i> : 1669	Roslags-Bro <i>Hemman:</i> 1796–98	Väddö <i>Lottning:</i> 1853
Dannemora <i>By:</i> 1764	Järfälla <i>Hemman:</i> 1645 (?)	Roslags-Kulla <i>Hyra:</i> 1726, 1734	Värmdö <i>Hemman:</i> 1645, 1752
Ekeby <i>By:</i> 1716	Kalmar <i>By:</i> 1725	Rö <i>Hemman:</i> 1710, 1747	Västerlövsta <i>Hemman:</i> utan år (1600-tal?), 1831, 1846–88
Enköping <i>Hyra:</i> 1685, 1735, 1745, 1785–1835, 1847–66	Knivsta <i>By:</i> 1646	Sigtuna <i>Hyra:</i> 1835	Västland <i>By:</i> 1713, 1754, 1775
Enköpings-Näs <i>Hemman:</i> 1662, utan år	Kulla <i>By:</i> 1634, 1749, 1757	Simtuna <i>Hemman:</i> 1706, 1741, 1756, 1758, 1779, 1781, 1785, 1792	Vätö <i>By (?)</i> : 1655
Esterna <i>Hemman:</i> 1747, 1752	Kungs-Husby <i>By:</i> 1723, 1772	Skepptuna <i>Hemman:</i> 1717, 1733	Åkerby <i>Hemman:</i> 1756
Estuna <i>Hemman:</i> 1772	Lena <i>By:</i> 1640, 1660, 1683 <i>Hemman:</i> 1754	Skuttunge <i>Hemman (?)</i> : 1680, utan år	Älvkarleby <i>Hemman:</i> 1672, 1700, 1732, utan år
Faringe <i>Hemman:</i> utan år (1775?), 1808	Lidingö <i>Hemman:</i> 1778	Skånåla <i>Hemman:</i> 1707	Ärentuna <i>By:</i> 1650, 1687, 1693
Film <i>Hemman:</i> 1726	Lillkyrka <i>By:</i> 1751, 1788	Skäfthammar <i>By:</i> 1686, 1725, 1767	Öregrund <i>Hyra (?)</i> : 1726–37, 1852
Fresta <i>Hemman:</i> 1717, 1777–78	Litslena <i>By:</i> 1704, 1780	Sparrsätra <i>Hemman:</i> 1628, 1677, 1754	Össeby-Garn <i>Hemman:</i> 1843
Frösthult <i>Hemman:</i> 1663	Ljusterö <i>(?)</i> : 1769	Spånga <i>Hemman:</i> 1629, 1646	Österåker <i>Hemman:</i> 1837, 1877–78
Frötuna <i>Hemman:</i> 1724	Lövö <i>Hemman:</i> 1605	Sånga <i>Hemman:</i> 1788, 1794	Östhammar <i>Hyra (?)</i> : 1728, 1733, 1761, 1767, 1791, 1797, 1809, 1815, 1827
Färentuna <i>Hemman:</i> 1689	Lunda <i>By (?)</i> : 1708	Söderby-Karl <i>Lottning:</i> 1818	Östuna <i>By:</i> utan år (1800-tal?)
Gamla Uppsala <i>Hemman:</i> 1675, 1788	Långtora <i>Hyra:</i> 1764–75	Teda <i>Hemman:</i> 1676, 1755	Övergran <i>Hemman:</i> 1663
Gotröra <i>Hemman:</i> 1747	Malsta <i>Hemman:</i> 1745, 1771, 1773, 1775	Tegelsmora <i>Hemman:</i> 1714	
Hagby <i>Hemman:</i> 1685, 1696	Markim <i>Hemman:</i> 1760	Tensta <i>By (?)</i> : 1775	
Hammarby <i>Hemman:</i> 1627, 1716	Morkarla <i>Hemman:</i> 1750	Tillinge <i>Hemman:</i> 1694	
Harg <i>By:</i> 1742, 1753, 1765	Möja <i>Hemman:</i> 1769	Tolfta <i>By:</i> 1712	
Hilleshög <i>Hemman:</i> 1763, 1835	Norrby <i>Lottning:</i> 1732	Täby <i>Hemman:</i> 1758	
Holm <i>(?)</i> : 1757	Norrunda <i>Hemman:</i> 1751		

Medeltidens kyrkor

av Ann Catherine Bonnier

Under medeltiden ingick alla de uppländska socknarna i ärkestiftet, utom Ekerö, som tillhörde Strängnäs stift. Adam av Bremen berättar i sin krönika att det redan under senare hälften av 1000-talet fanns en missionsbiskop i Sigtuna. Biskopssätet tycks ha flyttat på 1130-talet till Gamla Uppsala, dit också ärkesätet förlades när Sverige år 1164 bildade en egen kyrkoprovins. Drygt hundra år senare var det dags för en ny förflyttning, denna gång till Östra Aros/Uppsala.

De tre folklanden Tiundaland, Attundaland och Fjädrundaland hade under 1100-talet bildat var sitt storprosteri, med prostar stationerade i Östra Aros/Uppsala, Sigtuna och Enköping. I samband med uppbyggandet av en modern kyrklig organisation vid 1200-talets mitt övergick inkomsterna från folklandsprosterna till de första kanonikaten vid domkapitlet (Dahlbäck 1977). Vid 1300-talets början bestod Upplandsdelen av ärkestiftet av närmare 180 socknar, vilka räknas upp hundraresvis i två taxeringslängder från 1314 (DS 1946) och 1343 (DS 3754).

Uttrycket hundareskyrka i Upplandslagen från 1296 kan tolkas både som den första kyrkan, moderkyrkan, i ett hundare/härad och som den tänkta prostkyrkan i samma område. Vid 1200-talets slut planerade ärkebiskopen nämligen en ny prosteriindelning med en prost i varje gammalt hundare (DS 1240), varvid man alltså anknöt till den världsliga administrativa indelningen. I taxeringslängderna taxerar ofta en eller två kyrkor i varje hundare betydligt högre än de andra. De rikare socknarna motsvaras vanligen av kyrkor som utmärker sig som mer exklusiva eller påkostade än de övriga.

Drygt nittio procent av de uppländska medeltidskyrkorna är helt eller delvis bevarade, och mer än i många andra landskap har de också behållit sin medeltida karaktär. Några kyrkor är dock rivna och ersatta av senare kyrkobyggnader: Altuna, Giresta, Huddunge (ruin), Järlåsa (ruin), Ramsta, Torstuna och Västland. Minst två sockenkyrkor har flyttat till en ny plats redan under medeltiden, nämligen Hjalsta och Österlövsta. I en del fall har sockensammanslagningar lett till att en kyrka lagts ned under efterreformatorisk tid. Så har skett med Karlskyrka (som uppgått i Söderby-Karl) och Össeby (som uppgått i Össeby-Garn), vilkas kyrkor kvarstår som ruiner.

Älvkarleby socken bildades visserligen först efter medeltiden, men en kaplan fanns redan 1280 och den nuvarande kyrkobyggnaden invigdes 1490. Ruiner efter andra kyrkor, som inte heller är kända som sockenkyrkor, finns bl. a. vid Flasta i Skokloster och Husbyborg i Tierp. Ett medeltida gårdskapell står kvar vid Aspås i Östervåla socken.

Äldre avbildningar, framför allt de som gjordes på uppdrag av antikvarien Johan Hadorph 1676–85, kan komplettera våra kunskaper om kyr-

kornas utseende under äldre tid. Det gäller framför allt rivna takryttare och fönster som senare förstorats. Försvunna inskrifter och andra uppgifter har antecknats på 1600-talet och i början av 1700-talet av fornforskarna Martin Aschaneus, Jonas Haquini Rhezelius och Johan Peringskiöld. Lite drygt hälften av kyrkorna är publicerade i monografiform i verket *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium*.

Den första kristna tiden

De rikaste förhistoriska bygderna finns runt Uppsala och i den södra delen av landskapet, och det är också där man kan vänta sig att finna de första tecknen på kristen aktivitet. En karta över fornlämningarna visar hur de följer slättnområdena och sprickdalarna, medan skogsområdena i framför allt nordvästra Uppland har haft en glesare förhistorisk bosättning. I norra och östra delarna av landskapet finns exempel på att man har fortsatt att begrava på gamla gravfält även efter det att man antagit kristendomen (Broberg 1990, 1991).

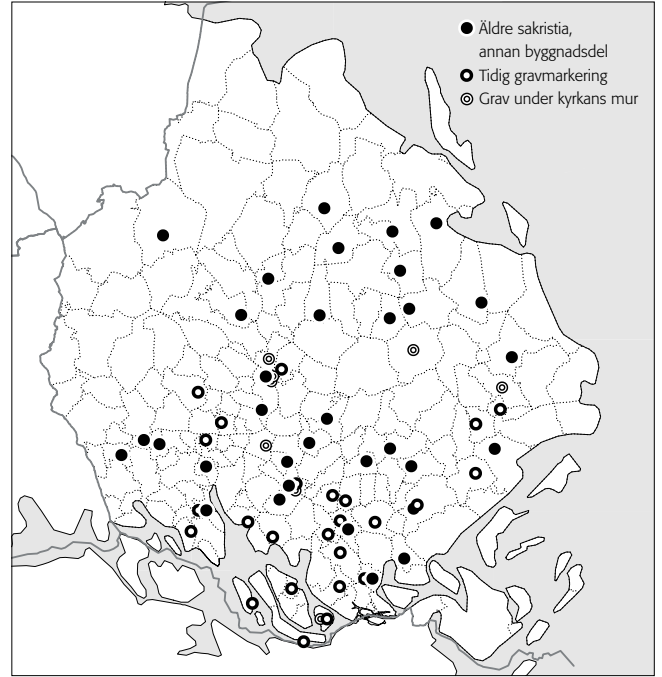
Uppland är Sveriges runstensrikaste landskap, med drygt 1300 kända runstenar. Många av runstenarna är korsmärkta och tyder på att åtminstone ett överskikt av befolkningen varit kristet under vikingatiden. Till de runstensrikaste områdena hör Sigtuna stad samt Husby-Sjuhundra (tidigare Husby-Lyhundra), Täby och Vallentuna socknar.

En kategori med speciell spridningsbild är runstenarna av sandsten. Dessa, som oftast är bevarade i form av tunna fragment, har tillverkats vid 1000-talets mitt eller senare och har en stor koncentration till kyrkor. En del av fragmenten kan ha ingått i gravmonument liknande de från sydligare landskap kända eskilstunakistorna (kristna stenkistor med runstensornamentik). Två av runstenarna av sandsten vid kyrkorna i Husby-Sjuhundra och Malsta har en form som påminner om eskilstunakistornas gavelhällar och är dessutom försedda med inskriften ”här vilar”, vilket visar att de ingått i gravmonument (Hagenfeldt & Palm 1996).

De sena runstensfragmenten av sandsten har påträffats vid de nuvarande kyrkplatserna i mer än 20 socknar, i t.ex. Danderyd, Ed, Vallentuna och Sigtuna, på Mäläröarna samt så långt norrut som i Vaksala invid Uppsala. De förmodas peka ut läget för vikingatida eller tidigmedeltida kyrkor (Hagenfeldt & Palm 1996). Detta kan jämföras med Östergötland, där förekomsten av eskilstunakistor tyder på tidiga kyrkor i ett trettiotal socknar, medan endast åtta kyrkplatser kan lokaliseras på samma sätt i Västergötland (Lundberg 1997). De yngsta runstenarna i dessa landskap har dock inte räknats in och kan ge en annorlunda bild.

Träkyrkor

Vid medeltidens slut var alla de uppländska sockenkyrkorna byggda av sten. Det är dock sannolikt att träkyrkor varit vanliga (fig. 13–14). De första kyrkorna på de ovan nämnda kristna kyrkogårdarna måste ha varit byggda av trä, eftersom murningstekniken ännu inte var känd under vikingatiden. Kanske var de av stavkyrkotyp liksom tidiga träkyrkor längre söderut i landet. En av de första kyrkobyggnaderna vore att vänta vid den uråldriga kungsgården i Gamla Uppsala. Under den nuvarande stenkyrkan, som före 1200-talets mitt fungerade som ärkebiskopens kyrka, påträffades 1926 två äldre kristna gravar – den ena under norra korsarmens absidmur, den andra inne i det nuvarande koret. Några av de många framgrävda stolphålen bör ha ingått i en eller flera träkyrkor som

föregått domkyrkan, och kyrkans påtagligt skeva plan kan vara en följd av att man anpassat sig efter en befintlig byggnad.

I Sigtuna residerade biskopar redan under 1000-talet, och flera av stadens stenkyrkor har troligen föregåtts av träkyrkor. En kvadratisk stenbyggnad som är delvis inkorporerad i södra kormuren i S:t Olofs ruin har förmodligen först fungerat tillsammans med en kyrka av trä. Gravar som är äldre än de första stenkyrkorna har påträffats på flera ställen. Om kyrkorna i Sigtuna, se vidare nedan.

Gravar under kyrkmurarna har man även funnit i Flasta (Skoklosters socken), Lovö och Estuna, och en träkyrka har troligen också funnits vid Husbyborg (Tierps socken), där ett tiotal gravar under golvet har en något annorlunda riktning än kyrkoruinens murar. Ett brandlager under kyrkan i Skogs-Tibble tyder på att den haft en föregångare av trä som förstörts i en eldsvåda. I Österlövsta flyttades kyrkan under 1400-talet och på den gamla kyrkplatsen har man påträffat spår efter en troligen rektangulär träkyrka, som varit försedd med en sakristia av tegel. Kyrkans form talar för att den byggts under 1200- eller 1300-talet.

Typiskt för kyrkorna i Uppland är att sakristian ofta är den äldst uppförda delen av kyrkobyggnaden. Byggnadsförloppet blir begripligt om man förutsätter att sakristian byggts intill en i bruk varande träkyrka som senare ersatts av en stenkyrka. På två ställen har man kunnat bekräfta antagandet arkeologiskt, nämligen i Häverö och Össeby. I båda fallen hade stenkyrkan föregåtts av en timrad salkyrka, som i det senare fallet också lämnat avtryck i murverket. Stenkyrkan i Häverö byggdes cirka 1300, medan den i Össeby uppfördes under senmedeltiden. Av det trettiofem sockenkyrkor som har sakristian som äldsta del är knappt hälften byggda under högmedeltiden och resten under senmedeltiden. Eftersom socknarna i Uppland är kända sedan 1300-talets början, förefaller det sannolikt att man i det senare fallet haft kvar träkyrkor in på 1400-talet. Nästan ingens i Uppland har man nämligen kunnat belägga att en kyrka av sten avlöst en annan stenkyrka redan under medeltiden (möjligen med undantag för S:t Olof i Sigtuna, se nedan).

I några fall är det i stället koret som är den äldsta delen av kyrkan,

Fig. 13. Medeltida träkyrkor, belagda genom bevarade delar eller arkeologiska fynd.

Fig. 14. Spåren efter Upplands medeltida träkyrkor är huvudsakligen indirekta.

Vid ett drygt tjugotal kyrkor i den södra delen av landskapet har påträffats fragment av tidiga kristna gravmarkeringar, sannolikt samtida med vikingatida eller tidigmedeltida träkyrkor.

I ytterligare några fall har gravar påträffats under den befintliga stenkyrkans murar, vilket tyder på att en äldre träkyrka funnits på platsen.

Ett trettiofem sockenkyrkor i Uppland har en byggnadskronologi som tyder på att uppförandet anpassats till en stående träkyrka. Detta röjer sig vanligen i att sakristian är den första byggnadsdel som uppförts i sten. I några fall är koret den äldsta delen.

såsom i Össeby-Garn och Håbo-Tibble, där triumfbågen dubblerats och långhuset ligger i en annan riktning. Anledningen är sannolikt att det nya koret byggts intill ett långhus av trä.

Ytterligare en indikation på att en träkyrka har funnits är när stenkyrkan inte ligger centralt placerad på kyrkogården. I exemplet Uppsala-Näs ovan ligger den nuvarande 1400-talskyrkan nära kyrkogårdsmuren i norr, medan en kvarstående äldre stensakristia är placerad där kyrkobyggnaden normalt vore att vänta. Utgrävningar har också visat att en rektangulär byggnad legat omedelbart söder om sakristian. I Fittja ligger stenkyrkan däremot långt söderut på kyrkogården, på dess högsta punkt. Kyrkogården sluttar mot en vik av Mälaren och är sank, så grundförhållandena har sannolikt gjort det omöjligt att ersätta en äldre träkyrka med en stenbyggnad på samma ställe.

En aning om att en äldre kyrka funnits får man också i de fall då det finns inventarier som är äldre än den stående kyrkan. Så t.ex. i Danderyd, där Upplands äldsta triumfkrucifix finns och där en tidigare träkyrka också antyds av att sakristian är den äldsta delen av kyrkan. Framför allt i bergslagsbygden i norr finns ett antal dopfuntar från 1200-talets mitt i stenkyrkor, som kan dateras till senmedeltiden och som ofta har en äldre sakristia (exempelvis Tegelsmora, Morkarla, Ekeby). Dateringen av dopfuntarna talar för att socknarna fanns redan på 1200-talet.

Stenkyrkorna

Stenkyrkorna i Uppland har i huvudsak tillkommit under tre perioder: de romanska kyrkorna under 1100-talet och 1200-talets förra hälft, de högmedeltida gotiska kyrkorna under decennierna runt sekelskiftet 1300 samt de senmedeltida kyrkorna under 1400-talet, särskilt århundradets senare del (fig. 15). Perioderna är ovanligt väl avläsbara, troligen beroende på att kyrkorna endast i ringa grad förändrats under senare tider. Byggnadsmaterialet har varit gråsten eller tegel; ibland förekommer också sandsten i detaljer som fönster och portaler.

Ofta kan man konstatera att den centrala socknen i ett hundare/härad heter Tuna eller att detta är namnet på prästgården. Kyrkorna i dessa socknar skiljer sig vanligen från dem i omgivningen genom att vara mer påkostade än andra, något som gäller en del romanska kyrkor men framför allt de kyrkor som byggdes under den följande perioden. Exempel är bl.a. Sollentuna, Vallentuna, Håtuna och Estuna men även Vendel, där ett gods med namnet Tuna troligen legat intill kyrkan (Rahmqvist 1996). Problematiken runt Tuna-kyrkorna och Upplandslagens hundareskyrkor är inte slutligt utredd.

DOM-, PROST- OCH KLOSTERKYRKOR UNDER 1100-TALET

Domkyrkan i Gamla Uppsala var ursprungligen dubbelt så stor som den nuvarande kyrkan. Kyrkan hade sannolikt påbörjats strax före mitten av 1100-talet och kunde tas i bruk senast 1164, då Sverige lösgjordes från Lundabiskopen och bildade en egen kyrkoprovins. Av den ursprungliga kyrkan återstår absidkoret (som i dag fungerar som kyrkorum) och det kraftiga centraltornet, som haft dubbla arkadöppningar i alla väderstreck. Borta är däremot de absidförsedda korsarmarna och det stora treskeppiga långhuset, vilka revs efter en brand på 1200-talet. Framför det kvarstående tornet byggdes därefter ett vapenhus och norr om koret en sakristia. Under 1400-talet sänktes tornet och valv slogs över kyrkorummet (fig. 78 och omslagsbild).

Fig. 15 a–c. Medeltida stenkyrkor. Med stenkyrkor avses kyrkor uppförda antingen av natursten eller tegel.

Fig. 15 a visar stenkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Huvuddelen av landskapets södra och centralt belägna socknar lät uppföra en murad kyrka under äldre medeltid, vanligen i gråsten. Bedömningen av kyrkornas ålder baseras ofta på planformen, då en kyrka med belagt smalare kor vanligen daterats till äldre medeltid (jfr fig. 17), men även andra egenskaper, som stembearbetning samt muröppningarnas och innertakets form, har vägts in i resonemanget. Kyrkorna från äldre medeltid består i Uppland av två förhållandevis distinkta grupper, dels de romanska kyrkorna, dels de högmedeltida. Till skillnad från de romanska kyrkorna uppfördes kyrkorna under högmedeltiden vanligen med salformad plan (jfr fig. 24). Åtminstone sex av de högmedeltida kyrkorna byggdes i tegel.

De äldsta uppländska stenkyrkorna anses ha byggts i Sigtuna (se vidare nedan). S:t Per och S:t Olof, båda sedan länge ruiner, har troligen uppförts redan under 1100-talets första år. De har liksom domkyrkan haft korsarmar och ett torn över korsmitten, vilket talar för att de tillhört kyrkliga institutioner eller haft speciella funktioner – Attundalandsprosten hade ju t.ex. sitt säte i Sigtuna. Prosten i Fjädrundaland tycks ha haft Vårfrukyrkan i Enköping som sin kyrka. Den har liknat de nämnda kyrkorna och har ännu kvar sina korsarmar, men centraltornet är rivet och absidkoret ersatt av ett stort 1400-talskor. Vårfrukyrkan är den största bevarade romanska kyrkan i Uppland och övergick på 1200-talet till att bli sockenkyrka. Tiundalandsprostens kyrka i Uppsala är inte närmare känd till utseendet.

I Viby utanför Sigtuna fanns på 1100-talet ett kloster för cisterciensermunkar. Redan vid århundradets slut flyttade konventet till Julita i Södermanland och det är därför osäkert hur långt man hann med byggnadsplanerna. Utgrävningar har avslöjat spår efter en absidkyrka av normal storlek som planerats men troligen inte blivit färdigbyggd. Gravar visar att kyrkan anlagts på en redan befintlig kyrkogård. Planen och storleken talar emot att kyrkan byggts av cistercienserna som klosterkyrka, och sannolikt rör det sig om en gårdskyrka som överlätits till konventet (Tesch 2000).

DEN ÄLDRE MEDELTIDENS KYRKOR I SIGTUNA

I Sigtuna präglade Olof Skötkonung redan under 990-talet mynt med kristna texter och symboler (Malmer 1996). Grupper av gravar som ser ut att vara kristna har påträffats på ett tjugotal platser, och i östra delen av staden har man nyligen stött på en tidigmedeltida kyrkogård. Åtminstone sex stenkyrkor har funnits förutom dominikanerklostrets kyrka från

Fig. 15 b visar stenkyrkor från yngre medeltid (efter 1350). Framför allt i Upplands bruksbygder tillkom ett flertal nya kyrkor under den yngre delen av medeltiden. I flera av fallen är sakristian den äldst uppförda delen av kyrkobyggnaden, vilket indirekt antyder existensen av en tidigare träkyrka på platsen. I Svinnegarn och Hjalsta ersattes stenkyrkor från äldre medeltid med nya (i Svinnegarn genom att en äldre stenkyrka i samma byggnads-etapp både vidgades och förlängdes). I Skederid uppfördes ett nytt långhus intill den äldre kyrkan, vars långhus i stället fick funktion som kor.

Fig. 15 c visar medeltidskyrkor som inte kan periodbestämmas. Ett antal av de kyrkor som uppfördes under medeltiden kan inte närmare dateras. I några fall rör det sig om kyrkor som rivits, och som endast är kända genom arkivaliska uppgifter eller äldre avbildningar, eller kyrkor som är kraftigt ombyggda. I gruppen ingår även flera salkyrkor som helt eller delvis bevarats, men som i övrigt saknar egenskaper som med godtagbar säkerhet är möjliga att datera.

1200-talet och minst fyra av dessa har anlagts på äldre kyrkogårdar (Tesch 2000). Förekomsten av många tidiga kyrkor och kyrkogårdar är något som utmärker de äldsta skandinaviska städerna (Andrén 1985). Biskopssätet och Sigtunas ställning som tidigt kristet centrum gör det motiverat att beskriva stadens kyrkliga topografi.

S:t Pers kyrkoruin har ett långsmalt absidkor, ett centraltorn som är o betydligt bredare än koret samt absidförsedda korsarmar som nås via trånga bågöppningar. Skarvar i murverket visar att den östra delen av kyrkan, inklusive centraltornet, har uppförts i en första etapp och att långhuset och västtornet tillfogats i en senare etapp. Centraltornets övervåning har en mer än manshög öppning ut mot långhuset, möjligen avsedd för rituellt bruk. Korsmitten under tornet täcks av ett kryssvalv av gråsten med bandribbor, eventuellt senare inslaget.

Ursprungligen hade man planer på att uppföra ett kraftigt västtorn, vars grund grävts fram utanför kyrkan. Detta torn har dock under 1200-talets förra hälft ersatts av det nuvarande västtornet, vars övre våning nåts via dubbeltrappor som börjar i långhuset. Samtidigt med detta har kyrkan välvt, varvid långhuset gjorts tvåskeppigt (Redelius 1975). Någon sakristia har aldrig byggts, men ett vapenhus har tillkommit framför sydportalen. Det är anmärkningsvärt att kyrkan haft en ingång även i norr. De veterligen enda romanska nordportalerna i Svealand återfinns nämligen i S:t Per och S:t Olof. När S:t Per omnämns på 1220-talet fungerar den som kyrka för prostens över folklandet Attundaland.

I koret till S:t Olof (fig. 16) har man nyligen (2001) påträffat grunden efter en äldre stenkyrka, vars plan ännu inte är känd. Innan den är analyserad är det svårt att förstå byggnadsförloppet. Den äldsta bevarade delen av S:t Olof är nämligen en fyrkantig byggnad, som uppförts runt en brunn söder om koret. Detta framgår av att kormuren vilar ovanpå brunnsbyggnadens mur. Mellan de båda byggnadsdelarna finns ett hagioskop (titthål) in mot koret. Brunnsbyggnaden bör ha fungerat tillsammans med en träkyrka, men hur denna förhåller sig till den nyfunna grunden är svårt att avgöra.

Koret är ovanligt nog treskeppigt. Mittskeppet avslutas av en absid och

har täckts av trätak, medan de osedvanligt smala sidoskeppen haft tunnvalv av sten. En annan egendomlighet är att koret är betydligt längre än långhuset, vilket planerats treskeppigt men aldrig fått sin avsedda längd. Centraltornet är rektangulärt till planformen och har haft dubbla arkadöppningar åt alla håll, och de rakslutna korsarmarna är helt öppna mot kyrkorummet. Fönstren i den äldsta delen av kyrkan är mycket små och uppåt avsmalnande, och den enda ursprungliga portalen, i norra korsarmen, har samma form (ingången i södra korsarmen är senare upptagen, troligen under 1500-talet då andra arbeten gjordes vid kyrkan). Även i S:t Olof tycks den östra delen av kyrkan ha färdigställts innan långhuset byggdes. Murverket i det nuvarande långhuset har en senmedeltida karaktär och har kanske färdigbyggt först på 1500-talet.

Den tredje synliga ruinen i Sigtuna är resterna efter S:t Lars, vars västtorn ger ett romanskt intryck. Vid en utgrävning av kyrkan ansåg man sig dock se tegelflis under murarna, varför den knappast kan ha byggts före 1200-talets mitt. Östpartiet var bortschaktat och dess form kunde därför inte fastställas. Kyrkan, som både förlängts och breddats under medeltiden, tycks ha varit den största av kyrkorna i Sigtuna. Äldre gravar visar att en kyrkogård funnits här redan tidigare.

En annan stenkyrka, enligt uppgift helt byggd av sandsten (Tesch 2001), var S:t Nikolai. Kyrkan tycks enligt äldre avbildningar ha varit en treskeppig basilika med tre absider i öster, och på 1600-talet kallades den för den "gamble ryske kyrkian" och ansågs ha varit en köpmanskyrka. Den har till skillnad från S:t Per, S:t Olof och S:t Lars inte deltagit i de kyrkliga uppbörderna, vilket talar för att den stod utanför stiftsorganisationen (Bonnier 1989). Även plantypen talar för att kyrkan haft andra förutsättningar. Kyrkan revs först på 1800-talet och har i dag inga synliga rester ovan jord.

Utmed ett stråk i stadens norra utkant, där S:t Olof, S:t Lars och S:t Nikolai legat, tycks flera kyrkor ha funnits. Där har man påträffat dels en kyrkogård som möjligen hyst en träkyrka, dels en del av sydmuren från ytterligare en stenkyrka. Båda dessa tycks ha tagits ur bruk mot slutet av 1200-talet (Tesch 2001). När vi möter Sigtuna omtalat i skriftliga källor, framför allt i testamenten från 1200-talets slut och framåt, finns de inte omnämnda.

Omnämnd i medeltida källor är inte heller den romanska stenkyrka som i olika omgångar grävts ut på Fornhemmens tomt, d.v.s. i Sigtuna museums trädgård. Den säkrast belagda delen av kyrkan är den västra. Där finns rester av ett med långhuset jämbrett parti, troligen ett torn. Dess bottenvåning är nedsänkt och därifrån leder två trappor upp till långhuset. Anordningen liknar dem som finns i Dalby kyrka utanför Lund, en tidig biskopskyrka, och i Askeby sockenkyrka i Östergötland, vilken förmodas ha byggts av kungen innan den blev klosterkyrka för cisterciensernunnor. Kungsgårdskyrka och biskopskyrka är också de funktioner som föreslagits för kyrkan på museitomten. Vid utgrävningarna har man påträffat en del av en ornerad sandstensfunt av hög kvalitet. Äldre gravar talar för att det funnits en träkyrka, som kanske legat strax söder om stenkyrkan (Tesch 2000). Stenkyrkan revs redan under medeltiden, troligen på 1200-talet.

Forskningen är ense om att de flesta stenkyrkorna i Sigtuna byggts vid 1100-talets början. Däremot skiljer man sig åt när det gäller vilken ställning de olika kyrkorna haft. Som biskopens kyrka har både S:t Per, S:t Lars, S:t Olof och kyrkan på Fornhemmens tomt föreslagits (Schück 1957, Bonnier 1989, Tesch 1998). Teorin om den sistnämnda kyrkan har nyligen aktualiserats i samband med att man påträffat en grav som innehöll en kråkla. Det är

Fig. 16. Ruinen efter S:t Olof i Sigtuna har en ovanlig plan med treskeppigt kor, korsarmar samt centraltorn. Kyrkan har haft en föregångare på samma plats. Foto Bengt A. Lundberg 2002, ATA.

dock osäkert om det rör sig om en biskops- eller abbotskräkla (O'Meadhra 2000), och graven har märkligt nog anlagts ute på kyrkogården och inte inne i kyrkan. Kyrkan förmodas ha byggts på en kungsgård, som senare flyttats till platsen där S:t Per uppförts (Tesch 2000).

Det har föreslagits att också S:t Per byggts av kungen, kanske redan under Inge den äldres tid, d.v.s. ca 1080–1110 (Redelius 1975, Tesch 2000). Den höga öppningen uppe i centraltornets övervåning kan ha använts vid ceremoniella återkröningar av den typ som ägde rum på kontinenten ännu under 1100-talet (Redelius 1999). Vad man säkert vet är att kyrkan åtminstone i början av 1200-talet användes av Attundalands folklandsprost. S:t Olof visar hän mot en rikare liturgi genom sitt treskeppiga kor, och om den inte varit domkyrka kan den ha byggts som kyrka till ett tidigt benediktinerkloster. Det har föreslagits att brunnshuset söder om kyrkan innehållit en särskilt värdefull relik och att processioner gått mellan S:t Per och S:t Olof (Redelius 1999). Sten Tesch tänker sig att även den förmodade biskopskyrkan på museitomten ingått i en sådan ceremoniell väg (2001).

Enligt Tesch var alla de tidiga kyrkorna medvetet inplanerade i stadslandskapet och uppförda som privatkyrkor. Vid 1200-talets mitt tillkom dominikanerklostret och dess Mariakyrka, men redan cirka 1300 genomfördes en stadsplaneändring och minst tre av de äldre kyrkorna revs. S:t Lars blev kyrka för stadsförsamlingen, medan S:t Per och S:t Olof blev sockenkyrkor för var sin landsförsamling (Tesch 2000). Under senmedeltiden tillkom ytterligare en kyrka, helgad åt S:ta Gertrud och belägen i

stadens utkant. De kyrkliga lämningarna i Sigtuna är inte slutligt utforskade och många frågor väntar ännu på sin lösning.

SOCKENKYRKORNA UNDER 1100-TALET OCH 1200-TALET S FÖRSTA HÄLFT

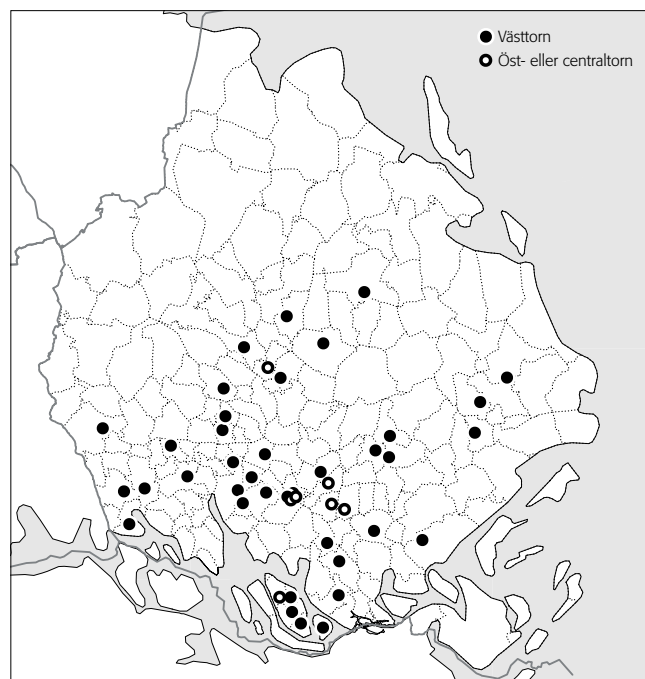
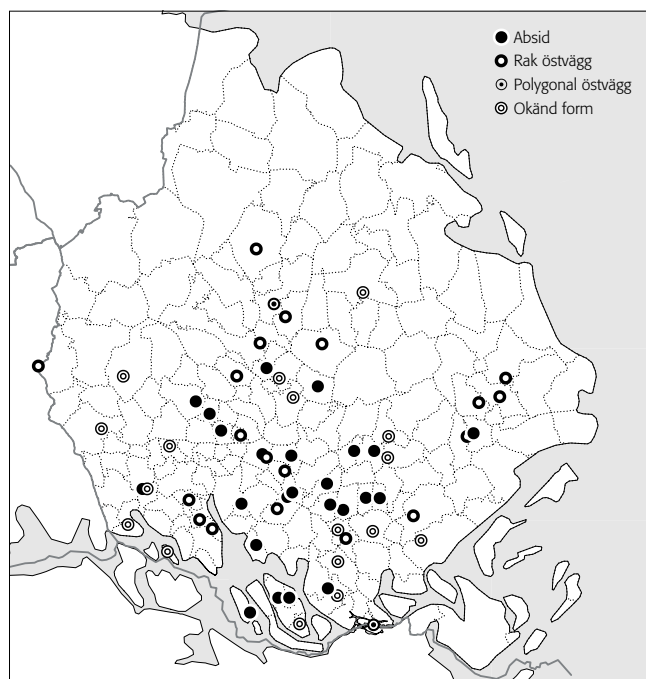
Landsbygdens romanska kyrkor förekommer endast i södra halvan av landskapet, med de nordligaste i Uppsalatrakten. Framför allt återfinns de i området närmast Mälaren och tyngdpunkten ser ut att ligga i Sigtuna, vilket inte är förvånande med tanke på stadens betydelse som kristet centrum. De äldsta kyrkorna är byggda av gråsten och har ibland hörnkedjor, fönster- och portalomfattningar eller sockel av sandsten (exempelvis Vallentuna och Skepptuna). Rikast i det hänseendet är kyrkan i Skånela, som även har huggna gesimser samt triumf- och tribunbågar av sandsten. Sandsten finns bara brytbart på en av Mäläröarna, men i Roslagen har man troligen kunnat använda flyttblock. Murverket brukar ha utstrukna fogar som kan vara försedda med ritsar, vilket är fallet i bl.a. Skånela.

De romanska Upplandskyrkorna tycks vanligen ha haft smalare kor med absid och skiljer sig därmed från de sörmländska kyrkorna, som endast i undantagsfall är absidförsedda (fig. 17). Absidkor är ännu bevarade i tio kyrkor – Balingsta, Funbo, Gamla Uppsala (fig. 78), Hilleshög (fig. 21), Husby-Ärlinghundra, Markim (fig. 21), Norrsunda (fig. 20), Orkesta (fig. 19), Skogs-Tibble och Skånela – men har arkeologiskt eller på annat sätt (bevarade sockelstenar med rundning) konstaterats för minst lika många kyrkor. Vidare finns tre rundkyrkor, med runda långhus och kor som ursprungligen varit trekvartscirkelformade (Bromma, Munsö (fig. 21) och Solna). Kyrktypen är ovanlig men har motsvarigheter i Skåne, Väster- och Östergötland samt Småland.

Närmare hälften av de romanska kyrkorna har haft torn (fig. 18), vilket i aktuell forskning ses som ett tecken på att kyrkorna uppförts av privata byggherrar. Tornkyrkorna kan alltså vara byggda före sockenbildningen och först senare ha inlemmats i den kyrkliga organisationen. Det rör sig vanligen om ett västtorn, som ibland är ursprungligt, ibland byggt i en senare byggnadsperiod. Västtornen brukar vara smalare än långhuset och

Fig. 17. Medeltidskyrkor vars äldsta planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor. Bland de på kartan markerade kyrkorna med smalare, polygonalt avslutad kor återfinns förutom Tensta även Riddarholmskyrkan, ursprungligen uppförd som klosterkyrka, men från 1600-talet och fram till 1807 i bruk som församlingskyrka.

Fig. 18. Tornkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Vanligtvis placerades tornet vid långhusets västgavel. Sju av tornkyrkorna i Uppland hade tornet placerat över korsmitten eller över koret. Förutom de på kartan markerade kyrkorna finns indicier på att också Vårfrukyrkan i Enköping haft torn över korsmitten. I Estuna, Järfälla, Markim och Orkesta har man möjligen planerat för ett torn ovan det tunnvalvda koret, vilket så vitt känt aldrig kom till utförande.

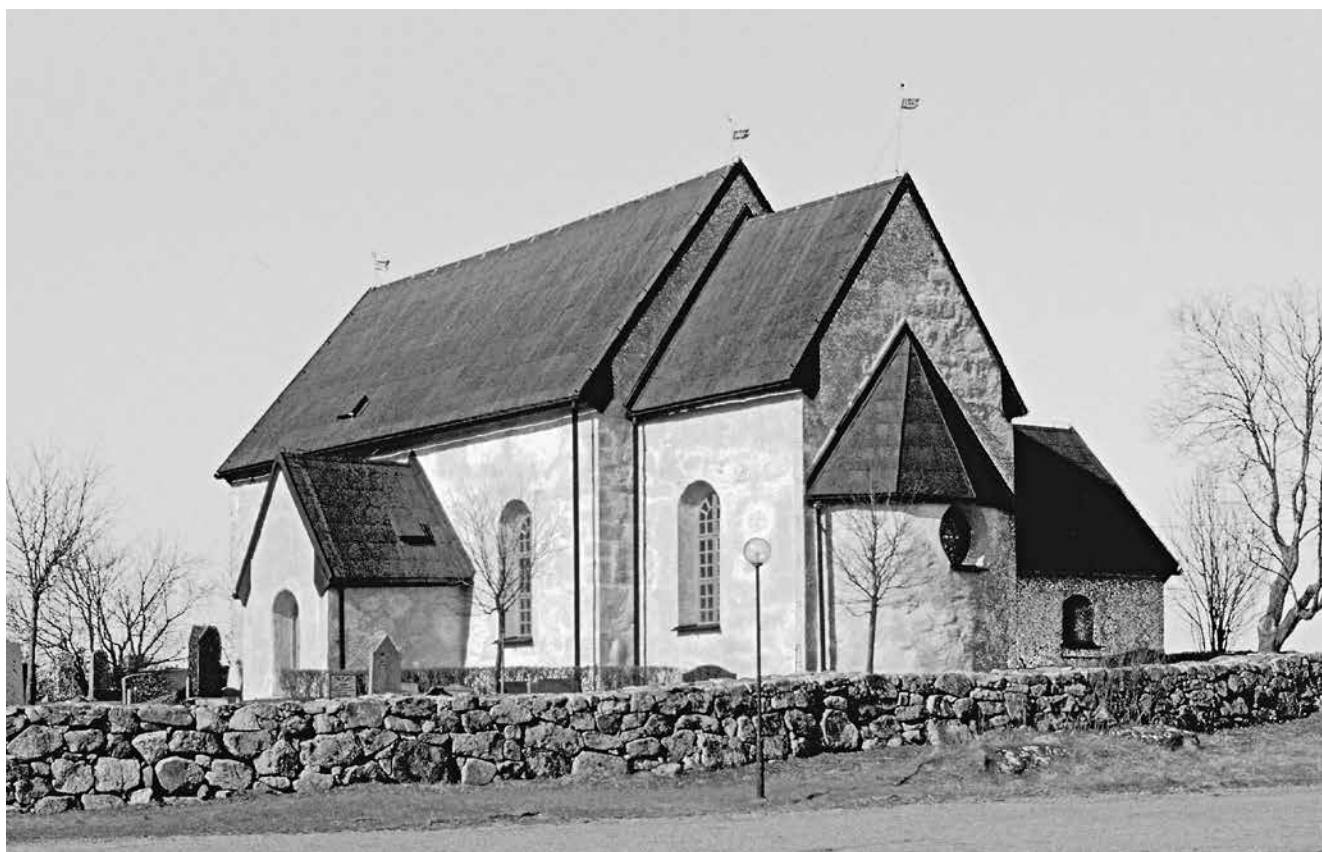

Fig. 19. Orkesta kyrka, en av de tio romanska kyrkor i Uppland som bevarat sitt absidkor. Foto Bengt A. Lundberg 1990, ATA.

kan vara smäckra såsom i Hilleshög eller Sänga (det senare avsmalnande uppåt). Åtminstone två kyrkor har dock västtorn i långhusets bredd (Spånga och Lovö), ett drag som är typiskt för exempelvis Östergötland men mindre vanligt i Svealand. Enligt en äldre avbildning var det rivna tornet i Skå runt till formen och därmed möjligen enda exemplet norr om Skåne på ett runt västtorn. Tornet i Sollentuna har rester efter ett kupolartat gråstensvalv, men annars har västtornen fått valv först under senmedeltiden. Rester efter vad som tolkats som medeltida läktare eller loger finns i tornet i Vaksala och i återstoden av ett äldre torn i Husby-Sjuhundra.

Speciellt för Uppland är ett antal romanska kyrkor med torn över koret. Sådana östtorn finns ännu i Skånela, Husby-Årlinghundra, Norrsunda (fig. 20) och Färentuna samt har funnits eller påbörjats i Järfälla och Estuna. Kyrkan i Skånela förmodas vara den äldsta i gruppen, eftersom den med sina rika sandstensdetaljer och sitt romerska kryssvalv i tornet ger intryck av att man hämtat förebilder från andra områden. Östtornskyrkor har över huvud taget varit sällsynta och i dag finns de flesta som bevarats i Uppland och Östergötland. I flera fall har man kunnat konstatera en samhörighet mellan kända kungsgårdar och kyrkor med östtorn, vilket i Uppland visar sig i Skånela, Husby-Årlinghundra och Norrsunda (Tuulse 1955).

Det är inte känt hur tidigt på 1100-talet man börjat bygga stenkyrkor på den uppländska landsbygden. Eventuellt kan byggnadssättet ge vissa ledtrådar. Murverket i kyrkoruinen i Flasta består av relativt små stenar av enhetlig storlek, som tycks ha formats med hjälp av upphettning och avkylning. Varje skift i muren är avstruket, d.v.s. murbruket har fått brinna innan nästa har murats (rapport i ATA). Tekniken har inte konstaterats i någon annan Upplandskyrka och kan tyda på att hantverkarna haft svårt att arbeta i gråsten. Det tyder i sin tur på att det rör sig om inkallat byggnadsfolk, något som gällde åtminstone den första generationen stenkyrkor. Vid

Fig. 20. Några få romanska kyrkor har liksom Norrsunda kyrka sitt torn placerat över koret. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

utgrävningar har man hittat fragment av en tidig och kvalitativt högtstående dopfunt, tillverkad i samma verkstad som en eller två dopfuntar i Sigtuna.

Ett annat murverk som ger ett främmande intryck finns i kyrkan i Ed. Där förekommer här och var *opus spicatum*, d.v.s. mönstermurning i form av snedställda stenflisor. Murningstekniken har framför allt motsvarigheter i några romanska kyrkor i Östergötland, där byggnadsmaterialet är kalksten som lätt kan användas på detta sätt. Kyrkans ovanliga planform (en salkyrka med absid, en s.k. absidsal) och förekomsten av nordfönster tyder på sydliga byggnadstraditioner och kan vara ett tecken på hög ålder. Nordfönster finns även i exempelvis Spånga, där kyrkans tunna murverk också talar för en tidig datering.

Tre romanska kyrkor har hittills kunnat undersökas med hjälp av dendrokronologisk analys av takstolarna (via årsringarna i virket). Med all sannolikhet fås därmed också en datering av byggnaden. Det rör sig om Boglösa (efter 1165), Funbo (efter 1182) och Markim (efter 1213). En handfull svårbedömda kyrkor har proportioner som talar för en sen datering, kanske byggda i övergången mellan romanskt och gotiskt vid 1200-talets mitt. De har smalare, rakslutna kor samt västtorn som i exempelvis Karlskyrka och Lohärad. Till dessa kan man också räkna den påbörjade östtornskyrkan i Estuna. Några kyrkor som ligger centralt i sitt hundare hör till denna kategori, som Rasbo och Alunda.

SOCKENKYRKORNA FRÅN 1200-TALETS MITT TILL 1300-TALETS MITT

Vid 1200-talets mitt uppfördes några klosterkyrkor av tegel som fick en viss normgivande betydelse, framför allt när det gäller utformningen av sockenkyrkornas fönster och portaler. Liksom på andra ställen i landet var det tiggardordarna som införde det nya byggnadsmaterialet och den teknik som hörde därtill. Mariakyrkan i Sigtuna, dominikanernas kyrka, stod troligen färdig 1255 med ett treskeppigt långhus och ett långt kor i mittskeppets bredd. Den nya gotiska stilen visar sig i högre murar och spetsiga takvinklar, murverk med fler och större muröppningar, strävpelare, nya former på fönster och portaler samt fasadblinderingar. Kyrkan fick tegelvalv redan efter några decennier. Även cisterciensernunnornas kyrka i Skokloster, påbörjad vid århundradets mitt men invigd först senare, har troligen inspirerat till nya former.

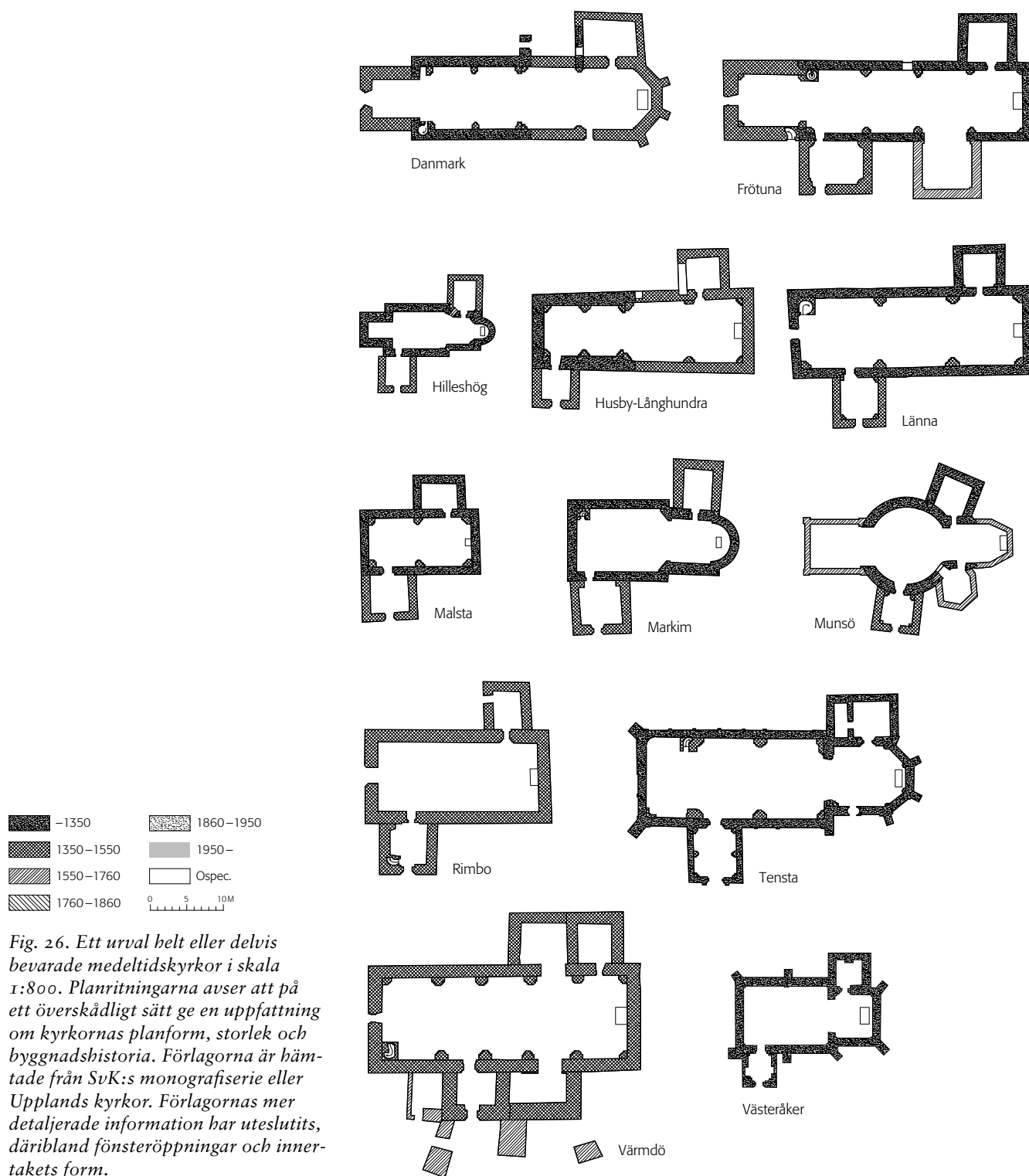

Fig. 26. Ett urval helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor i skala 1:800. Planritningarna avser att på ett överskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är hämtade från SvK:s monografiserie eller *Upplands kyrkor*. Förlagornas mer detaljerade information har utslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

Den nya domkyrkan i Uppsala påbörjades strax efter 1200-talets mitt och stod under byggnad ända in på 1400-talet. Planen är treskeppig men ger ett femskeppigt intryck genom de yttre kapellraderna. Koret har en krans av fem radierande kapell och mellan kor och långhus finns ett tvärskepp. Katedralen är en kalkstenskyrka i fransk stil, även om byggnadsmaterialet till stora delar är tegel. Dock är de konstruktivt viktiga delarna utförda i kalksten, liksom partierna kring kyrkans tre portaler och den rika fönster- och valvarkitekturen. De tre portalerna har tillkommit vid olika tidpunkter och har också olika utförande. Norra tvärskeppsportalen

med dess staty av S:t Olov hör till de delar som troligen tillkom under den franske byggmästaren Étienne de Bonneuils tid, cirka 1287. Portalen kröns av ett stort rosettfönster. Den rikaste uppbyggnaden har dock den södra tvärskeppsfasaden, som bör ha stått färdig cirka 1340 och som accentueras av snedställda strävpelare. Ett jättelikt fönster finns över ingången och stiftets första skyddshelgon, S:t Lars, har fått sin plats mitt i portalen. I och på ömse sidor om portalen finns en rik uppsättning skulpturer. Västportalen, som har en strängare utformning, är ägnad S:t Erik och färdigställdes inte förrän under 1400-talet. Över portalen finns ett stort rosettfönster.

Domkyrkan tycks inte ha påverkat sockenkyrkorna i någon större utsträckning. Stora fönster med masverk av kalksten (spröjsverk i geometriska former), troligen försedda med glasmålningar, har funnits i en rad påkostade kyrkor vid sekelskiftet 1300 och kan ses delvis rekonstruerade i Kalmar och Håtuna. Det är möjligt att det är domkyrkan som inspirerat till dessa fönster och kanske har de även tillverkats vid domkyrkohyttan. Detta förefaller sannolikt i Västeråker, som dels haft sådana fönster, dels valv med kalkstenskonsoler och valvknektar som har motsvarigheter i domkyrkan. Några av de mer exklusiva sockenkyrkorna, framför allt de som byggts av tegel (exempelvis Tensta, Danmark och Vendel), har även haft ett stort rundfönster i västgaveln, vilket för tanken till domkyrkans rosettfönster.

Under 1200-talets andra hälft uppträder en ny plantyp, salkyrkan. Den utmärks av att koret och långhuset är lika breda och saknar särskild differentiering i det yttre. Typen anses ha inspirerats av predikarbrödernas öppna kyrkorum men kan också ha ett samband med en nyordning i gudstjänstlivet. Det vidgade koret gjorde det möjligt för församlingen att se mässundret, då prästen lyfte upp vin och oblat som förvandlades till Kristi

Fig. 22. I Tensta finns en av landets ståtligaste gotiska kyrkor, byggd vid tiden omkring sekelskiftet 1300. Den stora tegelkyrkan har ett smalare kor med tresidig avslutning, fasader prydda av stora blindarkader samt strävpelare i hörnen. I norra delen av västfasaden finns en portal och i gavelröret ett rundfönster samt en stor blinding. Även vapenhuset härrör från kyrkans äldsta tid. Kyrkorummet har varit övertäckt av ett högt trätunnvalv, vars konstruktion finns bevarad på vinden högt ovanför de senare inslagna 1400-talsvalven. Foto Bengt A. Lundberg 2001, ATA.

blod och kropp. Den gotiska salkyrkan kan också sägas markera övergången från den aristokratiska koryrkan till en av sockenbönderna utformad församlingskyrka (Wienberg 1993). En rektangulär kyrkobyggnad var lättare att uppföra, och kanske har stiftsledningen använt detta som argument för att förmå församlingarna att bygga i sten. Den övervägande majoriteten av de nya kyrkor som byggdes under perioden var salkyrkor, och många av de romanska kyrkorna fick nu sina gamla kor rivna och ersatta av ett kor i samma bredd som långhuset.

Även om salkyrkan var den dominerande plantypen, byggdes fortfarande enstaka kyrkor med smalare kor. Flera av dessa hör till tidens mest moderna och påkostade kyrkor och har ofta dekorativa strävpelare, blinderingar, profilerade fönster- och portalomfattningar etc. Ett antal är helt byggda av tegel, de flesta norr om Uppsala. Mest känd är tegelkyrkan i Tensta (fig. 21–22), en ovanligt stor kyrka med ett smalare kor, som inte är rakslutet utan polygonalt. Kyrkans yttre pryds av blindarkader och strävpelare. Den profilerade sydportalen ligger i ett utkragat parti av muren, och även sakristieportalen har en ovanligt rik utformning. Kyrkan i Vendel är i mycket lik den i Tensta. Den är också större än de omgivande sockenkyrkorna och försedd med profilerade portalomfattningar etc.

Det yngsta kända exemplet på en gotisk kyrka med smalare rakslutet kor är den ovan nämnda kyrkan i Västeråker, enligt en inskrift byggd cirka 1331 och uppförd av gråsten (fasader) och tegel (interiören) (fig. 21). Inskriften omtalar att kyrkan byggts på bekostnad av en privatperson, fru Ramborg Israelsdotter, ägare till godset Vik. Både gråstenskyrkorna med smalare kor och tegelkyrkorna förefaller att ha varit mer påkostade än andra sockenkyrkor och tecken tyder på att de uppförts på bekostnad av privatpersoner (Bonnier 1987).

Kyrkan i Lena, byggd av tegel och med smalare kor, är en av de få kyrkor som fått ett torn under perioden. Tegelkyrkorna är prydda av blinderingar i fasaderna, framför allt i gavelröstena. Kyrkan i Tensta har ett högt nischflankerat kors i västgaveln; i Vendel finns tre jättelika nischblinderingar på samma ställe och i korgaveln en mindre sådan. I den senare kyrkan löper också en trappstegsfris runt murarnas krön och vapenhusgaveln pryds av en stor treklöverformad nisch. Några få av gråstenskyrkorna har också fått blinderingar under perioden, vilket Knivsta och Viksta är exempel på.

Tegel användes annars bara i sockenkyrkornas fönster och ingångar. Eftersom församlingsborna själva enligt Upplandslagen skulle svara för byggnadsmaterial och framforsling, var det fortfarande gråstenen som kom till användning i kyrkmurarna. Tegelframställning krävde specialkunskap och tog tid från jordbruket; materialet inköptes därför troligen från närmsta stad. När hela kyrkan är byggd av tegel, har materialet dock troligen tillverkats på platsen. Uppland är det landskap som haft flest medeltida tegelkyrkor, möjligen med undantag för Skåne (och Dalsland, där tegelkyrkorna procentuellt sett varit många). Under den här beskrivna perioden byggdes minst sex sockenkyrkor av tegel (och dessutom kapellet på Aspås i Östervåla), och under senmedeltiden tillkom ytterligare tre.

Till de nyheter som kom att kopieras från klosterkyrkorna hörde korfönster bestående av tre smala fönsteröppningar, ofta med den mellersta öppningen högst och ibland omgivna av en omfattningsnisch. Sådana trefönstergrupper, som ännu finns kvar i Frösthult, Härkeberga (fig. 23) och Tuna, har enligt äldre avbildningar funnits i ett tiotal kyrkor. Även parvis sittande fönsteröppningar har kopierats i några kyrkor, som i Ekerö, Härkeberga och Knutby, där de har suttit i sydfasaden, medan Skederid och Viksta har dubbelfönster i korets östmur.

Också portalerna fick nu ett nytt utförande med tegelomfattningar i avtrappade språng, s.k. perspektivportaler. Vanligen gjordes kyrkans sydportal spetsbågig, men i en mindre öppning, som i ingången till sakristian, kunde portalen få rundbågig form. I några särskilt påkostade kyrkor är portalomfattningarna gjorda av profilerat tegel i olika former, såsom i Odensala och Rasbo.

De romanska kyrkorna hade haft plana innertak av trä eller öppen takstol, men nu spändes smäckra tunnvalv av trä över kyrkorummen. Ovanför de senare tegelvalven i ett antal kyrkor finns spår efter halvrunda eller treklöverformade trävalv. Ett sådant treklöverformat valv har rekonstruerats i Historiska museet i Stockholm med hjälp av de bevarade plankorna från kyrkan i Ärentuna. Resultatet är ett högt och luftigt rum, som var högre än de kyrkorum med senmedeltida tegelvalv som vi har kvar i dag. Ibland är takstolarna utbytta men valvets form är ändå kvar i form av en halvrund eller treklöverformad putsyta på gavlarnas insida, som i enstaka fall har bemålning (Börje och Estuna).

De mest berömda trävalven är de som funnits i Tensta – ett tunnvalv, lätt hästskoformat, över långhuset och ett komplicerat, treklöverformat över det polygonala koret. Ytterligare ett tjugotal trätunnvalv är kända. Nyligen har två av dessa undersökts med dendrokronologisk metod och visat sig innehålla virke som fällt 1319/20 (Boglösa) och 1347/48 (Funbo). Även några tidiga vapenhus har varit täckta av trätunnvalv (Tensta och Västeråker).

Stenvalv är ovanliga i kyrkorummen vid denna tid, men några exempel finns. Koret i Estuna har ett tunnvalv av gråstenflis, och sakristierna i ett fåtal kyrkor i Roslagen har gratvalv (ribblösa kryssvalv) av gotländsk typ, exempelvis i Riala och Lohärad. I Vendel har koret ett gratvalv av tegel och sakristian ett kryssvalv med ribbor, medan långhuset och vapenhuset tycks ha haft trätunnvalv. Kombinationen av murat valv i koret och trävalv i långhuset återfinns i koryrkorna Hacksta, Össeby-Garn, Lena och Ärentuna. I det smalare koret i tegelkyrkan i Lena vilar ribborna på små hörnkolonner, och i Västeråker har valven i både kor och långhus profilerade ribbor som vilar på skulpturalt utformade kalkstenskonsoler. Kryssvalv med profilerade valvribbor finns bl.a. i Spånga, Ed (fig. 58) och Sollentuna.

Tegelkyrkorna tycks ha haft oputsade innerväggar med fogarna markerade i färg, vanligen vitt (Tensta). Typiskt för perioden runt sekelskiftet 1300 är att tegelomfattningar runt fönster och portaler accentuerats genom målning av vartannat tegel i blågrått respektive rostrött, vilket ännu kan ses i sydportalens dörrnisch i Estuna och runt korfönstret i Söderby-Karl. Innerväggarna i sakristian i Vendel är helt täckta med denna typ av tegelimitation, och tegelvalven i sakristia och kor har målningar i samma färger som imiterar valvribbor. I Yttergran är tornbågen försedd med en målad kvaderimitation. Det är möjligt att denna typ av arkitekturmåleri spritts via städernas nybyggda klosterkyrkor, eftersom både tegelimitation och kvaderimitation återfinns i Mariakyrkan i Sigtuna. Trätunnvalven har troligen haft målningar av dekorativ karaktär, om man får döma av valvet från Ärentuna.

Flera av kyrkorna har haft en takryttare med en klocka som kunde ringas nerifrån långhuset. I Tensta finns rester efter konstruktionen ovanpå trätunnvalvet, och när kyrkan fick tegelvalv på 1400-talet byggdes en ny takryttare, som också har lämnat spår efter sig. Avbildningar visar att ytterligare ett tiotal kyrkor haft takryttare, exempelvis Funbo, Tolfta och Vendel, även om det är svårt att veta om de tillhört denna period eller den följande.

Nytt för senare delen av 1200-talet är sakristior. Sådana ingick nu i

Fig. 23. Interiör av Härkeberga kyrka. Interiören är typisk för de uppländska salkyrkorna. Trefönstergruppen i koret och triumfkrucifixet visar att kyrkan byggts vid tiden omkring sekelskiftet 1300. Före de nuvarande tegelvalven från 1400-talets slut täcktes kyrkorummet av ett trätunnvalv. Samtidigt med valvslagningen fick kyrkan också sina berömda kalkmålningar av Albertus Pictor. Målningarna i valven har aldrig varit överkalkade. Foto Sören Hallgren 1967, ATA.

mönstret för nybyggda kyrkor och många lades intill koret i de romanska kyrkorna. Anledningen har förmodats vara fjärde laterankonciliet rekommendation år 1215 att förvara kyrkornas sakrament på ett säkert sätt. Troligen hänger byggandet av sakristior också samman med införandet av kyrkvårdar, vilket innebar att församlingen nu fick ta del av kyrkans förvaltning tillsammans med kyrkoherden (Bonnier 1987). Liksom under senmedeltiden gäller att sakristian kan vara den första delen av en kyrka som byggs i sten. Kombinationen träkyrka och stensakristia är som nämnts särskilt vanlig i Uppland. Sakristian har då antingen byggts intill en träkyrka som varit i funktion en längre tid eller vid en provisorisk träkyrka som användes medan stenkyrkan stod under byggnad. Det är känt att en träkyrka, "ecclesia lignea", fungerade som interimskyrka medan den nya domkyrkan i Uppsala stod under byggnad.

Ofta finns en öppning i sakristians södra gavel som gjort det möjligt att nå sakristievinden inifrån träkyrkan. När stenkyrkan senare byggdes har dess mur ibland lagts på en avlastningsbåge över den äldre byggnadsdelens tunna gavel. Tegelvalv förekommer ofta i tidens sakristior, där kryssvalv med profilerade valvibbor är den vanligaste typen såsom i Östra Ryd och

Roslags-Bro; även tunnvalv förekommer. I några enstaka fall är sakristian avlång i öst-västlig riktning och då ibland uppdelad i två rum, vilket kan ses i exempelvis Jumkil och Tensta. Dessa bör ha haft olika funktion, förslagsvis som rum för bikt, sammanträde eller dylikt samt för den egentliga förvaringen av kyrkans skrud.

Vapenhus tillhör normalt senmedeltiden, men några av tidens kyrkor, som även i andra avseenden utmärker sig, har vapenhus som är samtida med kyrkobyggnaden i övrigt. Särskilt tydligt är detta i tegelkyrkorna i Tensta och Vendel, där även vapenhusen är byggda av tegel. I det senare fallet har det även i norr funnits ett tidigt vapenhus, vars västra mur ingår i en senare utbyggnad av kyrkan. Också i Danmark och Vaksala har det funnits vapenhus i både nord- och sydfasaden. Vapenhusen har troligen tjänat flera funktioner, såsom plats för olika riter, som kapell och som arsenal (Nilsén 1984).

STÄDERNAS KYRKOR UNDER 1200-OCH 1300-TALEN

Den nuvarande Trefaldighetskyrkan i Uppsala, även kallad Bondkyrkan, ligger på andra sidan av den öppna platsen söder om domkyrkan. Den har uppförts vid 1200-talets slut eller cirka 1300 som en treskeppig basilika av gråsten och tegel. Kyrkorummet är välvt med kryssvalv. Koret lyses upp av tre höga fönster, det mellersta högst, som svarar mot vart och ett av de tre skeppen. Mittskeppets överljus kommer från ljusöppningar, som ovanligt nog är runda. Kyrkan har tidigt fått ett vapenhus, som mot vanligheten ligger i norr, och senare under medeltiden har man tillfogat västtorn och korsarmsliknande kapell, prydda med blindingar. Kyrkan hade redan under medeltiden en församling som sträckte sig utanför stadsområdet. Om en äldre kyrka vittnar tidiga gravar samt sakristian, som är kyrkobyggnadens äldsta del. Den första Trefaldighetskyrkan anses ha varit den äldsta i Uppsala, eftersom den i legenden omtalas som platsen för Erik den heliges martyrium på 1160-talet.

Mellan Trefaldighetskyrkan och domkyrkan låg S:t Eriks kapell, en gotisk tegelkyrka med flersidig koravslutning som var kopplad till kulten av stiftets skyddshelgon. På östra sidan om Fyrisån hade Attundalandsprosten Vårfrukyrkan som sin kyrka, åtminstone vid 1200-talets början. Som prostkyrka måste den ha funnits redan på 1160-talet. Den tycks ha byggts om i tegel, troligen samtidigt med att den nya domkyrkan byggdes. På samma sida om ån låg S:t Per, en stor tegelkyrka med smalare rakslutet kor, vilken senare utökats med korsarmar och västtorn. Äldre gravar gör det sannolikt att den haft en föregångare.

Stockholm grundades på 1200-talet på mark som tillhörde Solna socken. Storkyrkan eller S:t Nikolai, som invigdes 1306, var en treskeppig tegelbasilika som under medeltidens lopp växte till dubbel storlek. En av de första tillbyggnaderna gjordes redan på 1300-talet i form av ett stort kapell i söder, vars valv pryddes med ännu bevarade kalkmålningar. Andra kyrkobyggnader byggdes på malmarna intill stadsområdet. Redan i början av 1300-talet fanns på Norrmalm en liten kyrka eller ett kapell, invigt åt S:t Jakob och byggt av tegel. Vid 1300-talets mitt uppfördes Maria Magdalena kapell på Södermalm, en rektangulär kyrkobyggnad som senare försågs med ett västtorn.

Ett väsentligt inslag i medeltidens städer var tiggarrordnarnas kyrkor. Dominikanerna hade etablerat sig i Sigtuna redan år 1237. Kvar från klostertiden står ännu den ungotiska Mariakyrkan, som troligen kunde tas i bruk vid 1200-talets mitt. Som en av de första tegelkyrkorna i Uppland har den som nämnts haft ett visst inflytande på utformningen av sockenkyr-

korna. Kyrkan har tidiga kryssvalv i koret och i det treskeppiga långhuset, och valvbågarna och omfattningarna runt kyrkorummets fönster har en för 1200-talet typisk geometrisk bemålning. Franciskanerklostret i Uppsala grundades i slutet av på 1240-talet och låg öster om Fyrisån. Klosterkyrkan, som stod färdig cirka 1300, var byggd av tegel och hade ett tresidigt kor samt ett långhus med sidoskepp i norr. Valven i långhuset bars av pelare som ovanligt nog haft runda baser. I Enköping låg franciskanernas kloster på en holme i den dåtida stadsviken. Det hade troligen anlagts vid 1200-talets mitt och hade en enskeppig kyrka, som förlängdes med ett nytt kor redan under 1200-talet.

I Stockholm hade både dominikaner och franciskaner klosteranläggningar. Det senare klostrets bevarade kyrka, Riddarholmskyrkan, fungerade länge som kunglig gravkyrka. Klostret grundades av Magnus Ladulås, som 1290 själv fick sin grav i den nyuppförda tegelkyrkan. Kyrkan hade ursprungligen en för sin orden typisk plan med ett enskeppigt kor med tresidig avslutning och ett långhus med sidoskepp i norr. Arkitekturen var ovanligt påkostad, med stora blindnischer på fasaderna (prydda med målningar) och ovanligt stora korfönster med både masverk och fönsterbänkar av kalksten. Murverket i fasaderna var från början rödfärgat med vitmålade fogar och fönsteromfattningarna hade bemålning i grönt, rött och grått. Valven i kyrkorummet bevarar kalkmålningar från byggnadstiden, delvis med förgyllning på valvribborna. Under 1400-talet gjordes långhuset treskeppigt och nedre delen av kyrkans nuvarande västtorn byggdes.

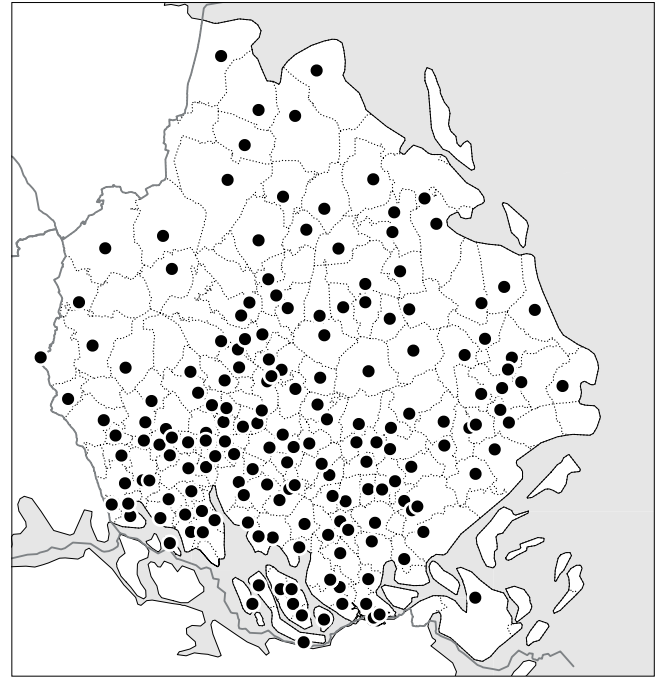
Magnus Ladulås grundade på 1280-talet även ett kloster på Norrmalm för franciskanernunnor, klarissor. Kyrkan invigdes åt S:ta Klara, men om dess utseende vet man endast att den hade ett högt och spetsigt torn.

SOCKENKYRKORNA EFTER 1300-TALET MITT

Under senmedeltiden uppfördes ett fyrtiotal salkyrkor, de flesta av gråsten men några också av tegel (exempelvis Nysätra och Österlövsta) (fig. 24). Särskilt många av de nytillkomna kyrkorna uppfördes i Upplands bergslagsbygd i nordost, men alla delar av landskapet fick nya stenkyrkor. Några få romanska kyrkor har först nu antingen byggts om till salkyrkor, t.ex. Husby-Långhundra (fig. 21) och Spånga, eller fått sitt smalare kor förlängt åt öster såsom Gottröra och Vidbo. I en del andra fall har långhusen förlängts åt väster för att ge rum åt en församling som vuxit, och rundkyrkorna i Bromma och Solna har utökats med "riktiga" långhus. Den gotiska kyrkan i Skederid har märkligt nog inte förlängts på vanligt sätt utan försetts med ett nytt stort långhus väster om det gamla.

Tre av de äldre sockenkyrkorna har fått ett nytt tresidigt kor med yttre strävpelare: Arnö, Danmark (fig. 21) och Fittja. Typen har sitt främsta exempel i Vårfrukyrkan i Enköping, som fick ett stort gotiskt kor vid 1400-talets slut och som har varit en direkt förebild för kyrkan i Fittja. Några sockenkyrkor i Västmanland har också denna typ av kor och dessutom valvformer som även återfinns i Enköping (gubbvalv, se förklaring nedan). Kyrkan i Västerlövsta, i den västligaste delen av Uppland, har i norr ett avlångt kapell eller sidoskepp. Salkyrkan, som är välvd med gubbvalv, har dessutom haft en sakristia med gapskulle, d.v.s. en övervåning med en läktare mot koret. Tresidiga kor, sidoskepp, gubbvalv och gapskullar (korläktare) är företeelser som återfinns i en rad kyrkor i Dalarna och Västmanland. Troligen rör det sig om en byggnadshytta som har varit verksam inom ett större område.

Torn byggdes vid ett fåtal kyrkor, bl.a. i Adelsö, Kulla och Ekerö; vid

några kyrkor har man påbörjat torn som aldrig blivit färdigbyggda utan lagts under samma tak som långhuset, vilket skett i Frötuna, Sparrsätra och Svinnegarn. Senmedeltidens torn är över lag kraftigare än de som byggts tidigare, möjligen beroende på att man nu använde större kyrkklockor, vilket ställde krav på en stabilare konstruktion. Kanske har kyrktornen också använts som magasin i större utsträckning än tidigare. De romanska tornen har vanligen förhöjts och prytt av blindingar under senmedeltiden, som i Skepptuna, Skånela och Sollentuna.

En nyhet för tiden är de kor eller kapell som uppförts intill en del kyrkobyggnader. Det gäller ofta kyrkor som varit knutna till domkapitlet, som Alunda, Bälinge och Rasbo, men även andra kyrkor, exempelvis Veckholm och Värmdö (fig. 21), har fått kapellutbyggnader. Det är osäkert hur tillbyggnaderna fungerat. I Vaksala skall det norra kapellet enligt Peringskiöld ha byggts av en privatperson, snarast som ett gravkapell med altare för själamässor.

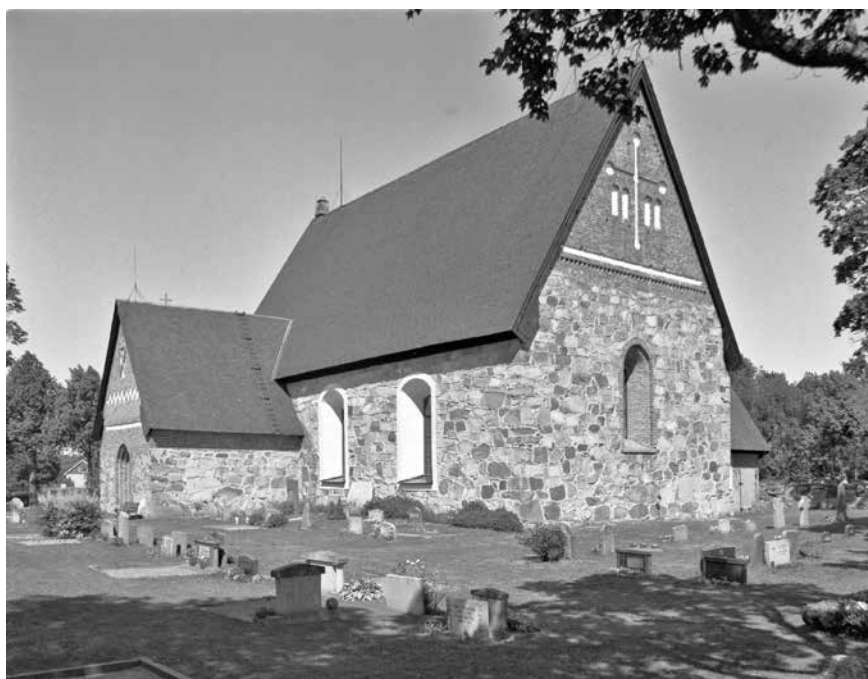
Normalt får kyrkorna nu tegelvalv redan från början. De äldre 1400-talsvalven består vanligen av kryssvalv eller stjärnvalv med breda, släta valvribbor. Senare under århundradet används smala ribbor och stjärnvalven får allt rikare former, för att vid 1400-talets slut ha utvecklats till s.k. sturevalv. Det rikaste valvet brukar finnas över koret (fig. 23, 25). En valvvariant, som framför allt förekommer i västra delen av landskapet, kallas gubbvalv efter de plastiskt utformade figurer som ibland bär valvribborna eller dyker upp som ansiktsmasker i valvens knutpunkter. Ett av de rikaste exemplen finns i 1400-talskoret i Vårfrukyrkan i Enköping (Karlsson 1986). De tre rundkyrkorna i Bromma, Solna och Munsö har på grund av sin planform fått kupolartade valv.

Trots att valv ingår i tidens allmänna mönster, är det inte ovanligt att de vilar på sköldbågar och valvpilastrar. Ibland kan detta bero på att valven slagits först i en senare byggnadsetapp – som fallet är i Värmdö och i Skederids långhus – men de tunna pilastrarna i t.ex. Västerlövsta tycks enbart ha en dekorativ funktion, eftersom valven i övrigt växer direkt ur vägarna. En handfull salkyrkor har en sorts triumfbåge, d.v.s. den östligaste gördelbågen skjuter ut i kyrkorummet och markerar på så sätt gränsen

Fig. 24. Medeltida salkyrkor. Kartan anger medeltida kyrkor med korparti av långhusets bredd. Från 1200-talets mitt och under den resterande medeltiden uppfördes drygt ett åttiotal kyrkor med rektangulär planform. Därutöver ombyggdes ett femtiotal kyrkor till salkyrkor. På kartan har också markerats några ny- eller ombyggda kyrkor med korparti av långhusets bredd, men där kyrkorummet avdelats i skepp, nämligen S:t Nikolai i Stockholm (Storkyrkan), Trefaldighetskyrkan i Uppsala (Bondkyrkan) samt Uppsala domkyrka.

Fig. 25. Medeltida valv. Kartan redovisar kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden försågs med murade valv. Ursprungliga gråstensvalv från 1100-talet eller 1200-talets förra hälft återstår eller är kända från flera av kyrkorna med central- eller östtorn. Några av de kyrkor som uppfördes eller ombyggdes under 1200-talets senare eller 1300-talets förra hälft försågs också med murade valv, antingen av gråsten eller tegel. Huvuddelen av Upplands kyrkor valuslogs dock under den yngre delen av medeltiden (efter 1350). Valv från 1400-talet, mer eller mindre rikt utvecklade, tillhör Upplandskyrkornas mest karakteristiska kännetecken. Endast ett fåtal av de bevarade medeltidskyrkorna har aldrig, såvitt känt, haft murade valv, exempelvis Angarn, Torsvi och Öregrund.

Fig. 26. Rimbo kyrka, en salkyrka från 1400-talet med för tiden typiska tegelblindingar på både kyrka och vapenhus. Korfönstret har bevarat sin ursprungliga form. Foto Bengt A. Lundberg 1990, ATA.

mellan kor och långhus, vilket kännetecknar Dannemora, Skuttunge och Tuna. Dessa kyrkor knyter på sätt och vis an till de tidigare periodernas kyrkor med smalare kor.

Portalerna är rund- eller spetsbågiga med flerspråkiga omfattningar, som ibland är profilerade som i Svinnegarn. Sydportalen i kyrkan i Torsvi är inte bara rundbågig utan också avsmalnande uppåt, vilket gör ett romanskt intryck. Den tvåspråkiga portalomfattningen är dock murad i tegel. Även fönstren görs ofta rundbågiga med satta former som i Edsbro, Faringe eller Ununge, men spetsbågar förekommer också. Korfönstret i Hjalsta är ett sådant exempel, där det höga fönstret har en profilerad omfattning på både in- och utsidan. Ett likartat fönster i enklare utförande finns i det tresidiga koret i Fittja.

Gavelblindingar är typiska för de senmedeltida kyrkorna (fig. 26). Ibland är hela gavlarna fyllda av olika korsformer, mönstermurningar, trappstegsfriser och stigande rundbågar; typiska exempel är Rasbo, Svinnegarn och Österlövsta. Den rika blindingssdekoren på domkyrkotornen i Uppsala har troligen varit förebild för många sockenkyrkor. Snedställda sköldblindingar förekommer i flera kyrkor, av vilka några hade goda förbindelser med stiftsledningen: Gamla Uppsala, Rasbo och Skepptuna. Det framgår av äldre avbildningar att några av de uppländska kyrkorna försågs med trappgavlar, exempelvis Funbo, Östra Ryd och Vaksala. Trappgavlar är ännu bevarade på koret och sakristian i Gamla Uppsala liksom på Maria-kyrkan i Sigtuna. Tegelgesims längs murkrönen förekommer ofta både på själva kyrkobyggnaderna och på vapenhus och sakristior.

Till det som byggs under senmedeltiden hör också sakristior, som ofta först nu läggs till de romanska absidkyrkorna; tidigare fungerade kanske absiden som omklädningsrum och förvaringsutrymme. Så har i alla hänseelser varit fallet i Yttergran, där man murat upp en vägg mellan koret och absiden. Att detta skett senast under 1400-talets senare del framgår av att väggen har dekorerats med kalkmålningar av Albertus Pictor.

Senmedeltiden är också den tid då man regelmässigt bygger vapenhus. Många av de bevarade vapenhusen har valv samt i östväggen en nisch eller spår efter ett altare. Ett särskilt fint exempel på det senare finns i

Färentuna. Detta visar att vapenhusen även kunde fungera som kapell. Det bästa exemplet är vapenhuset i Frötuna, där altarplassen i den östra delen avgränsats av ett skrank och lysts upp av ett fönster i söder. Liknande fönster finns eller har funnits i vapenhusen i grannkyrkorna Malsta och Estuna. Det framgår av avbildningar från 1600-talet att några vapenhus, som kan ha varit medeltida, var timrade (Torsvi, Adelsö).

Uppland är det landskap på fastlandet som har bevarat flest murade stigluckor, närmare 30 stycken (Johansson 1993). De är vanligen prydda med blindingar och troligen uppförda under senmedeltiden. I några fall finns en liten övervåning med en predikstolsöppning ut mot kyrkogården, som t.ex. i Stavby och Riala. Särskilt ståtliga stigluckor med en övre våning finns i Vendel.

Kalkmålningar

Mycket få äldre kalkmålningar med figurmotiv är bevarade i Uppland. Typiska för tiden 1200-talets slut – 1300-talets början är målningar som enbart accentuerar arkitekturen. I Estuna finns dock 1200-talsmålningar i senromansk stil med scener ur den helige Nikolaus legend samt ur Kristi historia, nu delvis dolda av de senare valven och bevarade uppe på vinden. Figurmålningar från samma tid finns också i Hilleshög, Övergran och Länna. I Vendel har helgonbilder målats i långhusväggarnas nischer liksom i vapenhuset. I triumfbågen i samma kyrka finns tre målade vapensköldar, som är äldre än kyrkans senmedeltida målningar och som kanske är minnen över personer som låtit uppföra kyrkan.

Den stora kalkmålningsperioden i Uppland, liksom i Mälardalen i övrigt, är 1400-talet. Till de äldsta daterade målningssviten hör den i Tensta från 1437 av Johannes Rosenrod liksom målningarna av Johannes Ivan i Östra Ryd och Vendel, från 1449 respektive 1451–52. Andra målningsskolor vid 1400-talets mitt har dekorerat kyrkorna i exempelvis Ärentuna, Litslena och Norrsunda. En verkstad, som har övertagit drag från Johannes Ivan och som senare var verksam också i Norrland, brukar benämnas efter målningarna i Tierp, som utförts efter 1400-talets mitt. Gemensamt för Tierpsskolan är den rika ornamentiken, som återfinns bl.a. i Börje och Håtuna.

Mest känd är Albertus Pictor (Albert Målare), som var verksam från 1470-talet och har dekorerat otaliga kyrkor i Södermanland, Västmanland och Uppland, framför allt i den västra delen. I Uppland har han signerat målningarna i Husby-Sjutolft, Kalmar (1485) och Ed (1487). Några av hans mest välbevarade och berömda målningar finns i Härkeberga (fig. 23) och Härnevi, där de aldrig varit överkalkade. Albert var som mest aktiv under 1480- och 1490-talen och byggde många av sina målningar på träsnitt ur *Biblia Pauperum*. Att döma av en nu försvunnen inskrift i Sollentuna kyrka var han tysk och kom från Immenhausen (Hall & Melin 2003).

För att till sist nämna något om de yngsta kalkmålningarna har dessa närmast renässanskaraktär. De har vanligtvis utförts ett stycke in på 1500-talet, vilket Valö och Hökhuvud är exempel på.

Glasnmålningar var troligen vanliga på 1300-talet i de påkostade masverksfönstren, men endast spillror finns kvar. Peringskiöld har avbildat glasmålningar i absiden i Gamla Uppsala vilka uppenbarligen har tillkommit vid sekelskiftet 1300. Vapenmålningar har funnits i flera fönster enligt anteckningar av äldre tiders antikvarier, t.ex. i Danmark (ett korfönster donerat 1491) och Fröslunda (donerat av en dam vid namn Margareta och prytt av ätten Stures vapen).

Fig. 27. Drygt 160 medeltida dopfuntar har helt eller delvis bevarats i Uppland. Funten i Skepptuna tillhör en speciell grupp från medeltidens slutskede som troligen är lokalt tillverkade. Skålen har en latinsk inskrift som i översättning lyder: "Herre, hos Dig är livets källa och i Ditt ljus skola vi se ljuset". Äldre foto i ATA.

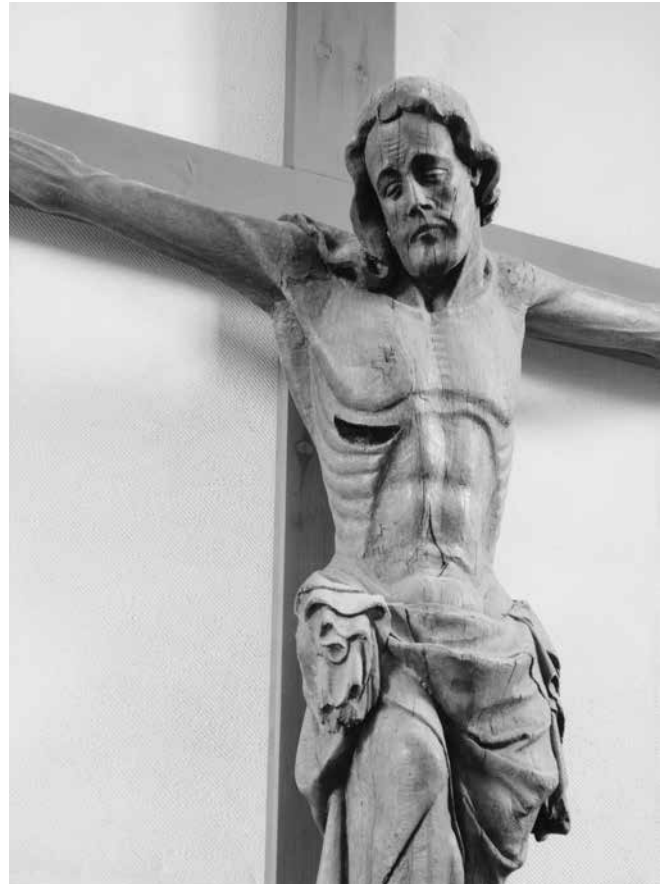
Inventarier

DOPFUNTAR

Drygt 160 medeltida dopfuntar är bevarade, helt eller delvis, vilket betyder att närmare 90 procent har överlevt till våra dagar. Den exakta siffran är svår att räkna ut, eftersom några kyrkor har rester av mer än en funt. Cirka en tredjedel av funtarna kan beskrivas som romanska, även om det är svårt att göra klara distinktioner mellan romanskt och gotiskt. De äldsta funtarna är huggna i sandsten och har uttömningshål, medan kalksten användes från och med övergångstiden vid 1200-talets mitt, då man ännu av och till använde sig av ett borrarhål för att tömma ut dopvattnet.

En grupp exklusiva sandstensfuntar återgår på engelska förebilder. Cuppan i dessa har en fint utmejslad reliefdekor med djur inskrivna i bladornamentik och foten är prydd av utskjutande odjurshuvuden. Trots att sandsten inte kan brytas i närheten av Sigtuna, är det sannolikt att dopfuntarna tillverkats där (Karlsson 1989). Fragment av de finaste exemplaren har hittats i Sigtuna och i kyrkoruinen i Flasta, och enklare funtar med liknande dekor finns i Bro, Frösunda och Litslena. En annan tidig typ har halvrund cuppa och fot, som ofta åtskiljs av en repstav. Också dessa funtar förmodas ha engelska förebilder och är den vanligaste romanska funttypen i Mälardalen. De mest påkostade mälardalsfuntarna har dekor i form av en bandfläta i relief (Veckholm och Vänge). Romanska sandstensfuntar från Gotland, med reliefscener på cuppan och hörnfigurer på foten, finns i Jumkil och Skogs-Tibble.

Kalkstensfuntar från övergångstiden finns av flera typer, somliga med en arkadindelad cuppa som i Hållnäs och Torstuna. Från den gotländska verkstad som brukar benämnas Calcarius finns rikt dekorerade funtar i Lunda och Vidbo. Verkstadens arbeten får så småningom en modernare

karaktär, vilket funtarna i Kulla och Frösthult är exempel på. Dessa är odekorerade sånär som på utskjutande huvuden av gotisk karaktär, antingen på foten eller på cuppan.

Huvuddelen av de gotiska funtarna är importerade från Gotland. Ett femtontal har en slät cuppa av s.k. Ala-typ, med uttömningshål (som i Valö) eller utan (som i Låssa). Den typiska gotiska funten är dock en gotländsk kalkstensfunt med musselcuppa (d.v.s. en godronnerad skål) och slät fot. Ett tjugotal sådana från 1200-talets senare del och 1300-talets början finns bevarade i Uppland (exempelvis i Boglösa, Sollentuna och Tensta). De äldre exemplaren har vriden godronnering (som i Börje och Tegelsmora) och de yngsta spetsbågig form på godronneringen (Vallentuna). Några av funtarna har fyrpassformade skålar, t.ex. Håtuna och Frötuna. Enbart foten till en gotländsk funt har bevarats i ett tjugotal fall.

Vid en schaktning på Stora Torget i Uppsala har en förmodad dopfunt av trä påträffats, vilken genom dendrokronologisk analys kunnat dateras till 1300-talets första årtionde (Anund 1991).

Under senmedeltiden förekommer åter dekorerade dopfuntar, nu troligen tillverkade i Uppland. Något tiotal sådana är bevarade. Cuppan på dessa är antingen rund eller mångkantig och prydd av rundlar med olika mönster (Alunda, Fröslunda), ibland också av en text som anknyter till dopet (Skepptuna, fig. 27). Foten avslutas vanligen uppåt av en kraftig repstav eller knut, som för tanken till romanska funtar. Det har föreslagits att det rör sig om ett medvetet arkaiserande drag (Reutersvärd 1983).

TRÄSKULPTUR

Landskapet är ett av de rikaste på medeltida träskulpturer, men endast ett tjugotal exempel på romansk skulptur har bevarats. Triumfkrucifixet

Fig. 28. Från Skepptuna kyrka kommer detta välbevarade nordtyska helgonskåp från 1400-talets slut som återger den helige Thomas Becket, nu i SHM. Foto Iwar Anderson 1949, ATA.

Fig. 29. Triumfkrucifix från 1300-talets början i Rasbo kyrka. Krucifixet visar franska stildrag och har förmodligen tillverkats vid domkyrkohyttan i Uppsala. Foto G. Bauer 1957, ATA.

i Danderyd är ett importarbete från tiden strax före 1100-talets mitt, medan krucifixen från Långtora, Läby och Husby-Långhundra troligen är inhemska arbeten från 1160–70-talen (Andersson 1966). En skadad Mater Dolorosa från Rimbo har troligen tillverkats under 1100-talets senare hälft liksom en madonna från Rö.

En ungotisk skulpturverkstad i Mälardalen har vid 1200-talets mitt tillverkat en Olovsbild i Valö, och bland inhemska madonnor från samma tid kan nämnas en sådan från Rimbo. I Skokloster och Ununge finns ungotiska triumfkrucifix, som däremot kommer från en sydkandinavisk verkstad. Från 1200-talets senare hälft finns några ringkors av gotländsk typ (Roslags-Bro, Markim).

En stor del av den höggotiska träskulpturen från 1300-talets början har sannolikt tillverkats vid domkyrkohyttan i Uppsala, eftersom de visar mer franska drag än tidigare. Det gäller framför allt en grupp skulpturer i övernaturlig storlek i exempelvis Bred, Frötuna och Knivsta. Triumfkrucifixen från Dalby och Rasbo (fig. 29), som betonar Kristi lidande, har bildat skola och fått många efterföljare. En importerad madonna av kalksten från Vogeserna finns i Kungs-Husby och har tillverkats under 1300-talets förra hälft.

Den senmedeltida träskulpturen är rikligt företrädd i Uppland, både i form av helgonbilder och altarskåp, såväl inhemska som importerade. Av speciellt intresse är en bild av den heliga Birgitta från Skederids kyrka (nu i SHM), en av de äldsta kända bilderna av helgonet (cirka 1400) och eventuellt tillverkad i Italien. Särskilt många skulpturer har tillverkats under 1400-talets senare del. Till de mer spektakulära arbetena hör ett välbevarat helgonskåp från Skepptuna (också i SHM) med Thomas av Becket i naturlig storlek (fig. 28). Senmedeltidens lidandesmystik tog sig uttryck i nya motiv, som Pietà (Maria med sin döde son i knäet, t.ex. i en bild från Östra Ryd, nu i SHM), liksom Kristus som Smärtoman och Kristi grav (Roslags-Bro).

Bland kända inhemska mästare kan nämnas mästern Jordan, som var verksam i Stockholm och som 1475 signerade altarskåpet i Sollentuna. Huvudscenen visar Nedtagandet från korset, flankerat av stiftets skyddshelgon S:t Erik och S:t Lars. Flygeldörrarna innehåller fler helgonskulpturer och på deras andra sida finns målningar. Som exempel på importerade altarskåp kan det i Veckholm nämnas. Skåpet, som är tillverkat i Bryssel vid 1500-talets början, har i corpus (mittpartiet) en skulpterad framställning av Korsfästelsen och de målade dörrarna visar bl.a. scener ur Kristi lidandes historia. Svenska helgon och vapensköldar visar att skåpet är ett beställningsarbete och inte ett krigsbyte som senare hamnat i kyrkan.

Avslutande kommentar

Typiskt för Uppland är de många välbevarade medeltidskyrkorna. Vid medeltidens slut fanns inte längre några träkyrkor, till skillnad mot de andra landskapen i ärkestiftet. De allra flesta kyrkorna är salkyrkor, som antingen är byggda så eller resultatet av en ombyggnad av en kyrka med smalare kor. Salkyrkorna uppfördes under en stor del av medeltiden, både under 1200-talets senare del och ännu på 1400-talet, men i dag kan det vara svårt att se skillnaden. Gavelblinderingarna är dock rikast på kyrkorna från medeltidens slut. Ofta är kyrkorna oputsade och har fasader som uppvisar en mosaik av marksten i olika nyanser. Inte sällan finns vapenhuset kvar.

Nästan alla kyrkorummen präglas av senmedeltida valv, ofta med rika kalkmålningar. Påfallande många av kyrkorna har också kvar medeltida inventarier, vanligen en gotländsk 1200-talsfont samt träskulpturer och altarskåp från framför allt 1400-talet.

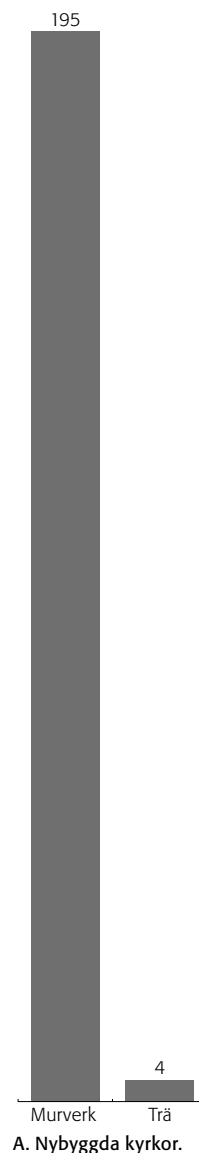
MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 184 medeltida socknar eller stadsförsamlingar, inklusive Uppsala domkyrka och Skoklosters kyrka. I Skokloster (Flasta) övergavs den gamla kyrkan troligen under 1300-talet och klosterkyrkan fick funktion som socknens huvudkyrka. I underlaget för diagrammen ingår dessutom Mariakyrkan i Sigtuna och Riddarholmskyrkan i Stockholm, som efter reformationen fungerat som församlingskyrkor (Riddarholmskyrkan fram till 1807) samt Älvkarleby kyrka (egen socken först efter medeltiden) och det medeltida kapell på Norrmalm som föregick nuvarande Jakobs kyrka i Stockholm (Jakobs församling bildad 1643). Diagram A, B och C omfattar de 199 kyrkor som nyuppfördes under perioden (elva kyrkor kom alltså att ersättas med en ny kyrka redan under medeltiden, se även nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 188 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

Fyra medeltida träkyrkor är belagda genom arkeologiska undersökningar (A). Indirekta spår tyder dock på att de varit betydligt fler. I Uppland finns t.ex. ett trettioal exemplar på att en murad sakristia uppförts intill en äldre träkyrka, som sedermera ersatts med en kyrkobyggnad helt i sten eller tegel. Samtliga fyra träkyrkor som är kända har senare under medeltiden ersatts med en murad kyrka, antingen på samma plats (Össeby, Häverö) eller på annan närbelägen plats (Uppsala-Näs, Österlövsta). Ingen av Upplands socknar hade alltså kyrka av trä medeltiden igenom.

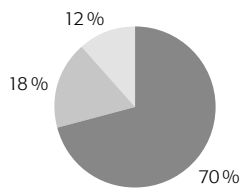
Upplands medeltid dominerades av stenkyrkor uppförda före 1300-talets mitt (A, B). I detta avseende skiljer sig inte landskapet från gängse mönster. Anmärkningsvärt är dock det förhållandevis stora antalet kyrkor som uppfördes under medeltidens senare hälft. Flertalet av Upplands medeltidskyrkor är bevarade. Fördelningen på period framstår därför som ovanligt säker. Dock har 23 st. av nybyggnaderna (12 %) inte kunnat periodbestämmas. Det rör sig då i allmänhet om rivna kyrkor, eller svårdaterade gråstenskyrkor med salformad plan, som lika väl kan härröra från tiden omkring 1300 som från senmedeltiden.

De äldsta stenkyrkorna uppfördes med långhus och smalare kor, antingen rakt avslutat eller absidförsett i öster. Många av kyrkorna har dock byggts om

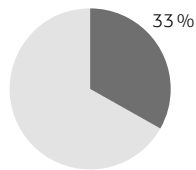

Källor och litteratur

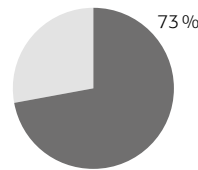
- Andersson, Aron: *Romanesque and Gothic Sculpture, Medieval Wooden Sculpture in Sweden* 2, 1966.
- Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 13, 1985. Diss.
- Anund, Johan: "En trädopfunten från 1300-talet i Uppsala, eller – Var låg Sankta Maria kyrka 1221?", i *Uppland* 1999.
- Anund, Johan m.fl.: "Upplands bortglömda kyrkor. Kartläggning av ödekyrkor och en arkeologisk undersökning i Hjalsta", i *Uppland* 1997.
- Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 51, 1987. Diss.
- Bonnier, Ann Catherine: "Sigtuna och kyrkorna", i *Avstamp för en ny Sigtunaforskning*, red. Sten Tesch, 1989.
- Broberg, Anders: *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700–1350*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 52, 1990. Diss.

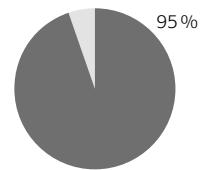
B. Nyuppförda medeltidskyrkor per period.
 ■ Äldre medeltid (-1350)
 ■ Yngre medeltid (1350-1550)
 ■ Ospecifierad medeltid

C. Andel nyuppförda medeltidskyrkor med smalare kor.

D. Andel kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång.

E. Andel kyrkor med murade valv vid medeltidens utgång.

redan under medeltiden, varför den ursprungliga korgestaltningen är okänd. Genom bevarade byggnader, byggnadsarkeologiska undersökningar och äldre arkivalier har ett smalare kor kunnat konstateras bland 66 (33 %) av de under medeltiden nyuppförda kyrkorna (C). Sannolikt har de ursprungligen varit väsentligt fler.

I sex socknar eller stadsförsamlingar kom de ursprungliga stenkyrkorna senare under medeltiden att ersättas med nya; detta gäller S:t Ilian i Enköping, Hjalsta, Håtuna, Litslena, Skederid och Svinnegarn. I Håtuna, Litslena och Svinnegarn skedde det genom att den gamla kyrkan både vidgades och förlängdes i en och samma byggnadsetapp. Tillvägagångssättet i Skederid var ovanligare; ett nytt långhus uppfördes väster om den gamla kyrkans långhus, som därmed fick funktion som kor.

Den medeltida salkyrkan framstår som Upplands karakteristiska byggnadstyp. Denna plantyp tillkom såväl genom nybyggnad, som genom att en befintlig kyrkas kor revs och ersattes med nytt korparti. Vid medeltidens utgång hade minst 137 av kyrkorna (73 %) ett korparti av långhusets bredd, antingen rakt eller polygonalt avslutat i öster (D). Detta är en förhållandevis hög siffra i jämförelse med de flesta andra landskap i Götaland och Svealand. I denna siffra har också inkluderats de flerskeppiga kyrkorumen.

Nästan samtliga kyrkor, vars utformning vi känner till, hade vid medeltidens utgång murade valv i långhus/kor (E). För denna genomgång har kända valv i långhus/kor registrerats för 178 av kyrkorna (95 %). Av de bevarade kyrkorna är det bara en handfull som av allt att döma inte välvts under medeltiden.

Broberg, Anders: "Religionsskifte och sockenbildning i Norduppland", i *Kyrka och socken i det medeltida Sverige*, Studier till Det medeltida Sverige 5, 1991.

Dahlbäck, Göran: *Uppsala domkyrkas godsinnehav, med särskild hänsyn till perioden 1344-1527*, Studier till Det medeltida Sverige 2, 1977. Diss.

Diplomatarium Suecanum (DS), utg. J. G. Liljegren m.fl., 1829-

Fredricson-Hoberg, Birgitta: *Rapport från utgrävning av Flasta kyrkoruin, Skoklosters socken, Uppland*, ATA.

Hagenfeldt, Stefan & Rune Palm: *Sandstone runestones. The use of sandstone for erected runestones*, 1996.

Hall, Thomas & Pia Melin m.fl.: "Albertus Ymmenhusen alias Albertus Pictor", i *Fornvännen* 2003.

Hansson, I.: "Sankt Jakobs medeltidskyrka på Norrmalm", i *Sankt Eriks årsbok* 1958.

Jacobsson, Carina: *Beställare och finansierare. Träskulpturer från 1300-talet i gamla ärkestiftet*, 2002.

Johansson, Jan: *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige*, Antikvariskt arkiv 76, 1993.

- Karlsson, Ann Mari: *Stjärnvalv i det medeltida Sverige*, 1986. Diss.
- Karlsson, Lennart: "Fragment ur en tidig Sigtunaverkstad", i *Avstamp för en ny Sigtunaforskning*, red. Sten Tesch, 1989.
- Lindahl, Göran: "Uppsala domkyrka", i *Kyrkorna i Uppsala*, Upplands kyrkor. Nya serien 1, red. Anna Nilsén, 1992.
- Lundberg, Stig: *Gravmonument i sten från sen vikingatid och äldre medeltid i Västergötland*, Uppsatser från Historiska institutionen i Göteborg 7 1997.
- Malmer, Brita: "Sigtunamyntningen som källa till Sveriges kristnande", i *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*, Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 5, 1996.
- O'Meadhra, Uaininn: "Kräklan. Ett unikt och viktigt fynd", i *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta*, Sigtuna museers skriftserie 9, 2001.
- Nilsén, Anna: "Det medeltida vapenhuset. Om benämningen och användningen", i *Fornvännen* 1984.
- Nilsén, Anna: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningarna i Mälardalskapen och Finland 1400–1534*, 1986. Diss.
- Nilsson, Bertil: "Kyrkobyggande i Uppsala", i *Kyrkorna i Uppsala*, Upplands kyrkor. Nya serien 1, red. Anna Nilsén, 1992.
- Nisbeth, Åke: *Bildernas predikan. Medeltida kalkmålningar i Sverige*, 1986.
- Peringskiöld, Johan: *Liber primus Uplandiæ, partem primariam Thiundiam*, 1710.
- Peringskiöld, Johan: *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata*, 1719.
- Rahmqvist, Sigurd: *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 53, 1996. Diss.
- Redelius, Gunnar: *Sankt Olovs kyrka i Sigtuna. Diskussionsunderlag för seminarium onsdag 8/9 1999*, Inst. för konstvetenskap, Uppsala universitet, 1999.
- Redelius, Gunnar: *Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid*, 1975. Diss.
- Reutersvärd, Oscar: "De uppsvenska nodfuntarna, exponenter för en stilrevolt vid 1400-talets början", i *Imagines medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk*, Ars Suetica 7, 1983.
- Ros, Jonas: *Sigtuna. Staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen*, Occasional papers in archaeology (Uppsala) 30, 2001. Diss.
- Schück, Adolf: "Vilken kyrka har varit Sigtunas katedral?", i *Fornvännen* 1957. *Sveriges Kyrkor, Stockholm och Uppland*, 1912–88. Se *Litteratur om Upplands kyrkor*, nedan s. 140.
- Tesch, Sten: "Det sakrala stadsrummet – den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna", i *Meta* 2000.
- Tesch, Sten: "Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas medeltida kyrkotopografi", i *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta*, Sigtuna museers skriftserie 9, 2001.
- Tesch, Sten: "Sigtuna – rikets första stad", i *Fortid i ny dager. Arkeologi i Stockholmstrakten*, red. Peter Bratt, 1998.
- Tuulse, Armin: *Hossmo, en försvarskyrka med östtorn*, KVHAA, Antikvariska serien 2, 1955.
- Tuulse, Armin: "Träkyrkor med stensakristia", i *Fornvännen* 1951.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Lund Studies in Medieval Archaeology 11, 1993. Diss.

Kyrkorna 1550–1760

av Göran Lindahl

Inledning

Senmedeltidens Uppland tycks ha varit ett folkrikt landskap. Man får intryck av en vital provins med ett aktivt folkligt deltagande i tidens omstörtande händelser. Politikens ledare uppträdde som agitatorer, maktkampen dem emellan betydde folklig mobilisering. Något liknande kan sägas om det religiösa livet. Kyrkor byggdes och välvdes, gillen grundades, altarskåp, målningssviter och helgonbilder tillkom – hela denna också för oss välkända verksamhet måste ha haft en engagerande effekt i sin samtid, väckande, undervisande, tröstande. Dessa mycket omfattande investeringar, materiella och immateriella, utgör den självklara bakgrunden till den följande framställningen.

Antalet invånare i Uppland vid 1500-talets slut uppgick till ca 62 000. Huvuddelen av dem bodde i den södra delen av landskapet. Hela slättbygden mot Mälaren och in i Västmanland tillhörde rikets mest tätbefolkade områden. Till 1600-talets slut hade invånarantalet stigit till 111 000, vilket nästan innebar en fördubbling. Växten fortsatte; 1751 bodde 149 000 personer i Uppland. Under hela detta skede behöll slättbygden i de södra och centrala delarna av landskapet sin huvudroll. Därtill kom från 1600-talets början Stockholms tillväxt, som senare, från mitten av 1800-talet, helt överskuggade allt annat. I de mer perifera områdena, Roslagen, bruksbygden och trakterna i nordväst, växte också befolkningen, men här handlade det om jämförelsevis låga siffror. Ser man till landskapet som helhet framstår folkökningen under 1600-talet som särskilt anmärkningsvärd – i varje fall strider den mot den ofta framförda föreställningen om stagnation och kris, ett land märkt av de ständiga krigens förödande effekter.

Att följa befolkningsutvecklingen ger en viss inblick i kyrkobyggandets villkor. Händelseförloppet i Uppland bestämdes dock till betydande del av andra faktorer, som här skall utvecklas med en viss utförlighet. Den ena var reformationens genombrott och konsolidering. Knappast något annat landskap, Östergötland möjligen undantaget, fick tidigt lika stark känning av vad denna religiösa förändring också betydde i maktpolitiskt och ekonomiskt avseende. Den andra kraften utgjordes av Stockholms växt och slutligt uppnådda position som huvudstad.

I nedanstående skiss över reformationens förlopp ligger tyngdpunkten på de materiella konsekvenserna. Man kan tala om en Gustav Vasas reformation, där lärofrågan länge tycktes oavgjord, men där den ekonomiska omstörtningen drevs med desto större målmedvetenhet. I materiellt avseende förändrades inte förhållandena under Johan III:s tid. Trosfrågorna

närmade sig dock sin definitiva lösning, samtidigt som den kyrkliga organisationen stabiliserades. Prägeln av återupprättande är tydlig, liksom också avståndstagandet till de tidigare reformatörernas mest radikala krav. Kanske man kan tala om en motreformation på luthersk grund.

När det gäller Stockholms växande betydelse handlade det inte, som för reformationens del om 1500-talet, utan om det följande århundradet, framför allt om tiden efter 1650. Rollen som dominerande inhemskt centrum försvagades inte under 1700-talet. Ur uppländsk synpunkt behöll Stockholm sin ställning som spridningscentrum för nya idéer, däribland frågan om hur gamla kyrkor borde behandlas och nya byggas.

Kyrkobyggandet i Stockholm behandlas nedan. Däri inbegrips också Katarina kyrka, trots att den ligger utanför landskapet Uppland.

Reformationen och klostren

De ledande reformatörerna, Olaus Petri och kungens egen kansler Laurentius Andreæ, skrädde inte orden när det gällde klostren. Inget stöd för klosterväsendet kunde återfinnas i Bibeln, munkarnas och nunnornas tillvaro utgjorde bara en religiöst meningslös gärningsfromhet. Gustav Vasa var inte sen att ingripa. Klostren med jordegendomar, vad han kallade räntekloster, kunde berövas avkastningen av sin jord. Kungliga fogdar tillsattes med snart glömda löften att munkar och nunnor ändå skulle tillförsäkras sin bärning. Därtill kom förbud att anta noviser, en åtgärd som ju innebar en successiv nedläggning. Tiggarmunkarna ägde inte så mycket men utgjorde i stället en möjlig politisk fara. De rörde sig över stora områden under sina vandringar. Trots den kritik de ofta mött hade de ändå folkets öra. Det gällde speciellt franciskanerna, som mycket bidragit till att utveckla senmedeltidens folkfromhet och som också kunde uppträda som de mäktigas vedersakare. Nu inskränktes tiggarmunkarnas rörelsefrihet – de stämplades som agitatorer och upprorsmän – och därmed deras möjligheter till uppehälle.

Med tiggarkonventen gick det snabbt undan, de flesta upplöstes redan under 1520-talets lopp. Detsamma gällde de få manliga räntekloster som fanns inom riket. Nunneklostren överlevde längre, men deras villkor försämrades drastiskt. Också Vadstena kloster förlorade kontrollen över sina egendomar och blev beroende av tillfälliga gåvor och de utsedda förvaltarnas godtycke. Nunnor från upplösta kloster kan ha återvänt till sina anhöriga. Ett antal tiggarmunkar kan ha blivit lutherska sockenpräster – om flertalet vet vi dock ingenting.

Stockholm berördes tidigt och där skedde också förändringarna snabbt. Dominikankonventet vid Svartmangatan upplöstes. Klarissorna i S:ta Klara kloster fördrevs och deras byggnader revs ned till grunden; skälet kan ha varit att de under kriget tagit parti mot kungen. För framtiden betydelsefullt blev att franciskanerna tvangs att lämna sitt stora konvent på Gråmunkeholmen, som togs i bruk för andra ändamål, en kort tid som Helgeandshus. Också den rika Storkyrkan drabbades liksom de gillen som var knutna till den, främst S:ta Gertrud och Helga Lekamen. Rimligtvis borde ingrepp av detta slag ha rönt motstånd från det borgerskap som investerat så mycket av både tro och kapital i sina stiftelser. Summan blev ändå att Stockholm tydligt markerade sig som en luthersk stad. Borgmästare och råd beslöt 1529 att gudstjänst bara fick förrättas på svenska och i överensstämmelse med den ordning Olaus Petri angivit. Staden stod i det avseendet än så länge helt ensam – i Sverige i övrigt hade inget avgörande kommit till stånd. Stockholms borgare hade i likhet med sina medbröder

på kontinenten tidigt nåtts av det lutherska budskapet. Städerna spelade överhuvud en avgörande roll i denna snabba idéspredning; där fanns en rörlig och medveten opinion, beredd att ta ställning. Stockholm var också en kungens stad, på väg att fungera som huvudstad och därmed i begynnelsen av en lovande framtid.

Samtidigt som klostren i Stockholm gick sin undergång till mötes skedde detsamma i Uppland liksom i riket i övrigt. Upplands enda räntekloster, cisterciensernunnornas Sko, ställdes under förvaltning av en fogde, som såg till att medlen i huvudsak kom kronan tillgodo. Nunnorna fördrogs dock inte. I Sko bodde ännu 1580 två gamla nunnor kvar i en liten träbyggnad nära sin klosterkyrka, som vid det laget förvandlats till en luthersk församlingskyrka. Betydligt hårdare behandlades landskapets tiggarmunkar. Franciskankonventet i Enköping var en rätt obetydlig institution. Motvarigheten i Uppsala tillhörde däremot de mest betydande i sitt slag och hade tidigare markerat sin självständighet mot ärkebiskopen. Redan 1528 hade konventet tömts på sina invånare, varpå byggnaderna överläts till stadens borgmästare och råd. Efter en brand revs återstående delar ned, varpå teglet återanvändes i det just påbörjade fästningsbygget uppe på åsen. Först i nutiden har resterna av klostret över huvud kunnat lokaliseras.

Också dominikanerna i Sigtuna skingrades. I deras fall bevarades dock själva kyrkobyggnaden för att i fortsättningen tjäna den lutherska stadsförsamlingen. Beslut hade nämligen fattats 1529 att varje stad inte borde ha mer än en kyrka. För Sigtunas del betydde det att S:t Per, S:t Lars och S:t Olof övergavs för att senare falla i ruiner. På samma sätt gick det i Enköping där Vårfrukyrkan blev församlingens gudstjänstrum medan S:t Ilian och S:t Olof förlorade sina uppgifter. Också i Uppsala genomfördes en liknande rationalisering och koncentration. Vårfrukyrkan och S:t Per blev överflödiga och revs senare. Domkyrkan och Trefaldighetskyrkan utgjorde därmed stadens och landsförsamlingens kyrkor, tills vidare förenade under gemensam ledning.

Reformationen och biskoparna

Ur Gustav Vasas synpunkt utgjorde biskoparna hans huvudmotståndare inom landet. Ärkebiskopen hade visserligen besegrats redan under kriget och hans stol stod obesatt, men kyrkans talan fördes fortfarande med intensivt engagemang av Hans Brask i Linköping. Han var väl underrättad om händelseförloppet i Tyskland, där kättare och furstar gjort gemensam sak och där dessutom hela samhället skakats av det stora bondeupproret. Först med riksdagen i Västerås 1527 bröts Brasks och hans anhängares motstånd. Det mest synliga uttrycket för biskoparnas världsliga maktposition, deras borganläggningar, övergick omedelbart till kronan. Ärkebiskoparnas Stäket hade förstörts redan tidigare och kungen installerat sig i borgen i Uppsala. Nu togs också Munkeboda från biskopen i Linköping, Tynnelsö och Läckö från biskoparna i Strängnäs och Skara.

Viktigast var dock att komma över de godsmassor biskopar och kapitel förfogade över. Kapitlet i Uppsala bestod vid denna tid av fem prelater och 14 kaniker. Till denna skara bör också räknas de ca 30 prebendaterna, d.v.s. korpräster som förrättade mässor vid donerade altaren, och som i sin tur hade kordjäknar till sitt förfogande. De jordegendomar som gav alla dessa deras försörjning fördes nu över till kronan på enklaste sätt. De kyrkliga innehavarna ersattes av världsliga, däribland både adelsmän som fått rätt att återkräva donerade släktgods, och kungliga tjänstemän sysselsatta i räntekammaren i Stockholm. Efter förändringarna återstod bara en

knapp försörjning för de få som skulle fortsätta verksamheten i domkyrkan. Under ett antal år kan tvekan ha rått om biskopsämbetena överhuvud skulle behållas inom kyrkan eller ersättas med en central statlig ledning. Till ny ärkebiskop utsågs dock 1531 Laurentius Petri, yngre bror till Olaus Petri. Han skulle komma att inneha sitt ämbete ända till 1573 och efter hand ingjuta i det en betydande auktoritet.

De materiella följderna av förändringen blev snart synbara. Domkyrkan i Uppsala hade skadats under kriget – staden hade varit skådeplats för strider mellan Gustav Vasas folk och unionsanhängarna. Mer omfattande reparationer kunde inte företas, de gods som tidigare förvaltats för att bekosta domkyrkans underhåll hade tagits om hand för andra ändamål. Ändå tycks kungen ha varit angelägen om byggnadens fortbestånd – för honom behöll den tydligen sin prestige. Han kröntes där 1528 och var uppenbarligen inriktad på att han och hans efterföljare skulle begravas i Vårfrukoret. Kanske förhöll det sig också så att hans egen släkt en gång tillhört donatorerna till de fem stora kapellen kring högkoret.

Ett mer aktivt intresse ägnade han åt ärkebiskopsborgen i slutningen ovanför domkyrkan. Den förstärktes men förblev ändå omodern och framför allt för liten. En mycket större anläggning behövdes för en krigsmakt av helt annan omfattning. Uppe på åsen började det befästa fältläger byggas, som till sist blev ett kungligt slott. Nere i staden märktes förändringen genom att ärkebiskopen och kapitlet förlorade sitt grepp om bebyggelsen. Det gällde inte minst kanikbostäderna, som låg utspridda i en vid ring kring domkyrkan och som måste ha utgjort ett framträdande inslag i stadsbilden. I flera fall blev de nu utan innehavare och förföll; kanonikatens inkomster åtnjöts av andra, som inte alls residerade i Uppsala.

Här har de materiella förändringarna antytts. För den gamla ordningens försvarare, främst Hans Brask, handlade det säkert om rikedomar och makt men också om värden av helt annat slag, kyrkans frihet från den världsliga makten, det absoluta försteget för den kanoniska rätten, och tillhörigheten, inte till ett nyupprättat kungadöme i Europas utkant, utan till den allomfattande romerska kyrkan. Motsatsen gällde nu. Världslig rätt gällde för kyrkans befattningshavare, och banden skars av till den väldiga, gränsöverskridande organisation som varit medeltidskyrkans självklara livsform.

Mot denna bild kan också ställas en annan. Medeltidskyrkan hade byggts upp till en hierarki, som med en mångfald medel tog sig an människors salighet. En ström av testamenterade eller på annat sätt överlämnade gåvor hade steg för steg möjliggjort denna position av andlig och världslig makt. Nu bröts allt detta ned. Reformatorerna pekade på Bibelns ord: där stod inget om avlat eller själamässor, inte heller om kyrkofurstar med politiska ambitioner och som red med stora följen. Reformationens begynnelsekedde fick sin prägel av nedbrytning och förstörelse. Samtidigt öppnades vägen till något nytt, en förändring som skulle komma att ta lång tid. Den lutherska kyrka, som långsamt växte fram, visade sig besitta en betydande förmåga att samla människor, att organisera, undervisa och hjälpa. Det är en ohistorisk förenkling att bara uppfatta den som den starka statens förlängda arm.

Vinnare och förlorare

Att Stockholms borgerskap gav kungen sitt stöd har ovan antytts. Men ovisst är hur de invånare i Uppsala ställde sig som kunde göra sin röst hörd. Kungen själv tycks ha räknat dem som sina bundsförvanter. De kan också mycket väl

ha delat hans uppfattning om ärkebiskoparnas och kapitlets maktställning och sett sina egna möjligheter förbättrade. I ett bredare politiskt perspektiv var det ändå inte bara de fåtaliga stadsborgarnas lojalitet som Gustav Vasa måste försäkra sig om utan också andra och starkare samhällsgrupper. Dit hörde de egna ståndsbröderna, landets ledande adelssläkter. En majoritet av dem insåg också snart de uppenbara fördelarna i att samlas kring den växande kungamakten och få del av vad den kunde erbjuda. De behövdes också på ledande poster i en alltmer utbyggd civil och militär statsapparat. Därmed knöts adel och kungamakt samman i en mycket fastare allians än tidigare. Den innebar också en geografisk koncentration till Stockholm och Mälardalen. Maktutövning krävde närvaro, vilket på sikt betydde residens i huvudstaden och gods i Uppland och Södermanland.

I gengäld försvagades böndernas ställning. De hade visserligen bidragit till att föra Gustav Vasa till makten men deras militära kapacitet tillhörde snart det förflutna – yrkessoldater och fästningsbyggare var vad som behövdes. Bondemenigheterna kom också snart att beröras både av hårda ekonomiska krav och av ingrepp i djupt förankrade trosformer. Att den del av tionden som var avsedd för ärkebiskopen nu togs av kungen, spelade kanske mindre roll. Viktigare ur lokal synpunkt var att de delar som borde gå till församlingens fattiga och till kyrkobyggnadens underhåll försvann samma väg. Detsamma gällde kyrkornas förmögenhet i form av jordegendomar. Beslagen av monstranser och andra liturgiska redskap pekade också på att en förändring, kanske drastisk, av den traditionella gudstjänsten var i görningen. Därtill kom gillenas upplösning, något som i hög grad berörde Uppland med dess under senmedeltiden rikt utbildade fromhetsliv. Gillena var knutna till något helgon med altare i kyrkan och redan därigenom illa sedda av reformatörerna. Gillena som organisationer kan också ha väckt misstankar. Nu upplöstes de och därmed möjligheterna både till inbördes hjälp och till samvaro i festliga former.

Denna följd av åtgärder kan ha lämnat sockenkyrkorna i ett närmast utblottat tillstånd. På plats fanns dock präster; deras underhåll hade inte beskurits på samma sätt. Där fanns också en befolkningens tillhörighet till socknen men ännu inte en sockenorganisation, som kunde ta sig an svårigheterna. Så småningom, men antagligen först kring 1600, kom sockenstämmor att träda i verksamhet. Med prästen som ordförande grep de sig an både att sätta sockenkyrkan i bättre skick och att ordna det kyrkliga livet i vidare mening. Till detta arbete bidrog efter hand innehavarna av patronatsrätt liksom de många adliga släkter med säteri i socknen, som både ställde krav och bidrog med donationer. Detta samspel mellan sockenstämma, patronus och den lokala adeln utgjorde förutsättningen för allt det byggande och inredande av kyrkorna, som skall beskrivas närmare i senare avsnitt.

Johan III:s motreformation

Omstörtningarna under 1500-talets första hälft lämnade många frågor obesvarade eller med blott antydda lösningar. Vad som skett innebar givetvis inte att Sverige blivit ett i religiös mening lutherskt land. Många kan ha förblivit katoliker, andra kan ha utformat egna och personliga kombinationer av idéer. Att en kompromiss långsamt växte fram är således inte ägnat att förvåna, inte heller att den innebar en kyrklig återupprättelse.

Johan III:s religiösa och kyrkopolitiska ställningstaganden har diskuterats mycket. Det gäller också hans uppfattning om hur kyrkor borde formas och gudstjänst firas. Han tog avstånd från de radikala reformatörernas

likgiltighet för gudstjänstrummets utseende och de liturgiska formerna. För dem var predikan och ordens inverkan på åhörarna det väsentliga – var och hur det skedde spelade en underordnad roll. Johans egen gudstjänstordning ställde krav på större högtidlighet, gudstjänsten skulle vara längre, innehålla mer av textläsning, predikan, sång och musik. Det förutsatte välbyggda rum, ceremoniellt skolade präster, sångare och musiker, därtill vackra mässkläder, nattvardskärl och rikligt med ljus. Mer oviss är hur han själv knöt samman religiösa och estetiska idéer och vilka förebilder som kan tänkas ha väglett honom, hämtade ur samtiden eller från den fornkyrka han ibland förde på tal. Under alla förhållanden ledde hans engagemang till betydande praktiska resultat: nya kyrkor byggdes, förfallna reparerades.

Med hänvisning till försvarstekniska skäl hade Gustav Vasa rensat Stockholms malmar från kyrkobyggnader av sten. Där fanns således ett trängande behov av återuppbyggnad. Början gjordes med Klara kyrka, som också hann färdigställas under Johans tid. Planen är enskeppig, kyrkorummet ljust genom de stora fönstren och påfallande brett – de vackra valvens spännvidd är omkring 14 meter. Det förvånar inte att denna till sitt ursprung sengotiska men ändå snarast tidlösa plan kom att uppfattas som förebildlig. Den återfinns också i en mängd varianter i både sten och trä. Jakobs kyrka (fig. 42) fick en mer komplicerad form med ett treskeppigt långhus och ett djupt kor av mittskeppets bredd. Det gav en tydlig skillnad mellan ett predikorum och ett därifrån skilt kor. Olikheten underströks dessutom ursprungligen av belysningen. De voluminösa kolonnerna gjorde långhuset relativt dunkelt medan de stora och höga fönstren fyllde koret med ljus. Jakobs kyrka färdigställdes först långt efter Johans död, vilket också gällde Maria Magdalena på Södermalm, från början planlagd efter samma schema som Jakob. Johans insatser sträckte sig också till klosterkyrkan på Gråmunkeholmen, vars interiör förändrades med nya inventarier och de märkliga monumenten över Magnus Ladulås och Karl Knutsson.

Johan drog också försorg om Uppsala domkyrka som skadats av brand och nu återställdes på kungens bekostnad – ärkebiskop och domkapitel saknade medel för insatser i denna storleksordning. Kyrkan fick helt ny inredning och vitkalkades invändigt. Nya tornspiror byggdes men visade sig vara för bräckliga för vindtrycket. Först 1613 började de spiror byggas som skulle ha bestånd till stadsbranden 1702. Till bilden hör också utbyggnaden av fästningen uppe på åsen till ett kungligt slott. Dess märkligaste inslag blev slottskyrkan. I stort kom den att likna samtida furstekapell på kontinenten men måtten överträffade de flesta, rummet proportionerades närmast som en kub med 20 meters sida.

Johans insatser som en kyrkans ledare väckte våldsamt kritik och har ibland framställts som något snart överspelat. Så förhåller det sig knappast. Avgörande för framtiden och för en kyrkans återupprättelse blev visserligen inte liturgins mer spektakulära inslag, utan den kyrkoordning han fastställde 1571. Författare var ärkebiskopen Laurentius Petri, som under sin långa ämbetsperiod insett behovet av både ordning och tolerans. Kyrkoordningens tonfall är också påfallande lugnt och klokt; det har sagts att den mer liknar en handbok i praktisk teologi än en lagsamling. Attityden till omstridda liturgiska frågor är således generös, vilket också gäller vad som sägs om kyrkorummet och dess inventarier från den katolska tiden. Man bör inte fästa sig så mycket vid tingen, det är bruket av dem som är det väsentliga. Bevarade helgonbilder kunde vördas men borde inte tillbes. Inga skäl fanns heller att avstå från en omsorgsfullt vårdad liturgi med mässkläder, ljus och musikaliska inslag.

Viktigast var dock predikan. I det fall ingen hade anmält sig till nattvarden – det borde ske frivilligt och efter förberedelse – kunde gudstjänsten bara bestå av predikan, förenad med böner och sång. Kyrkoordningen gör således en bestämd skillnad mellan predikorum och nattvardsrum; nästa steg blev att ange gränsen mellan dem med ett korskrank.

Beskrivningen av den framtida kyrkliga organisationen utgör en tyngdpunkt i framställningen. Biskopsämbetet återupprättas. Präster väljer biskopen som sedan installeras ceremoniellt. Domkapitlen bör ha sammanlagt sju teologiskt utbildade ledamöter. Församlingen väljer sockenprästen, ett val som sedan konfirmeras av biskopen. Med utförliga formuleringar understryks att prästen bör tjäna som moraliskt föredöme i sin församling. Det gällde hans livsföring som helhet och t.o.m. klädseln. Liknande krav ställs också på prästfrun. Prästhemmen blev därmed en hela socknens angelägenhet.

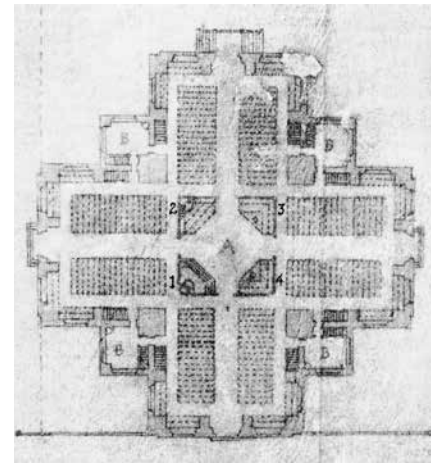
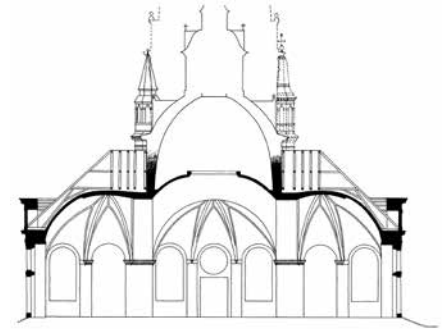
Här tecknas således huvuddragen av en ordning som ännu inte riktigt etablerats men som så småningom skulle växa sig stark. Biskopar installerades, som kom att verka som mäktiga stiftschefer. De rikedomar som en gång avhänts dem återställdes dock inte. Deras huvuduppgift blev att inom stiftets gränser leda och övervaka den kyrkliga återuppbyggnad, som drevs av sockenstämmor och sockenpräster med den lokala adeln som medaktörer. Prästernas utbildning blev också en biskoparnas angelägenhet. Prästvalen förde in dem i ständiga diskussioner med socknarna och deras representanter. I stort uppnåddes målet: präster, gärna med lärdomsmeriter, väl etablerade i sina socknar och sysselsatta både med sina andliga uppgifter och med alla de mer världsliga ärenden som sockenstämman försåg dem med.

Stockholms tillväxt

Den process, som här skisserats, kom från 1600-talets början att påverkas av ett annat förlopp med vidsträckta konsekvenser, Stockholms växt och väg till dominerande ställning. Omkring 1620 hade staden ca 10 000 invånare, vid århundradets slut ca 60 000, en i svensk stadshistoria närmast unik ökning. Stockholm blev inte bara den starka kungamakts utan också den allt talrikare adelns stad. Adelns privilegier gav ståndets medlemmar ensamrätt till högre civila ämbeten och militära befälsposter. Det sammanföll med uppbyggnaden av en större, mer komplicerad förvaltningsapparat och en väldig ansvällning av krigsmakten. Hela hierarkier organiserades på detta sätt med adelsmän både i toppen och på övriga nyckelbefattningar.

Under åren fram till 1600-talets mitt handlade det mest om den gamla adeln. Det var för deras palatsbyggen som hela Gråmunkeholmen reserverades och bytte namn till Riddarholmen. Alla ofrälse begravningar i den gamla klosterkyrkan förbjöds. Efter sekelmitten tog nyadlandet fart för att nå sin höjdpunkt under Karl XI:s regering, då mer än 600 släkter adlades, ett mått både på byråkratins växt och krigsmaktens professionalisering. Här skall inte den politiska rivaliteten mellan alla dessa maktspelare behandlas, inte heller deras högst skiljaktiga uppfattning om kungamakts styrka. Det finns skäl att i stället betona likheterna. Denna talrika skara utgjorde en till huvudstaden samlad elit med egna föreställningar om sociala konventioner och symboler. Ekonomiska resurser och politiskt inflytande skilde sig, men alla hade försetts med adelsvapen och därmed en samhällelig särställning.

Ytterligare en samhällsgrupp förtjänar att nämnas med räckvidd långt utanför Stockholm, köpmän och finansiärer med intressen i bruksnäringen.

Till att börja med handlade det framför allt om handel, att köpa upp järn och koppar och se till att de skeppades ut och försålades. I nästa stadium framstod det som nödvändigt att behärska produktionen, d.v.s. äga masugnarna och hamrar. Vederbörande blev därmed både företagsledare och jordägare, ibland i stor skala. Ett rimligt steg blev att på platsen bygga ett eget residens och överhuvud agera efter samma sociala mönster som adliga godsägare. Ett antal köpmän, som blivit bruksägare, kom också att adlas, gärna med hänvisning till speciella tjänster åt kronan, och därmed ingå i ett växande adligt nätverk med kungamakten som centrum.

Kyrkobyggandet i Stockholm

Som redan nämnts inleddes kyrkobyggandet under Johans tid. Klara kyrka färdigställdes snabbt men det dröjde till 1640-talet innan Jakobs kyrka välvts och försetts med inredning. En altarpopsats byggdes upp i flera våningar, lämpad för det höga och smala koret; den nuvarande är en fri variation på detta tema. Ett korskränk markerade gränsen till långhuset med dess predikstol, orgelläktare och bänkar vända mot predikanten. Med sin belägenhet på det just reglerade Norrmalm blev Klara och Jakob de nyadlade ämbetsmännens och officerarnas kyrkor. Väggarna fylldes med begravningsvapnens nykomponerade heraldik. Maria Magdalena kyrka på Södermalm omgestaltades helt under 1650- och 70-talen för att nyinredas ett århundrade senare. Omgivningarna fick så småningom sin speciella karaktär. Dit samlades ett antal förmögna utlänningar, speciellt holländare, som byggde egna palatsliknande bostäder. Kanske man också kan

Fig. 30–32. Katarina kyrka, Stockholm.

Fig. 30. Interiör mot söder. Den runda ljusöppningen i valvhjässan sattes igen redan 1694. Foto Göran Lindahl 2003.

Fig. 31. Sektion genom kyrkan med valven speciellt angivna. Ritning av John Söderberg, SvK.

Fig. 32. Jean de la Vallées plan från 1656. Siffrorna markerar altare (1), predikstol (2) och bänkar för förnäma församlingsbor (3–4). De fyra hörnpaviljongerna, angivna med B, var tidigast omnämnda som sakristior. Planen är orienterad med norr nedåt.

tala om begynnelsen till en fri intellektuell miljö. Inom församlingen kom också pietistiska rörelser att spira, kritiska mot den officiella ”stortrons” ointresse för personlig religiositet.

Stockholms förändring åskådliggörs av Storkyrkan. Sedan Gustav Vasas tid utsåg kungen kyrkoherde och kyrkan blev också skådeplats för kungliga ceremonier. De magnifika kungsstolarna, färdiga 1684, snarast bekräftade ett sedan länge etablerat nära förhållande mellan kungamakten och stadens ledande borgerskap. Kanske framstod adelns inträngande som ett mer problematiskt förhållande. De förnämsta familjerna lade beslag på de främsta bänkarna med riksråden längst fram och stadens borgmästare och råd längre bak. Både borgare och adelsmän bidrog till nyinredningen. Márten Trotzig med intressen i bergsbruket bekostade korskranket, gjutet i mässing och färdigt 1663. Riksrådet Johan Adler Salvius’ änka svarade både för gravmonumentet över sin man och det märkliga silveraltaret. Dess utsökta reliefer i drivet silver byggdes ut med sidostycken för att fylla den breda korväggen.

Tyska kyrkan kan mer ses som ett komplement till Storkyrkan än ett särskiljande i en stad som genom århundraden varit både svensk och tysk. En utbyggnad omkring 1640 gav kyrkorummet formen av en kvadratisk sal utan särskilt kor, säkert väl lämpad för sin uppgift att samla en jämförelsevis begränsad grupp av människor, som alla kände varandra väl. Sedan Andreas Düben på 1620-talet inlett sin verksamhet som organist blev Tyska kyrkan ett kyrkomusikaliskt centrum och därmed till gagnet stadens första konsertlokal.

Ingen av de här nämnda kyrkorna kan ha motsvarat kraven från de klassiskt skolade arkitekter, som från 1650-talet stod beredda att tjäna stormakten och sätta sin prägel på dess huvudstad. Jean de la Vallée (1620–96) var den förste som fick möjlighet att visa vad en verkligt stor komposition av detta slag kunde innebära. I och med att Maria Magdalena församling delats behövde en ny kyrka byggas, och 1656 hade de la Vallée sina ritningar färdiga till Katarina kyrka, som anvisats ett dominerande läge. Grundplanen är ett kvadratisk mittrum, som öppnar sig i fyra korta likstora korsarmar (fig. 30–32). En kyrka i den italienska renässansens anda är det ändå inte fråga om, då skulle interiören ha dominerats av ett högt kupolrum. I Katarina kyrka har den vidd, som själva planformen ger, understrukits med en rad medel. Mittvalvet flyter över i korsarmarnas valv, de har slagits in på nästan samma höjd. Av tekniska skäl har valven formats på olika sätt och där finns också en arkitektonisk indelning av väggarna. Det är dock drag som inte alls framhävts. Allt underordnas i stället helhetsintrycket, ett vidsträckt rum, belyst av stora fönster, ljus och enhetligt. De liturgiska arrangemang, samstämda med interiören, som arkitekten avsåg, ersattes dock med en disposition, som bättre svarade mot de gängse formerna för luthersk gudstjänst. Av allt att döma kom ändå detta kyrkorum att uppfattas som förebildligt. Här kunde var och en se vilka möjligheter denna planform öppnade. De rena efterföljarna blev få. Desto fler är de enkla korskyrkor i timmer, som formats på liknande sätt och som trots de begränsade måtten kan uppvisa kyrkorum av påfallande vidd.

Kungsholms kyrka (fig. 42), påbörjad efter församlingsbildningen 1671, kan ses som en modifierad variant av Katarina. Måtten är blygsammare. Völvningen, när den till sist genomfördes, ställde inte samma krav på avancerad murningsteknik. Sakristierna förlades till den östra korsarmen, vilket innebar att altaret sköts närmare korsmitten. Helt ville man således inte avstå från idén om ett stort och enhetligt rum som också innefattade koret.

Karlskronas tillkomst strök ett streck över planen att bygga en stor

Fig. 33. Tegelsmora kyrka. Altaruppsats "alla romana" av den enklaste typen, med kolonner som omger korfönstret. Också bjälklaget över kolonnerna har delats p.g.a. fönstrets höjd. Altaruppsatsen tillkom 1765, förmodligen utförd av Magnus Granlund och bekostad av Charles De Geer till Leufsta. Foto Göran Lindahl 2002.

amiralitetskyrka på Ladugårdsgärde. Den byggnad Jean de la Vallée ritat kom inte längre än till grundläggningen. Den bevarade planen visar ett enda åttkantigt rum omgivet av läktare och därmed säkert kapabelt att ge plats för de mycket stora besättningar som bemannade flottan. Det hela var uppenbart tänkt som ett väldigt predikorum. Tills vidare byggdes bara en interimskyrka, omnämnd som "Brädkyrkan". Arbetet återupptogs först på 1720-talet och då för en civil församling, Hedvig Eleonora, och efter en helt förändrad disposition.

Inredningen och de stockholmska verkstäderna

Redan i tidigt 1600-tal, när kyrkliga inredningsfrågor började aktualiseras, tycks behövlig kompetens ha samlats i Stockholm. Där fanns en lokal marknad, dit nådde impulser utifrån och där bosatte sig hantverkare, konstnärer och andra specialister inriktade på att utnyttja konjunkturen i vad som föreföll likna en framtidsstad. Dit började också mästare ute i landet att blicka för nya lärdomar, liksom beställare med högre krav än som kunde tillgodose lokalt. I Stockholm kom efter hand verkstäder och ateljéer att utvecklas med kapacitet långt utöver den efterfrågan som härörde från stadens egna kyrkor. Ser man i stort kan två skeden urskiljas. Det första inleddes kring 1620 och sträckte sig till seklets mitt. Under dessa år handlade det främst om stenhuggeri. Praktportaler beställdes för kyrkor och palats. Ett betydelsefullt fält blev också gravkonsten. Gravhällar högs i hög relief eller också tumbor med liggande figurer, över vilka baldakiner i sten kunde byggas upp. Väggepitafier i sten gav utrymme för texter och symboliska gestalter.

I nästa skede dominerade träet som material. Inga gränser tycktes finnas

för de verkliga virtuoserna bland dessa träbildhuggare. Om träet förgylldes ökade effekten ytterligare. Vissa arbetsuppgifter liknade vad tidigare generationer ställts inför, men kunde nu lösas på ett mer fantasirikt sätt än förr. Det gällde predikstolar, altaruppsatser, dopfuntar och inte minst all den heraldiska prakt som både de gamla släkterna och nyadlade karriärister efterfrågade.

Flertalet av de många konstnärer och hantverkare som möter i källorna bär tyska namn, vilket gäller både stensulptörer och träbildhuggare. Man får intryck av ett tätande nätverk dessa mästare emellan. Söner tog över efter sina fäder eller gifte in sig i någon kollegas familj för att i sinom tid ta över verkstaden. Under några årtionden spelade amiralitetsbildhuggare en viktig roll genom att de förutom sina ämbetsplikter också arbetade för en civil marknad. Mest känd av alla dessa mästare har Burchardt Precht (1651–1738) blivit. Han hade kommit från Hamburg till Stockholm 1674 och redan i början av 1680-talet utgjorde hans verkstad ett centrum för produktion av både högklassiska kyrkliga inventarier och profan lyx. En rad namn på andra samtida mästare är kända, som arbetade på liknande sätt. Det är i flera fall en öppen fråga om de tillhörde den Prechtska verkstaden eller drev egna rörelser. Frågan är inte av betydelse i detta sammanhang; huvudsaken är bilden av en mycket stor samlad insats.

Ett namn måste dock nämnas, som snarast var Prechts överordnade, Nicodemus Tessin d.y. (1654–1728). Ett tidigt gemensamt verk utgjorde kungsstolarna i Storkyrkan, som verkligen ger besked om vad en arkitekt med romersk skolning och en virtuos träbildhuggare tillsammans förmodade. Samarbetet kom i fortsättningen att omfatta en mängd kyrkliga och profana verk. Inte mycket är dock känt om hur denna samverkan kan ha gått till, i hur hög grad Tessin dirigerade verksamheten och vad Precht kan ha lagt till själv. Resultatet blev under alla förhållanden verk som skulle komma att efterbildas av många. Där fanns ju också en dubbel auktoritet, både den höga konstnärliga kvaliteten, som också var den moderna, och det faktum att upphovsmännen hade kungahuset som sin främsta uppdragsgivare.

Ur detta samröre härrörde en ny typ av predikstolar. Deras funktionellt betingade former förändrades visserligen inte men ändå helhetsintrycket. Korgens obligatoriska evangelistfigurer mellan kolonnetter försvann och ersattes med kraftfulla voluter, scener framställda i låg relief och därtill dekorativa inslag som annars oftast förekom i profan inredningskonst. Intressantare är ändå de nya altaruppsatser som tillkom i Prechts verkstad och också hos andra samtidigt verksamma mästare. Tessin svarade för uppbyggnaden i stort, som han i sin tur studerat i de romerska barockkyrkorna. Grundidén var enkel, två kolonner som bar ett överstycke och mellan dem en friskulptur, en relief eller en målning – så såg denna komposition *alla romana* ut i sina huvuddrag. Uppställningar av detta slag visade sig användbara genom sin flexibilitet, de kunde utvecklas till monumentala praktstycken eller förenklas för att t.ex. omge en medeltidskyrkas korfönster i öster (fig. 33).

Till de uppgifter som sysselsatte Prechts och hans kollegers verkstäder hörde också att skulptera de adliga huvudbanér och anvapen, som bars i begravningsstågen och sedan sattes upp på väggen i den kyrka där gravsättningen ägde rum. När genren nådde sin höjdpunkt i tiden kring 1700 handlade det om mycket stora pjäser, ibland med en bredd och höjd om 2–3 meter. Centrum utgjordes av vapensköldens plana yta med den heraldik som komponerats av specialisterna på området. Omkring välvde sig hjälm-täckets ringlande och flikiga bladverk, som ibland kunde vara underskuret till ett djup av flera decimeter.

Förändringar i Uppland

Framställningen återvänder nu till landskapet Uppland utanför Stockholm. Som ovan sagts växte befolkningen avsevärt under 1600- och 1700-talen. Att nödår förekom är väl belagt, men de måste ha kompenseras genom att nya möjligheter öppnades. Det skulle dock dröja till mitten av 1600-talet innan en ny organisation och bättre ekonomi gemensamt säkrat sockenkyrkornas underhåll och eventuella förnyelse.

Kring 1600-talets mitt började också det växande Stockholm och dess maktägande elit att alltmer sätta sin prägel på Uppland. Stockholm expanderade norrut, i någon mån genom tätbebyggelse men mer genom ett vidsträckt nät av ägande och beroende. Genom försäljningar och donationer av jord och räntor fördes en väldig godsmassa över från staten till främst ett begränsat antal högadliga släkter. I omfång liknade dessa transaktioner vad som under 1500-talet skett med kyrklig egendom. Ett vidlyftigt slottsbyggande åskådliggjorde det skedda, en profan verksamhet av häpnadsväckande omfång. Erik Dahlberghs redovisning i *Suecia antiqua et hodierna* visar att Stockholm och Uppland stod i särklass; riket i övrigt hade inget motsvarande att uppvisa. Det handlade i hög grad om ett uppbrott från det förflutna, från tider med små resurser och gammaldags levnadsförhållanden. Att ha tillägnat sig moderna idéer gav prestige, inte att bebo ålderdomliga hus.

Genom reduktionen återtog staten avsevärda delar av vad som tidigare avhäfts. Detta innebar i sin tur bättre villkor för statens eget folk, officerare i nya tjänstebostäder och kungliga ämbetsmän, adlade och angelägna att markera sin närvaro också utanför huvudstaden; det betydde herrgårdsbyggnader, oftast av måttligt omfång.

Vad som skett kan också avläsas i kyrkorna. Patronaten förblev jämförelsevis få, men också utan formell patronatsrätt kunde adelsmän med gods i socknen både ställa krav och känna sig manade att själva bidra med initiativ och donationer. Hur denna fördelning av inflytande och ekonomiskt ansvar mellan sockenmenigheter och säteriernas adelsfamiljer fungerat kan bara klarläggas genom detaljstudier. En mer ytlig granskning av byggnadsåtgärder, av altaruppsatser och predikstolar tillkomst och av gravar och gravminnen förmedlar ändå en innehållsrik bild: där, närvarande i kyrkorummen, återfinns de alla, stormaktstidens högadel, Karl XI:s och Karl XII:s officerare och ämbetsmän, och i sinom tid deras talrika efterföljare som blev frihetstidens makthavare.

Nybyggandet

Det omfattande profana byggandet av slott och herrgårdar fick ingen motsvarighet på det kyrkliga området. Antalet kyrkor nybyggda under tiden ca 1550–1760 är i stället anmärkningsvärt litet (tab. 3). Flertalet utgjordes av anspråkslösa byggnader i landskapets periferi (fig. 37). Dit hörde de kapell som tillkom i skärgården: Blidö, Boo, Djurö, Gräsö (fig. 42), Lidingö, Ljusterö, Möja, Rådmansö och Singö (fig. 42). I många fall rörde det sig om nybyggen som ersatte äldre förfallna kapell, och som sedan i sin tur skulle få ersättare. Byggnadsmaterialet var trä med ett undantag, Lidingö kapell. Det handlade också om små mått och enkla planformer, vanliga i träkyrkobyggandet. Tre stadskyrkor i dessa trakter nybyggdes, Norrtälje och Vaxholm i trä, Östhammar i sten. De två förstnämnda skulle dock få ersättare i sten under 1700-talets lopp. I Öregrund fanns sedan 1500-talets början en stenkyrka av för uppländsk senmedeltid gängse typ.

Fig. 34. Järlåsa kyrka. Byggandet inleddes 1672, varefter förenklingar gjordes av de ursprungliga planerna. Kupolen gjordes lägre och i stället för torn byggdes en klockvåning över vapenhuset. Foto Göran Lindahl 2002.

Fig. 35. Holms kyrka. Den norra långsidan visar en symmetrisk indelning i nischer. I den södra sidan ingår medeltida murverk, som hindrade en regelbunden utformning. Foto Göran Lindahl 2004.

Till denna rad kan läggas fem brukskapell i landskapets nordligaste utkanter, Forsmark, Karlholm, Leufsta, Söderfors och Österby. I samtliga fall började man med träbyggnader, rektangulära eller korsformade. I Karlholm står den ursprungliga byggnaden kvar; med byggnadsåret 1736 är den också yngre än de övriga. Övriga träkapell ersattes efter hand av mer representativa byggnader i sten, i Leufsta 1727, i Österby några år senare medan det skulle dröja till 1790-talet innan Forsmark och Söderfors fick sina märkliga kyrkobyggnader. Förvånansvärt nog tillkom inget kapell alls, varken i trä eller sten, i det stora bruket Gimo. Där nöjde man sig med att bygga en läktare i den redan trånga Skäfthammars medeltidskyrka. För folk från Österby utökades kyrkan i Film med en korsarm. Därtill hade bruket som nämnts ett eget kapell.

Endast tre sockenkyrkor nybyggdes, Järlåsa, Holm och Roslags-Kulla. Järlåsa kyrka började byggas 1672 (fig. 34, 42). Församlingens patronus Gustav Rosenhane på Bredsjö säteri lyckades inte övertyga sockenborna att bygga nytt nära hans gård, men kunde driva igenom sina idéer om kyrkans utformning, ett åttkantigt rum, täckt av en kupol. Den egensinnige byggherren kan själv ha ritat planen med hjälp av Nicodemus Tessin d.ä. Reduktionen drabbade Rosenhane hårt och gjorde det omöjligt för honom att fullfölja företaget. Näste patronus avslutade bygget på enklaste sätt med ett spegelvalv av trä på de osmyckade murarna. I sitt ofärdiga skick är det trots allt ett imponerande kyrkorum, men uppenbarligen väckte det ingen anklang och har inte fått någon efterföljd.

Enklare blev Holms kyrka (fig. 35), ritad av Mattias Spihler som tillsammans med Tessin d.ä. samtidigt sysslade med vad som verkligen intresserade patronus Johan Gabriel Stenbock, det ståtliga Sjöo slott. Prägeln är mer av ett gårdskapell än av en församlingskyrka. Betecknande nog valde Stenbock Storkyrkan i Stockholm för sin grav och sitt praktfulla gravmonument. Fabian Wrede på Östanå spelade huvudrollen vid tillkomsten av Roslags-Kulla kyrka, byggd i trä 1705–06 (fig. 36, 42). Korsmitten omges av fyra master, som bär det höga mittornet. Dess roll är snarast symbolisk; där har aldrig hängt några klockor. Från detta centrum sträcker sig korsarmarna, påfallande långa och låga. Här saknas helt den vidd och överskådlighet som präglar kyrkor av Katarinas typ.

Som helhet var denna byggnadsverksamhet således av ringa omfattning. I stort rubbades inte alls den väldiga byggnadsmassa som de medeltida

Arnö	Omb. av långhus/kor	1570-tal	Murverk
Danderyd	Omb. av långhus/kor	1570-tal	Murverk
Stockholm, Klara	Nybyggnad	1572-90	Murverk
Gryta	Omb. av långhus/kor	1578-81	Murverk
Stockholm, Jakob	Nybyggnad	1588-1643	Murverk
Singö	Nybyggnad (*)	1596	Trä
Forsmark	Nybyggnad (*)	1613	Trä
Lidingö	Nybyggnad	1620	Murverk
Sollentuna	Omb. av långhus/kor	1625-52	Murverk
Gräsö	Nybyggnad (*)	1630-tal	Trä
Norrtälje	Nybyggnad (*)	1630-tal	Trä
Rådmansö	Nybyggnad (*)	1630-tal	Trä
Boo	Nybyggnad (*)	1635	Trä
Fasterna	Omb. av långhus/kor	1635	Murverk
Vaxholm	Nybyggnad (*)	1644	Trä
Österåker	Omb. av långhus/kor	1647-50	Murverk
Stockholm, Johannes	Nybyggnad (*)	1649-51	Trä
Blidö	Nybyggnad (*)	1656-60	Trä
Sthlm, Skeppsholm ("Holmkyrkan")	Tillb. av korsarmar (*)	1657	Trä
Björklinge	Omb. av långhus/kor	1657-58	Murverk
Dalby	Omb. av långhus/kor	1659	Murverk
Almunge	Omb. av långhus/kor	1662-72	Murverk
Östhammar	Nybyggnad	1663-75	Murverk
Sthlm, Hedvig Eleonora	Nybyggnad	1669-1737	Murverk
Lövö	Omb. av långhus/kor	1670-71	Murverk
Sthlm, Hedvig Eleonora ("Brädkyrkan")	Nybyggnad (*)	1670-71	Trä
Järlåsa	Nybyggnad	1672-88	Murverk
Stockholm, Kungsholm	Nybyggnad	1672-89	Murverk
Sthlm, Hedvig Eleonora ("Brädkyrkan")	Omb. av långhus/kor (*)	1673	Trä
Sthlm, Hedvig Eleonora ("Brädkyrkan")	Tillb. av korsarm (*)	1673	Trä
Sthlm, Adolf Fredrik (S:t Olofs kapell)	Nybyggnad (*)	1673-74	Trä (korsvirke)
Holm	Omb. av långhus/kor	1678	Murverk
Fasta	Omb. av långhus/kor (*)	1680	Murverk
Ekerö	Tillb. av korsarmar	1680-tal	Murverk
Djurö	Nybyggnad	1683	Trä
Söderfors	Nybyggnad (*)	1683-84	Trä
Färentuna	Omb. av långhus/kor	1690	Murverk
Östra Ryd	Tillb. av korsarmar	1690-93	Murverk
Älvkarleby	Omb. av långhus/kor	1690-1702	Murverk
Forsmark	Tillb. av korsarmar (*)	1694	Trä
Gräsö	Nybyggnad	1695-97	Trä
Låssa	Omb. av långhus/kor	1695-97	Murverk
Skå	Omb. av långhus/kor	1695-1702	Murverk
Skå	Tillb. av korsarm	1695-1702	Murverk
Vada	Omb. av långhus/kor	1697	Murverk
Roslags-Kulla	Nybyggnad	1705-06	Trä
Munsö	Omb. av långhus/kor	1719	Murverk
Boo	Nybyggnad	1724	Trä

Tab. 3 (s. 68-69). Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550-1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smala kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Flera av de här upptagna ombyggnaderna resulterade i ett nytt högkor, kombinerat med underliggande gravvalv. Det gäller Björklinge, Bromma, Dalby, Fasterna, Lovö, Sollentuna, Älvkarleby och Österåker. Gravkor inrättades även i de tillbyggda korsarmarna i Ekerö (jfr. fig. 40).

Den långa uppförandetiden för Hedvig Eleonora kyrka i Stockholm förklaras av att byggnadsarbetena låg nere mellan 1675 och 1724. Under tiden användes en interimskyrka av trä ("Brädkyrkan").

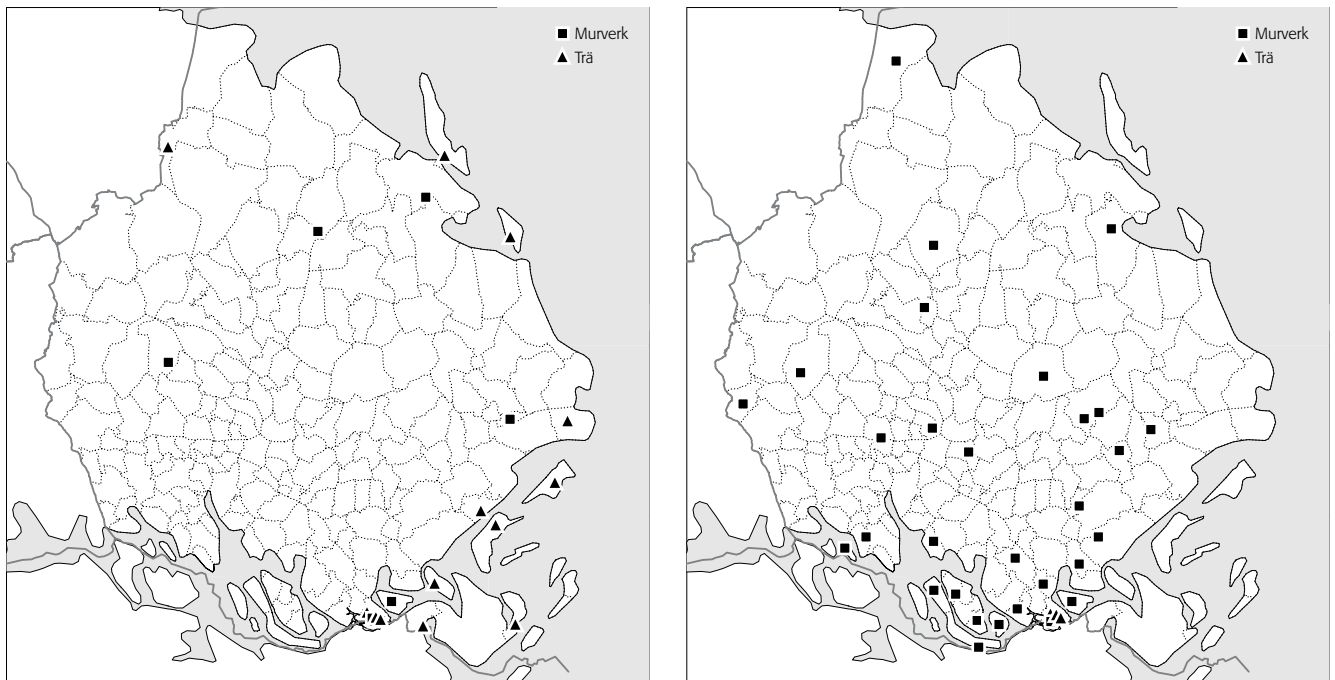
Norrtälje	Nybyggnad	1724–26	Murverk
Bromma	Omb. av långhus/kor	1727–28	Murverk
Husby-Sjuhundra	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Vendel	Tillb. av korsarm	1734–36	Murverk
Österbybruk	Nybyggnad	1735	Murverk
Yttergran	Omb. av långhus/kor	1745–46	Murverk
Rö	Omb. av långhus/kor	1747	Murverk
Ljusterö	Nybyggnad	1751–55	Trä
Harg	Omb. av långhus/kor	1752	Murverk
Singö	Nybyggnad	1753	Trä
Vittinge	Tillb. av korsarm	1754	Murverk
Kungs-Husby	Omb. av långhus/kor	1755–57	Murverk
Lidingö	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Tärna	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk

Upplandskyrkorna utgjorde. Flera förklaringar är möjliga, som kanske snarare kompletterar än utesluter varandra. Sockenborna, samlade i sockenstämmor, kan ha ryggat tillbaka för större åtaganden; också innehavarna av patronatsrätt behövde deras medverkan. Adelsläkter, som byggde slott och herrgårdar på modernt sätt, kan samtidigt ha uppfattat den medeltida sockenkyrkan som bärare av ett historiskt arv. Där fanns gravar, tillkomna sedan medeltiden, och därtill sköldar och anvapen i större mängder och av ålderdomligare slag än som bevarats till våra dagar. De många anorna, det långa perspektivet bakåt i tiden, utgjorde ett viktigt inslag i tidens sociala argumentation. De nyadlade, som ibland vunnit sin ställning på de gamla släkternas bekostnad, tycks inte ha haft någon önskan att markera sin särart. Anvapen var kanske inte så lätt att åstadkomma men väl ett stort tilltaget huvudbanér att hänga upp på kyrkväggen.

Påfallande är således att nybyggandet av kyrkor i Stockholm inte fick något gensvar i Uppland; på det profana området blev det desto starkare. Utanför landskapets gränser blev effekten en helt annan. Klara kyrka fick

Fig. 36. Roslags-Kulla kyrka. Korsarmarnas längd är lika med tornets höjd inklusive spira och kors. Det inre är lågt och vidsträckt. Klockstapeln – tornet bär inga klockor – byggdes 1752–53. Foto Henrik Lindblad 1998.

tidigt efterföljare som i sin tur kan ha givit upphov till något som mest liknade en normalt typ spridd i flera landskap. Jakobs kyrka fick inte bara avläggare i Falun och Gävle utan också i en rad socknar djupare in i Bergslagen. Domkyrkan i Karlstad har något blygsammare mått än Katarina kyrka men följer den ändå i plan och valvformer.

Om- och tillbyggnader

Mot de få nybyggnaderna svarar desto fler om- och tillbyggnader; sammanlagt berörde de omkring 65 kyrkor (tab. 3, fig. 38). Av dem avsåg ca 15 tilllägg av en korsarm i norr eller söder, utbyggnad åt väster eller ombyggnad av torn. Man kan anta att syftet i dessa fall var att ge plats för fler gudstjänstdeltagare. Flertalet gällde dock något annat, att ge plats för gravar.

Ett vanligt tillvägagångssätt blev att bygga ut kyrkan åt öster i former som liknade ett nytt kor. Ett tidigt exempel är det femsidiga, vackert belysta kor som fogades till Österåkers kyrka (fig. 39, 42). Arbetet inleddes 1647, byggmästare var Hans Ferster, som tidigare ägnat sig åt Jakobs och Tyresö kyrkor, uppdragsgivare var Gustav Banér och hans hustru. Något altarrum för församlingens bruk var det ändå inte fråga om. Ett väldigt senmedeltida altarskåp, inköpt från Storkyrkan, angav hur långt församlingens kyrkorum sträckte sig. Långt senare öppnades hela koret ända fram till dess östligaste del, där altaret nu fick sin plats; förändringen gjorde altarskåpet överflödigt. I Östra Ryds kyrka har de ursprungliga arrangemangen bevarats. Bakom altaret skymtar genom det smidda skranket Braheättens gravrum med dess huvudbanér, anvapen och sorgfanor. Strängt taget sträcker sig ättens närvaro ut över hela kyrkorummet, som byggdes ut med sidoskepp (fig. 42), och vars väggar fylldes av donerade tavlor. Samme givare, Abraham Brahe, stod också för altaruppsats och predikstol.

Dessa gravrum i öster kunde också formas som helt självständiga byggnadskroppar, adderade till kyrkan. I dessa fall tycks viljan till inordning i gammaldags sammanhang ha förflyktigats. Man får snarare intrycket av medveten motsats mellan dessa extravaganta tillägg och sockenkyrkans traditionella enkelhet. Det Bondeska koret vid Spånga kyrka och det De la

Fig. 37. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760. Flera av församlingarna uppförde ny kyrka två gånger under perioden. Boo, Gräsö, Ljusterö, Rådmansö och Singö byggde bägge gångerna i trä. I Norrtälje och Hedvig Eleonora i Stockholm ersattes träkyrkor av murade kyrkor.

Fig. 38. Kyrkor som genomgått viktiga planförändring under perioden 1550–1760. Flera kyrkor berördes av flera planförändringar under perioden, däribland Danderyd, som i en första etapp vidgades i söder och senare förlängdes i väster. Hedvig Eleonora i Stockholm ("Brädkyrkan") och Skå om- och tillbyggdes med korsarmar vid samma tillfälle. Den om- och tillbyggda "Brädkyrkan" kom senare under perioden att ersättas med den befintliga stenkyrkan.

Fig. 39. Österåkers kyrka. Det nya koret, byggt 1647–50, ansluter utan övergång till den medeltida kyrkan. Lanterninen anger dock att det inte bara var fråga om ett kyrkans eget kor utan också ett gravkor för en högdaglig familj. Foto Nils Lagergren 1945, ATA.

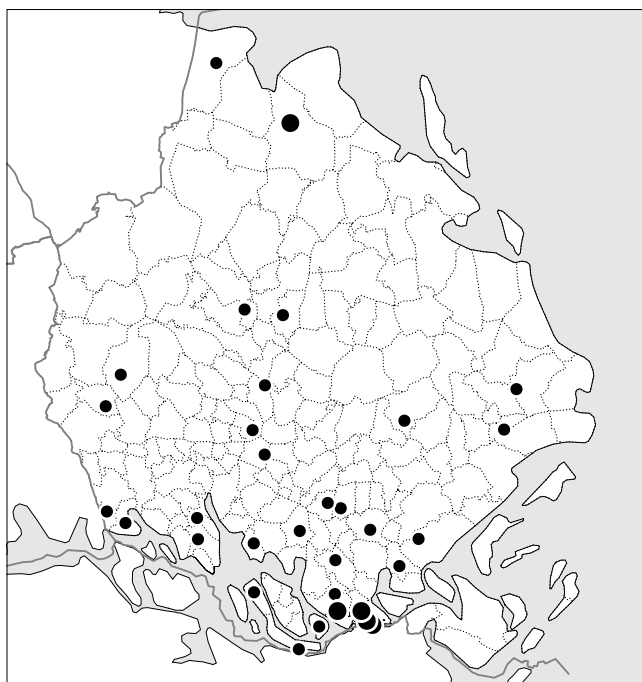

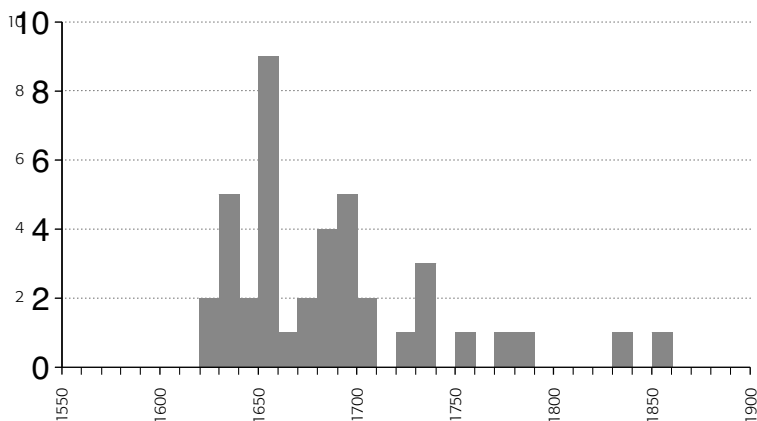
Fig. 40. Kända gravkor 1550–1860. Kartan visar tillbyggda gravkor eller annan byggnation med denna funktion (d.v.s. inte fristående gravkor). Större symbol anger att två eller flera gravkor kan knytas till kyrkan.

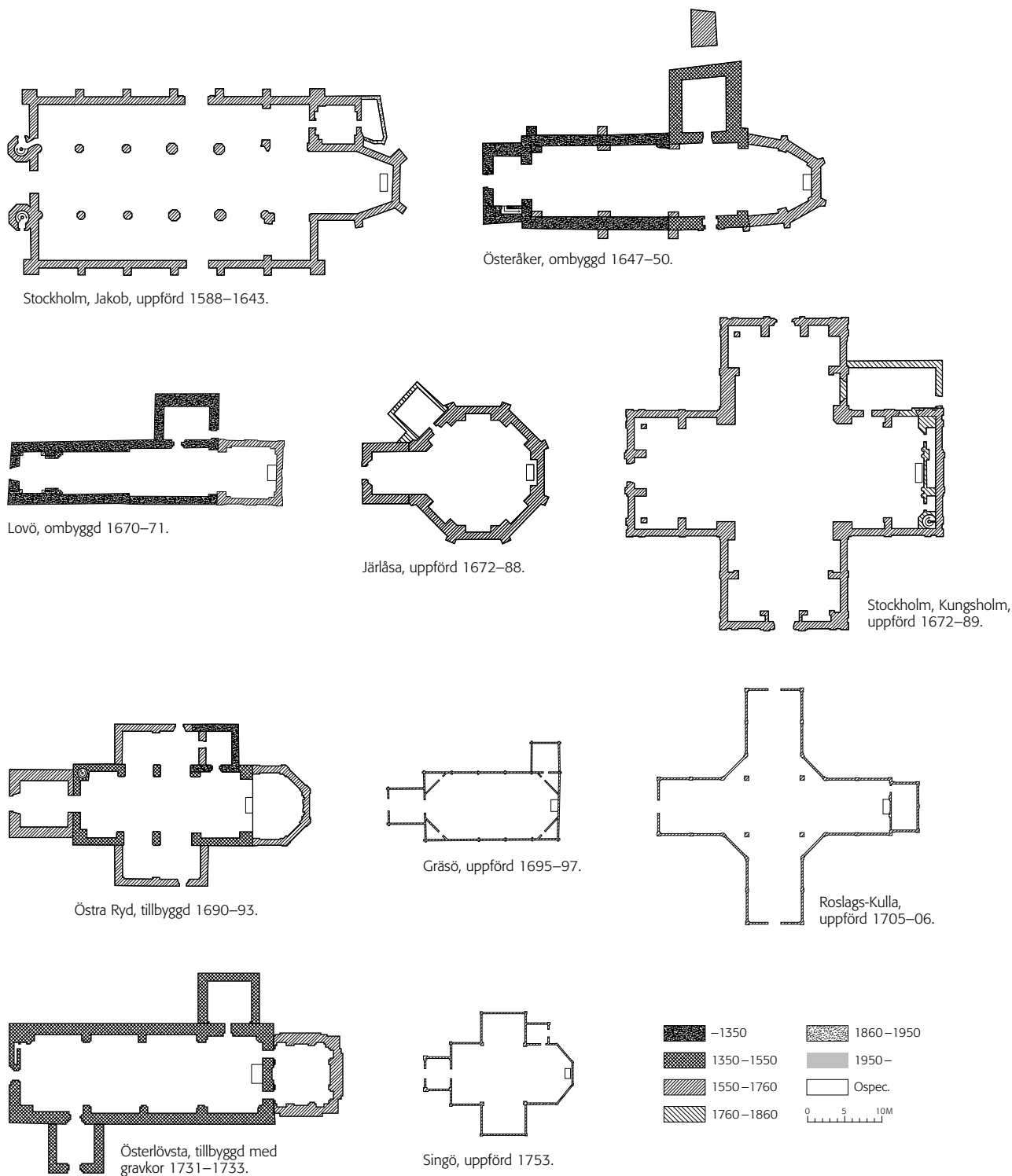
Gravkoren i Uppland utgjordes vanligen av en särskild tillbyggnad. Förhållandevis vanligt var också att en omgestaltning av kyrkans högkor kombinerades med underliggande gravvalv. Ekerö kyrka tillbyggdes på 1680-talet med korsarmar på initiativ av greve Erik Lindschiöld, som också i den södra lät inrätta sin familjegrav. Ett av de senaste som gravkor räknade tillbyggena utgörs av gravkapellet i Kungsholms kyrka i Stockholm från 1835 som lagman J. O. Rydorff och kapten J. Westin Jac:son lät bekosta mot villkor att de erhöill var sin grav under kapellet.

Fig. 41. Antal gravkor 1550–1860 per årtionde. Endast kända årtal.

Gardieska vid Veckholm, båda från 1600-talets mitt, framstår som uppvisningar av de nya ideal, som just nått huvudstaden, och som beundrades av dess ledande skikt. Något liknande kan sägas om det ståtliga De Geerska koret vid Österlövsta kyrka från omkring 1730 (fig. 42, 46). Tessin d.ä. har ritat de två första, Hårleman möjligen det sistnämnda.

Här har bara de gravar berörts som gav upphov till mer påtagliga byggnadsåtgärder. De är många nog (fig. 40–41). Med en viss tillspetsning kan det sägas att om- och tillbyggnader under det skede som här är aktuellt, nästan alltid föranletts av en önskan om framträdande gravplatser. Därtill skall läggas alla de mindre märkliga fall då det inte handlade om byggande utan bara om en grav med täckhäll i kyrkgolvet och på väggen intill ett huvudbanér eller ett epitafium. Skillnaden till trots innebar allt detta en undan för undan ökande bundenhet vid sockenkyrkan. Flera skikt inom adeln inbegreps, både gamla släkter med ärvda gods och nyadlade officers- och ämbetsmannafamiljer med något enda säteri i socknen. Ett engagemang av detta slag innebar en konserverande kraft, en vilja att bevara och att motsätta sig genomgripande förändringar. I andra landskap har mängder av medeltidskyrkor rivits, framför allt under 1800-talet. Man kan anta att utfallet blivit ett annat om de i lika hög grad som Upplands kyrkor givit plats för den gamla elitens gravar.

Inredningar

Nedan behandlas av praktiska skäl predikstolar och altarpussatser var för sig. Det finns anledning att stryka under att de visserligen ofta tillkom vid olika tidpunkter men ändå kunde bilda en samstämd ensemble. Som det stora föredömet framstår nyinredningen av Uppsala domkyrka efter branden 1702. Predikstolen kunde tas i bruk 1709 medan altarpussatsen inte kom på plats förrän 1728 (fig. 43). Båda var resultat av samarbetet mellan Tessin d.y. och Precht. Den tunga och kraftfulla bänkinredningen blev en

Fig. 42. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1550–1760 återgivna i skala 1:800.

Fig. 43. Uppsala domkyrka. Interiör före Helgo Zettervalls restaurering. Fotot visar effekten av den öppna sikten genom altarpjässen mot Vasakoret. En bakgrundsmålning, föreställande Jerusalem och utförd av universitetets ritmästare Jan Klopfer, togs bort 1752. Altarpjässen flyttades 1906 till Gustav Vasa kyrka i Stockholm. Foto 1873, Uppsala Universitetsbibliotek.

effektiv sockel för dessa exceptionella praktpjäser. Till sist byggde Johan Niclas Cahman en orgel på läktaren i väster; den stod färdig 1731.

Dateringar, som antingen är dokumentariskt fastställda eller bygger på rimliga bedömningar, föreligger för omkring 150 predikstolar i uppländska kyrkor. Av dem har omkring 50 tillkommit under tiden ca 1600–60, resten 1660–1760. Av detta kan i varje fall den slutsatsen dras att predikstolar av så god kvalitet att de sedan behållits, började anskaffas jämförelsevis tidigt, d.v.s. ca 1600. Då förelåg således också ekonomiska möjligheter att bekosta dem. Innan dessa förvärv gjordes fanns antagligen enkla predikstolar. 1571 års kyrkoordning med dess starka framhävande av predikans roll förutsatte att en predikstol fanns i varje kyrka. När det gäller predikstolar från slutet av 1600-talet och senare förefaller det inte troligt att de ersatt någon enkel snickeriprodukt från 1500-talet utan snarare en pjäs från början av 1600-talet, som sedan uppfattats som omodern.

De predikstolssnickare och träbildhuggare som svarat för denna produktion är inte alldeles okända. På 1640- och 50-talen anlätades således två Stockholmsmästare, som också kunnat knytas till arbeten i hemstaden, Hans Behm och Hans Hebel. Predikstolar förvärvades också från andra

verkstäder, från Michael Rechner, domkyrkosnickare i Strängnäs, och Berendt Sifvertsson, universitetssnickare i Uppsala. Mot slutet av 1600-talet blir namnen på stockholmska träbildhuggare talrikare, främst Burchardt Precht och andra honom närstående mästare. Den äldsta produktionen borde granskas närmare men i stort framstår ändå förloppet tydligt: Stockholms inflytande ökar och växer till dominans också på detta område.

För förståelsen av Upplandskyrkornas altaruppsatser är det viktigt att minnas den gräns mellan kor och församlingsrum som korskranken utgjorde. Uppgifter föreligger om skrank som anskaffades på 1590-talet. Vanligast tycks dock varit en senare tidpunkt, mitten av 1600-talet; tillgängliga data är dock fåtaliga. Gudstjänst utan nattvardsgång och med predikan som huvudsakligt innehåll hade efter hand blivit vanligt förekommande. Det kan ha funnits en önskan att markera korets särprägel, det var rummet för mer ovanliga och högtidliga inslag i gudstjänstlivet. Något tvingande krav tycks dock inte ha förelegat, vilket också gäller skrankens avlägsnande under 1700-talet. När de monterades ned beslöts ofta att pyramider skulle sättas upp på bägge sidor om mittgången. Deras innebörd förefaller ha varit den motsatta, att bilda en välkomnande port till koret. Gränsen flyttades längre in, till de altarringar med knäfall och låg balustrad, som efter hand blev självklara inslag i kyrkorumen.

Reformationen innebar att sidoaltaren av olika slag togs ur bruk. I fortsättningen behövdes bara ett enda altare över vilket ett bevarat medeltida altarskåp fick sin plats. Detta tycks länge ha varit det normala. De säkra dateringarna för bortflyttning av medeltida altarskåp är med få undantag från 1700-talet. Det stämmer väl med ett annat anmärkningsvärt förhållande. Upplands kyrkor rymmer få altaruppsatser av det slag som i andra landskap tillkom under 1600-talet, d.v.s. våningsvis uppbyggda med både målningar och skulpturer. Någon lokal verkstad med avsättning inom landskapet uteklades inte heller. Undantag utgörs av ett antal mer udda altaruppsatser som eventuellt kan vara krigsbyten, tagna under 1600-talet; de möter t.ex. i Länna, Rådmanö, Skokloster och Torsvi. Uppgifterna härom är långtifrån säkra men inte heller grundlösa. Under sin tid som fältpräst under krigen på 1610-talet hävdade Johannes Rudbeckius det rättmätiga i att krigsbyten togs och fördes över till dåligt utrustade svenska kyrkor. Till dessa få äldre pjäser hör också donationer av Magnus Gabriel De la Gardie. Hans målare och skulptörer har försett en rad kyrkor i Uppland, Västergötland och Närke med inventarier.

Först i slutet av 1600-talet skedde en förändring. Då inleddes köpen av nya altaruppsatser från de stockholmska verkstäderna. Beställarna var inte församlingar utan enskilda donatorer. Till de tidigaste beställningarna av detta slag hör den nu försvunna uppsats som Burchardt Precht utförde 1681 för Lovö kyrka. Uppdragsgivare var änkedrottning Hedvig Eleonora. Några år senare, 1686, arrangerade Erik Lindschiöld, kungligt råd, med Tessin d.y:s hjälp några skulpturer av Precht till en altaruppsats i Ekerö kyrka, där han också lät bygga sitt gravkor. Därefter följde en rad beställningar av familjer som tillhörde de förnämsta i landet, Banér, Bonde, Brahe, Oxenstierna, Wrede. Till dem sällade sig snart släkten De Geer med deras vidsträckta uppländska intressen. Att vända sig till konstnärer och hantverkare i Stockholm tycks ha varit en självklar åtgärd, kanske också att föredra nya typer av verk.

Det rika materialet rymmer helt nya typer av altaruppsatser. Den vackra uppsatsen i Låssa, daterad 1706, visar i centrum en bröstbild i relief av den lidande Kristus, infattad i en oval ram. Två änglar med vida vingar, utförda

Fig. 44. Djurö kyrka. Den timrade kyrkan uppfördes 1683 och tillfördes två år senare en altaruppsats i en friare barock än som sedan blev regel. Mittbilden framställer Kristus i Getsemane helt ensam – den sovande Petrus, infogad i ramen, skymtar knappast. Mästaren är okänd. Foto Nils Lagergren 1945, ATA.

i friskulptur, knäböjer på ömse sidor. Donator var patronus Mauritz Posse, ägare till Säbyholm. Av samma typ är altaruppsatsen i Danderyd, beställd 1707 av kyrkans patronus Johan Gabriel Banér på Djursholm. En enklare variant ses i Ekeby kyrka, en gåva 1707 av hovmarskalken Johan Theet. Sannolikt var det bildhuggaren Hans Daniel Kortz (ca 1675–1714) som lanserat denna typ av altaruppsats. Han arbetade hos Precht på 1690-talet, gav sig ut på gesällvandring och öppnade efter återkomsten till Stockholm en egen verkstad.

Den vanligaste typen blev dock den kolonnomgivna altaruppsatsen *alla romana*. En förebild i monumental skala fanns att tillgå på nära håll, det 1728 uppbyggda högaltaret i Uppsala domkyrka, ett verk av Nicodemus Tessin och Burchardt Precht (fig. 43). Där kunde typens fördelar studeras också med tanke på mindre och enklare varianter. I åtskilliga Upplandskyrkor fanns korfönster i öster, som inte gärna kunde täckas över (fig. 33). Kolonnerna bildade ram kring fönstret och av bildutsmyckningen behölls bara sockelns framställning av Nattvarden, som snarast var ett obligatorium. Då inget fönster inkräktade kunde mitten intas av en relief eller målning, gärna av Kristus i Getsemane. För altaruppsatsen i Uppsala domkyrka hade båda dessa varianter prövats. Efter bara några år togs den

Fig. 45. Films kyrka. Predikstolen tillkom 1732, altarpopsatsen två år senare, båda sannolikt utförda av Olof Gerdman. De medeltida målningarna på väggar och valv var då överkalkade. Sedan de framtagits på 1890-talet flyter senmedeltid och barock samman i det lilla, endast sju meter breda kyrkorummet. Foto Göran Lindahl 2002.

fondmålning bort, som utgjort bakgrund till en skulptur av Kristus på korset. Därmed öppnades sikten österut mot fönstren i Vasakoret.

På detta område kan man tala om en uppländsk traditionsbildning. Två bildhuggare svarade för flertalet verk av detta slag. Äldst av dem var Olof Gerdman (1691–1765), gesäll hos Precht och sedan innehavare av en egen verkstad. Främst är han knuten till en rad av beställningar som rika medlemmar av släkten De Geer gjorde för brukskapell och kyrkor inom deras domäner. Attribueringarna är inte helt säkra, möjligen kan också någon annan bildhuggare ur samma krets ha medverkat. Resultatet blev under alla förhållanden magnifika kompositioner. I brukskapet i Leufsta är altarpopsats, predikstol och orgelfasad allena rådande. Rummet i övrigt bildar en neutral men generös rymd kring dessa praktnummer. Intrycket blev annorlunda när pjäser av samma slag fick sin plats i medeltida kyrkor med andra mått och ljusförhållanden. Altarpopsatsen i Films kyrka visar i centrum Kristus i Getsemane och är dessutom försedd med profylörer. Till sammans med predikstolen – båda från 1730-talet – fyller de helt kor och långhus (fig. 45).

Socknarna Hållnäs, Tegelsmora och Österlövsta utgjorde patronat. Släkten De Geers verksamhet som beställare av kyrkoinredningar eller bidragsgivare sträckte sig också utanför dessa socknar (fig. 46). Sammanlagt är det fråga om en insats som överträffade den samtida högadelns. Man får gå tillbaka till 1600-talet och några av dess mest kända donatorer för att hitta något av samma omfattning.

Olof Gerdman var jämnårig med Carl Hofwerberg (1695–1765), kaptenen, målaren och läromästaren för de jämtländska träbildhuggarna. Hofwerberg vistades på Leufsta i slutet av 1730-talet, sysselsatt med uppdrag som målare. Upprepade vistelser i Stockholm gav honom också en uppfattning om vad huvudstadens målare och bildhuggare sysslade med.

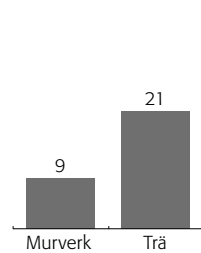
Fig. 46. Österlövsta kyrka. Den medeltida kyrkan reparerades och nyinreddes efter brand 1719, allt bekostat av Charles De Geer till Leufsta, som därmed blev patronus. Altaruppsatsen, ett verk av hög klass och uppställd 1726, härrör från någon av de stockholmska verkstäderna, ovisst vilken. I mittscenen ses Jesu dop. Öppningarna med gallergrindar och monogram för till patronus' gravkor. Foto Göran Lindahl 2002.

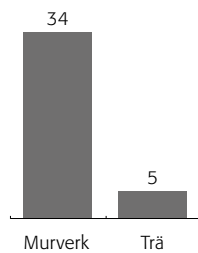
Väl etablerad i Jämtland kunde han instruera medarbetare och lärjungar hur altaruppsatser kunde byggas upp kring korfönster eller med en målning mellan kolonnerna.

Magnus Granlund (1711–79) fortsatte på samma väg som Gerdman. Han fick sin utbildning i träbildhuggaren Gabriel Beutins verkstad i Stockholm och kom från 1740-talet att motta en rad beställningar för uppländska kyrkor. Det handlade om altaruppsatser, predikstolar och i ett par fall altarpredikstolar, bl.a. den diminutiva och eleganta kompositionen för Markims kyrka från 1759. I flertalet fall var det församlingarna, inte enskilda donatorer, som hörde av sig. Sitt stöd på högre ort fann han hos ärkebiskopen Henric Benzelius, som anlätade honom både för domkyrkan och för sin prebendekyrka Bälinge.

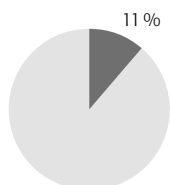
Magnus Granlund var norrlänning, född i Härnösand. Från både Medelpad och Ångermanland kom han att motta beställningar. Där uppe hade den stockholmske murargesällen Daniel Hagman (ca 1710–76) etablerat sig och efter hand blivit den ledande byggmästaren. Han och Granlund var jämnåriga; båda representerade det moderna, lämpligt förenklat och anpassat för lokalt bruk. Västsverige nåddes inte av impulser av detta slag. Där blomstrade i stället en genre utan någon som helst motsvarighet i Stockholm, i Mälardalen eller längre norrut, de målade innertaken. Församlingar och präster stod för beställningarna, skråmålare för utförandet. Det handlade om väldiga kompositioner, gärna med himmel och helvete, drastiskt framställda utan mycken skolning. I allt, idémässigt, estetiskt, tekniskt utgjorde dessa verk raka motsatsen till vad den östsvenska eliten värdesatte. Också på detta område framträder således skillnaden mellan ett Stockholmsdominerat Östsverige och ett annat och annorlunda i väster.

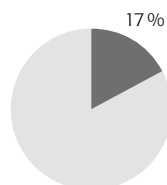
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1550–1760 I SIFFROR

Diagrammen avser de 203 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång, dessutom det senare rivna Johannes kapell i Stockholm (ursprungligen tillhörigt Jakobs församling, från 1674 Jakobs och Johannes församling – Johannes bildade egen församling först 1907). Flera av församlingskyrkorna i städerna övergavs varaktigt i samband med reformationen: S:t Lars, S:t Olof och S:t Per i Sigtuna, Vårfrukyrkan och S:t Per i Uppsala samt S:t Olof i Enköping. Nya kapell eller kyrkor tillkom i Boo, Blidö, Djurö, Forsmark, Gräsö, Lidingö, Ljusterö, Möja, Norrtälje, Roslags-Kulla, Rådmansö, Singö, Söderfors, Vaxholm, Österbybruk och Östhammar. I Upplandsdelen av Stockholm uppfördes Klara, Holmkyrkan (föregångare till Skeppsholmskyrkan), Kungsholm, Hedvig Eleonora och S:t Olofs kapell (föregångare till Adolf Fredrik), kring vilka nya församlingar bildades.

Under perioden byggdes 30 nya kyrkor, varav 9 i murverk och 21 av trä (A). Flera av församlingarna nyuppförde sin kyrka två gånger. I Boo, Gräsö, Ljusterö, Norrtälje, Rådmansö och Singö ersattes äldre träkapell eller träkyrkor av nya byggnader, likaså i trä. I Hedvig Eleonora i Stockholm avlöstes under perioden en interimskyrka i trä av den nuvarande putsade tegelkyrkan. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 11 % (23 st.) av det totala beståndet (C).

Planförändringarna var något fler i antal och berörde huvudsakligen stenkyrkor (B). Ombyggnaderna kunde innebära att ett äldre kor revs och ersattes med ett nytt korparti av långhusets bredd, antingen rakt eller polygonalt avslutat i öster. Andra förändringar innebar att långhuset förlängdes i väster, att långhuset breddades eller att korsarmar tillbyggdes. I Skå ombyggdes korpartiet 1695–1702, samtidigt som en korsarm tillbyggdes i söder. Danderyds kyrka ombyggdes vid två skilda tidpunkter under perioden, dels genom att vidgas i söder under 1570-talet, dels genom att förlängas i väster under 1600-talets första hälft. Även interimskyrkan i Hedvig Eleonora församling kom att planförändras i flera etapper under perioden, innan den slutligen ersattes av den nuvarande kyrkan. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade 17 % (35 st.) berörts av en eller flera planförändringar (D).

Källor och litteratur

- Ahnlund, Nils: "Gillena och Gustav Vasa", i *Hävd och hembygd* 1923.
- Ahnlund, Nils: "Medeltida gillen i Uppland", i *Rig* 1923.
- Andrén, Åke: *Sveriges kyrkohistoria*, 3, *Reformationstid*, 1999.
- Berntson, Martin: *Klostren och reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596*, 2003.
- von Corswant-Naumburg, Inga: *Huvudbanér och anväpen under stormaktstiden*, 1999. Diss.
- Hallenberg, Mats: *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggnad under tidig Vasatid*, 2001.
- Hamberg, Per Gustaf: *Tempelbygge för protestanter. Arkitekturhistoriska studier i äldre reformert och evangelisk-luthersk miljö*, 1955.
- Hammargren, Jak. Alb.: *Om den liturgiska striden under konung Johan III*, 1898.
- Holmqvist, Hjalmar: *De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571–1687*, Uppsala universitets årsskrift 1908.
- Ivarsson, Gustaf: *Johan III och klosterväsendet*, 1970.
- Jarlert, Anders: *Genom heligt bruk avskilt till allmänlighet. Det reformerade kyrkorummet enligt Kyrkoordningen 1571*, Kyrkohistorisk årsskrift 1995.
- Kjällerström, Sven: "Gustav Vasa och reformatörerna", i *Scandia* 1970.
- Kjällerström, Sven: "Gustav Vasa och domkapitlet i Uppsala", i *Personhistorisk tidskrift* 1978.
- Larsson, Lars-Olof: "Kyrkans tionde och kronans. Studier kring reformationens återverkningar på tiondebeskattningen", i *Scandia* 1966.
- Lindahl, Göran: "I stormaktens huvudstad", i *Kulturmiljövård* 1998.
- Ljungström, Lars: "Carl Hofwerberg", i *Jämten* 1990.
- Müller, Leos: *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, 1998.
- Nisbeth, Åke: "Bildhuggaren Hans Daniel Kortz", i *Formvännen* 1962.
- Nyman, Magnus: *Förlorarnas historia. Katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina*, 1997.
- Rabén, Hans: *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock intill den Prechtska stilens genombrott*, 1934. Diss.
- Roosval, Johnny: *Hofbildhuggaren Burchardt Precht*, Sveriges allmänna konstförenings publikation 14, 1905.
- Scheffer, Henrika: *Johannes Rudbeckius. En kämpagestalt från Sveriges storhetstid*, 1914.
- Sundquist, Nils: "Klostren inom Uppsala ärkestift", i *Julhälsning till församlingarna i ärkestiftet* 1945.
- Sveriges Kyrkor, Stockholm och Uppland*, 1912–88. Se *Litteratur om Upplands kyrkor*, nedan s. 140.
- Söderberg, Johan: *Ett långtidsperspektiv på svensk regional-ekonomisk utveckling. Den moderna människans uppkomst och andra uppsatser*, 2000.
- Telhammer, Ingrid: *Magnus Granlund, en svensk bildhuggare på 1700-talet*, Antikvariskt arkiv 78, 1995.
- Westman, Knut B.: *Reformationens genombrottsår i Sverige*, 1918.
- Ångström, Inga-Lena: *Altartavlor i Sverige under renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1527–1686*, Stockholm studies in history of art 36, 1992. Diss.

Kyrkorna 1760–1860

av Eva Vikström

Upplands kyrkliga landskap präglas av medeltidskyrkor. Nyare tidens kyrkobyggande har inte förändrat det kyrkliga byggnadsbeståndet på något drastiskt sätt. Under perioden 1760–1860 byggdes 18 nya kyrkor, inklusive kyrkor i Stockholms stad. Härtill ombyggdes 15 kyrkor så att planform och volym ändrades väsentligt (tab 4). Vidare uppfördes 21 torn vid äldre kyrkor, varav två torn tillhör kyrkor som nybyggdes under 1700-talets andra hälft. Ungefär lika många äldre torn fick nya huvar eller spiror.

Alla nya kyrkor var ersättningsbyggen, utom 1790-talets kapell på Ingarö. Kyrkobyggandet under perioden var koncentrerat till landskapets västra del, Roslagen, bruksbygden och städerna. Endast två träkyrkor uppfördes och de ligger i Roslagen. Nybyggnad och större ombyggnad förekom främst utanför området med de äldsta kyrkorna (fig. 47–48). I detta område hittar man däremot många av de nya tornhuvarna.

Byggnadsverksamheten hade liten omfattning om man betänker landskapets många socknar. Här uppstod ingen dramatisk rivnings- och nybyggnadsvåg. Medeltidskyrkorna måste i allmänhet ha varit tillräckligt stora för att hysa kyrkobesökarna och i så gott skick att reparationer räckte för att hålla dem i stånd. Kyrkorna måste ha underhållits kontinuerligt. De flesta uppländska kyrkor genomgick ändå mindre förändringar under perioden. En del av de nya inslagen är ännu synliga, andra har tagits bort vid senare omrestaureringar. Västportaler upptogs, fönsteröppningar vidgades, interiören vitkalkades och inredningen förnyades. Ibland ersattes murade valv av trätunnvalv.

För studier av tiden 1760–1860 finns ett givande bildmaterial publicerat i bokverket *Sveriges kyrkobyggnader* (1935). Här avbildas flera 1800-talsinteriörer som senare förändrats vid omrestaureringar. Intresset för Upplands kyrkor har koncentrerats till Upplands medeltid. I äldre beskrivningar nämns 1700- och 1800-talens byggnadsinsatser mycket kortfattat. De gustavianska inredningarna har däremot uppmärksammats sedan 1910-talet. Härtill bidrog förmodligen Sigurd Curmans restaurering av Eds kyrka 1917–18, då 1760-talets altarpredikstol bevarades intakt.

Nybyggnadsområden

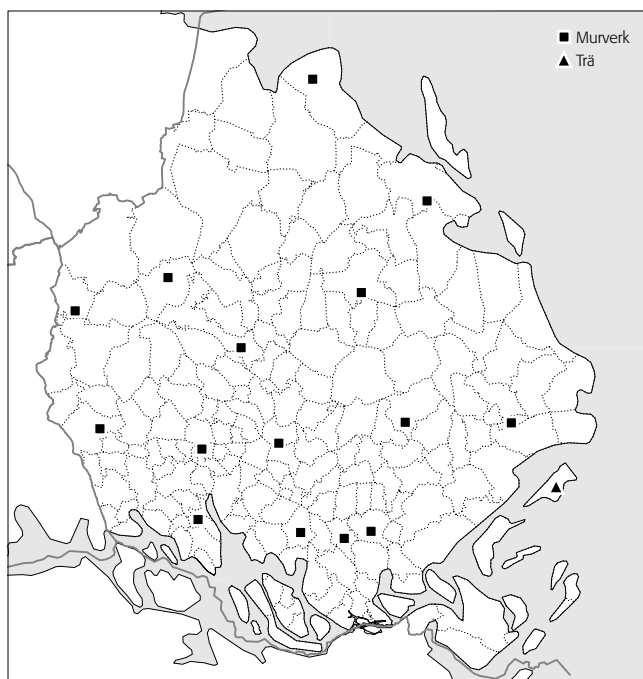
STADSKYRKOR

Uppsala domkyrka hade iståndsatts efter stadsbranden 1702 och stod i huvudsak orörd under åren 1760–1860. Enköpings kyrka fick en ståtlig ensemble av altarpupsats och predikstol på 1790-talet. Kyrkan ombyggdes 1839–41, då bl.a. centraltornet tillkom.

Fig. 47. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860.

Fig. 48. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950.

Roslagens stadskyrkor var av yngre datum och här förekom en avsevärd byggnadsaktivitet under hela 1700-talet. Ny kyrka uppfördes i Vaxholm under 1700-talets andra hälft. 1600-talskyrkan i Östhammar byggdes om, liksom den kyrka som uppfördes i Norrtälje efter rysshärjningarna 1719. Kyrkorna i Vaxholm och Norrtälje hade föregåtts av träkyrkor. I Östhammar hade man byggt en stenkyrka på 1600-talet och utvidgade den under 1760- och 70-talen. Östhammars och Norrtälje kyrkor fick även torn vid 1800-talets mitt. Öregrunds senmedeltida kyrka hade iståndsatts efter 1719 års krigshändelser. Här fann man det tillräckligt med en ny inredning på 1760-talet.

I Stockholm hade de stora församlingskyrkorna reparerats och delvis förnyats efter bränder i början och mitten av 1700-talet. Den viktigaste byggnadsaktiviteten under perioden 1760–1860 gällde uppförandet av två stora kyrkor, Adolf Fredrik på Norrmalm och amiralitetskyrkan på Skeppsholmen. Båda var ersättningsbyggen. Adolf Fredriks kyrka ersatte det äldsta kapellet i S:t Olofs församling, vilken utbrutits ur Klara. Den mäktiga korskyrkan vittnar om stadens växt norrut under stormaktstiden och frihetstiden. Adolf Fredrik blev 1700-talets tillskott till Stockholms svit av stora församlingskyrkor. Skeppsholmskyrkan ersatte den s.k. Holmskyrkan på Blasieholmen.

Kyrkorna i Stockholm fick ny inredning. Det gällde nybyggda kyrkor liksom de brunna kyrkorna i Maria, Klara och Katarina församlingar. Även Hedvig Eleonora, Kungsholms och Jakobs kyrkor nyinreddes under perioden. Denna verksamhet pågick parallellt med inredningen av Stockholms och andra kungliga slott. En rad arkitekter och bildhuggare engagerades i såväl slottens som stadskyrkornas inredning. Flera av dem fick uppdrag i sockenkyrkor i Mellansverige, särskilt i närområdet. Detta nära band till Stockholms konstvärld tillhör karaktärsdragen i uppländskt kyrkobyggnade.

SKÄRGÅRDEN

Byggnadsverksamheten i Roslagens städer fick efterföljd i skärgården. De äldre träkapellen på Möja, Rådmansö och Blidö ersattes av nybyggen.

Simtuna	Omb. av långhus/kor	1760-61	Murverk
Östhammar	Omb. av långhus/kor	1760-61	Murverk
Vaxholm	Nybyggnad	1760-1803	Murverk
Film	Tillb. av korsarm	1767	Murverk
Västra Ryd	Omb. av långhus/kor	1767-68	Murverk
Möja	Nybyggnad	1768	Trä
Stockholm, Adolf Fredrik	Nybyggnad	1768-74	Murverk
Östhammar	Omb. av långhus/kor	1770-72	Murverk
Norrtälje	Omb. av långhus/kor	1772-73	Murverk
Fresta	Omb. av långhus/kor	1776	Murverk
Harbo	Omb. av långhus/kor	1776	Murverk
Alunda	Tillb. av korsarmar	1780-87	Murverk
Nora	Nybyggnad	1783-86	Murverk
Giresta	Omb. av långhus/kor	1784-85	Murverk
Bälinge	Tillb. av korsarmar	1784-88	Murverk
Löt	Omb. av långhus/kor	1788	Murverk
Söderfors	Nybyggnad	1789-92	Murverk
Ingarö	Nybyggnad	1792	Trä
Torstuna	Nybyggnad	1792-95	Murverk
Forsmark	Nybyggnad	1794-1800	Murverk
Blidö	Omb. av långhus/kor (*)	1796	Trä
Fasterna	Omb. av långhus/kor	1797-1806	Murverk
Fasterna	Tillb. av korsarmar	1797-1806	Murverk
Huddunge	Nybyggnad	1798-1800	Murverk
Rådmansö	Nybyggnad	1816-18	Murverk
Stockholm, Skeppsholm	Nybyggnad	1823-42	Murverk
Bred	Nybyggnad	1836-38	Murverk
Hagby	Nybyggnad	1838-40	Murverk
Väddö	Nybyggnad	1840-42	Murverk
Ramsta	Nybyggnad (*)	1846	Murverk
Altuna	Nybyggnad	1850	Murverk
Hällnäs	Omb. av långhus/kor	1851-54	Murverk
Hällnäs	Tillb. av korsarmar	1851-54	Murverk
Enåker	Omb. av långhus/kor	1854-55	Murverk
Västland	Nybyggnad	1855-62	Murverk
Blidö	Nybyggnad	1856-59	Murverk
Vallentuna	Omb. av långhus/kor	1856-59	Murverk
Vallentuna	Tillb. av korsarm	1856-59	Murverk
Alsike	Omb. av långhus/kor	1859-60	Murverk
Alsike	Tillbyggnad av korsarmar	1859-60	Murverk

Tab. 4. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760-1860, i kronologisk ordning. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 68-69.

1760-talets träkyrka på Möja kommer först i kronologin. På 1790-talet byggdes en träkyrka på Ingarö genom godsägaren på Beatelund (fig. 51). Han blev även kapellförsamlingens patronus. Rådmansö och Blidö fick stenkyrkor under 1800-talets förra hälft. En av medeltidskyrkorna i kustbandet revs, Väddö, där den nuvarande stenkyrkan byggdes på 1840-talet.

VÄSTRA UPPLAND

Under perioden var bygnadsaktiviteten störst i området väster om Uppsala och neråt Enköping. Trakten är en utpräglad jordbruksbygd, men inte enhetlig i historisk och geografisk bemärkelse. Gemensamt är en jämförelsevis omfattande förnyelse av kyrkorna genom nybyggnad och ombyggnad. En rad kyrkor i området avbildas i Olof Graus beskrivning

över Västmanland. Bilderna ger en god uppfattning av hur kyrkorna såg ut när förnyelsevägen inleddes.

Under 1760–90-talen om- eller nybyggdes kyrkor i de folkrikaste socknarna. Flertalet socknar med över 1 000 invånare 1750 förnyade sina kyrkor under de åren – Simtuna 1761, Harbo 1776, Nora 1783–86, Bälunge 1784–88 och Torstuna 1792–95. Endast i Nora och Torstuna var det fråga om nybyggnad; i Nora gällde det en genomgripande ombyggnad av medeltidskyrkan. I Tillinge omformades interiören 1765–66. På 1780-talet planerades korsarmar för Västerlövsta senmedeltida kyrka men insatserna stannade vid ombyggnad av den norra utbyggnaden och taket.

Fem nya kyrkor uppfördes i samma område åren 1798–1850 – Huddunge, Bred, Hagby, Ramsta och Altuna. De berörda socknarna var befolkningsmässigt mindre. Huddunge hade inte mer än 672 invånare 1750, men när den nya kyrkan invigdes 1807 hade befolkningen vuxit med en dryg tredjedel. Kyrkan hade dömts ut på 1780-talet av ärkebiskop Uno von Troil. Som orsak nämns valvens ”skröplighet”. Östervåla tillhörde Upplands folkrikaste landsbygdsocknar, men här tycks den rymliga senmedeltida kyrkan ha räckt till. Kyrkan fick torn 1806 och strax därefter moderniserades interiören genom trätunnvalv, brutet tak och ny inredning. Sex medeltidskyrkor i området fick torn under 1800-talets förra hälft, bl. a. Västerlövsta. I de minsta socknarna nöjde man sig med att förnya inredningen.

Byggnadsaktiviteten i området står i relation till befolkningsutvecklingen men sambandet är inte entydigt. Befolkningsdiagrammet (fig. 7) visar en måttlig tillväxt i nordvästra Uppland i jämförelse med landskapets centrala delar. Vi måste beakta fler orsaker – den befintliga kyrkans storlek och tekniska status, jämte omständigheter som kan tillskrivas lokala aktörer.

UPPLANDSBRUKEN OCH SOCKENKYRKORNA

1700-talet och 1800-talets första hälft var de uppländska järnbrukens glanstid. Dannemoramalmen var den förnämsta i Bergslagen och vallonjärnet känt för sin höga kvalitet. Förnyelsen av bruksbygdens kyrkor hade inletts efter det stora nordiska kriget och fortsatte in på 1800-talet. Oftast gick bruksbefolkningen till fots till sockenkyrkan, om den låg i närheten av bruket. Av de större bruken hade Söderfors och Forsmark längst gångväg till respektive sockenkyrka, Tierp och Valö. Det var bara vid dessa bruk som kyrkor uppfördes och nya församlingar bildades under perioden. Här bör kyrkvägens längd ha varit utslagsgivande. Äldre brukskapell fanns i Leufsta, Österby och Karlholm. Leufsta och Österby hade egna brukspredikanter.

Tabell 5 belyser brukens kyrkliga förhållanden åren 1760–1860. Bruksbefolkningen utnyttjade i regel sockenkyrkan. Brukskyrkorna i Forsmark och Söderfors är alltså undantag. Här och i tre andra socknar hade bruksägaren patronatsrätt. Rånäs ägare genomdrev sammanbyggnad av Fasta och Esterna kyrkor 1806 (Fasterna). Leufstas ägare byggde om Hållnäs kyrka 1851–54. Hargs kyrka ombyggdes successivt under 1700-talets andra hälft.

Patronatsrätt har spelat en viktigare roll i Uppland och Södermanland än i andra svenska landskap, bortsett från Skåne (Bäckström 1914). Patronatsrätten i 1600-talets Uppland har studerats av Tore Heldtander (1955). Merparten av de patronat som fanns under 1700- och 1800-talen hade tillkommit före 1680 och var knutna till stora gods. Hit hör Östra Ryd (Rydboholm), Skokloster (Skokloster), Västeråker (Vik), Danderyd (Djursholm), Holm (Sjöö) och Fasta-Esterna (Mörby). Söderfors och Forsmarks bruk var

BRUKSORT	SOCKENKYRKA
Dannemora gruvor	Dannemora
Edsbro (m)	Edsbro
Forsmark	Forsmark <i>Nybyggnad</i>
Gimo	Skäfthammar <i>Smedsläktare</i>
Harg	Harg <i>Ombyggnad</i>
Harnäs (m)	Älvkarleby
Herräng (m)	Häverö
Karlholm	Västland
Leufsta	Österlövsta <i>Gravkor, inredning</i>
Molnebo	Västerlövsta
Rånäs	Fasterna <i>Om- och tillbyggnad</i>
Ortala	Väddö
Skebo	Edebo, Ununge
Strömsberg	Tolfta
Söderfors	Söderfors <i>Nybyggnad</i>
Tobo (m)	Tegelsmora <i>Altaruppsats, predikstol</i>
Ullfors	Tierp
Vattholma	Lena
Vällnora (m)	Knutby
Västland	Västland
Åkerby	Österlövsta
Älvkarleby	Älvkarleby
Österby	Film <i>Korsarm (”Österby- kyrkan”)</i>

Tab. 5. Bruksorter och de sockenkyrkor orterna hörde till. Kända insatser i sockenkyrkan som har bekostats av brukspatron anges i kursiv.

Förteckningen upptar de stångjärnsbruk, masugnar och gruvor som var i drift vid 1800-talets mitt. Bruk med endast masugn anges med (m). Insatserna av brukspatroner härrör i några fall från perioden före 1760. Listan bygger på G. A. Erikssons tabeller (1955).

också patronat, men i Forsmark fick patronatsrätten kunglig bekräftelse först 1848. I frihetstidens början tillkom patronat knutna till Leufsta och Harg. Charles De Geer på Leufsta blev patronus i Österlövsta, Hållnäs och Tegelsmora. Patronatsrätten i Fasta-Esterna överfördes 1809 på brukspatronen i Rånäs. Patronat tillkomna efter 1600-talet anknöt oftast till bruksrörelsen. Även i Östergötland, Hälsingland, Värmland och Dalarna inrättades patronat knutna till bruk, men senare än i Uppland.

Bruksrörelsen satte spår i sockenkyrkor även utan patronatsrätt. I Film byggdes en stor korsarm för Österby 1767, antagligen som komplement till brukskapellet (fig. 50, 57). Bruksägaren på Gimo donerade inventarier till Skäfthammars kyrka, men den byggdes inte om. Den stora smedsläktaren från 1680-talet tycks ha räckt för behovet. Det var inte ovanligt att brukspatroner lämnade gåvor till kyrkor utanför brukssocknen. Det gällde socknar där de ägde säterier eller många hemman. Bruksägaren i Leufsta ägde även Stora Väsby och bidrog till omgestaltningen av Fresta och Eds kyrkor omkring 1770. Brukspatronen på Österby donerade 1796 en altartavla till Alunda, en socken där bruket var stor jordägare. Altarpredikstolen i Nora kyrka bekostades 1806 av brukspatronen på Gysinge i Gästrikland.

Patronatsrätten i Harg och Forsmark har beskrivits i ett maktperspektiv av Carin Bergström (1991). Behovet av uppsikt gällde hela bruksdomänen. Motsvarande kan sägas om 1600-talsadelns förhållande till patronatsrätt, godsmassa och kyrkliga donationer. Bruksägarna övertog i väsentliga avseenden jord- och ämbetsadelns relation till sockenkyrkan. Leufsta var centrum för det vidsträckta De Geerska brukskomplexet. Upplands brukspatroner aristokratiserades sannolikt i större utsträckning än på andra håll i Bergslagen. Patronatsrätt förutsatte innehav av säteri. Under 1700-talet spelade den s.k. Skeppsbroadeln i Stockholm en viktig roll. Giften mellan bruksägarläkter var vanliga, liksom med jord- och tjänstemannaadeln. Länken till Stockholm förmedlades av köpmän men också av ämbetsmän. De senare företrädde främst av Samuel af Ugglas, byggherre till Forsmarks kyrka.

Över hela Bergslagen har brukspatroner donerat byggnadsmedel och inventarier till kyrkor. Även i Västerbergslagen kunde predikstolar beställas från Stockholm. Det för Uppland specifika är kanske till sist närheten till Stockholm, geografiskt och socialt.

Arkitekter och byggmästare

Kända ritningar är i regel upprättade av arkitekter knutna till Överintendentsämbetet. Överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz svarade för ritningar till Adolf Fredriks kyrka (fig. 49) och den första ritningen för Vaxholms kyrka. Den följande arkitektgenerationen företräds av Erik Palmstedt (Söderfors), Olof Tempelman (Forsmark, Fasterna samt Vaxholm i slutlig version) och Per Wilhelm Palmroth (Huddunge). Det äldre 1800-talets arkitekter representeras av Fredrik Blom (Bred och Skeppsholmskyrkan), Axel Nyström (Rådmansö) och Axel Almfelt (Hagby). På 1840- och 50-talen möter Johan Adolf Hawerman (Väddö), Clas Efraim Ståhl (Ramsta), Johan Fredrik Åbom (Altuna) och Ludvig Hedin (Blidö).

Ibland gjorde arkitekterna egna besiktningar. Tempelman närvarade t.ex. vid slutbesiktningen i Vaxholm 1804. Mängden ärenden ökade under 1800-talet och besiktningarna utanför Stockholm tycks ha blivit färre.

Uppland var en marknad för byggmästare från Gävle i norr till Jönköping i söder. Murmästare och andra hantverkare i Stockholm, Uppsala, Västerås och Sala hade en given marknad i närområdet. Mera långväga

Fig. 49. Adolf Fredriks kyrka är den yngsta av Stockholms stora församlingskyrkor från 1500–1700-talen. Det är en mäktig byggnad i barocktradition, ritad av överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz. Genom Gustav III:s engagemang i kyrkobygget blev kyrkan också ett monument över hans far. Den stora korskyrkan med mittorn fick flera efterföljare i Uppland. Foto Bengt A. Lundberg 1998, ATA.

storbyggmästare tävlade också om entreprenader i Uppland. Flera generationer av byggmästare i Gävletrakten har byggt, ibland även ritat kyrkor i norra Uppland. Daniel Lundqvist gjorde församlingens ritning till Nora kyrka 1772 och svärsonen Johan Christopher Loëll fick motsvarande uppdrag i Huddunge 1794. I båda fallen gjordes nya ritningar i Överintendentsämbetet. Lundqvist byggde sedan Nora kyrka medan Huddunge uppfördes av Eric Sjöström i Torsåker. Loëll reste Torstuna kyrka på 1790-talet men ritningar har inte påträffats. Länsbyggmästare C. A. Setterberg i Gävle verkade på 1850-talet i Hällnäs och Västland. Den senare kyrkan stod klar först på 1860-talet. Setterberg var senare verksam i Vasa i Finland. Någon gång möter mur- och byggmästare från orter söder om Mälaren. Anders Sundström i Nyköping byggde om Vassunda kyrka 1803. Breds kyrka restes på 1830-talet av stadsbyggmästaren i Jönköping, Carl Robert Palmér. Byggmästare vid Uppsala akademi, fortifikationen och de kungliga slotten är också representerade. Möja kyrka uppfördes av en fortifikationsbyggmästare Carl Örn. Det första förslaget för Fasterna upprättades av Jonas Neosander, akademibyggmästare i Uppsala. Ombyggnadsarbetena i Fröslunda 1816 leddes av en slottsbyggmästare vid Rosersberg. Bruken hade egen byggarbetskraft. Härtill fanns lokala specialister ur de indelta soldaternas, mjölnarnas och lantbrukarnas led.

Kyrkobyggnaderna

Periodens uppländska kyrkor präglas av mångfald snarare än av några få typer. Möja och Vaxholms kyrkor är samtida med riksmonumentet Adolf Fredrik, Huddunge och Torstuna med Forsmark, Vaddö med Skeppsholmskyrkan. Kyrkorna har varianter av långhusplan eller korsplan och är tunnvalvda (fig. 50). En treskeppig kyrka möter i Torstuna. I Söderfors, Forsmarks och Torstuna kyrkor står altaret i en inbyggd korabsid, i övriga kyrkor mot en rak korvägg. Flertalet kyrkor har ett samtida västtorn. Ingarö, Vaxholm och Blidö har förblivit tornlösa. Centraltorn över korsmitten möter i Adolf Fredrik och Fasterna samt i Hällnäs.

Möja och Ingarö kyrkor uppfördes 1768 respektive 1792 som träkyrkor

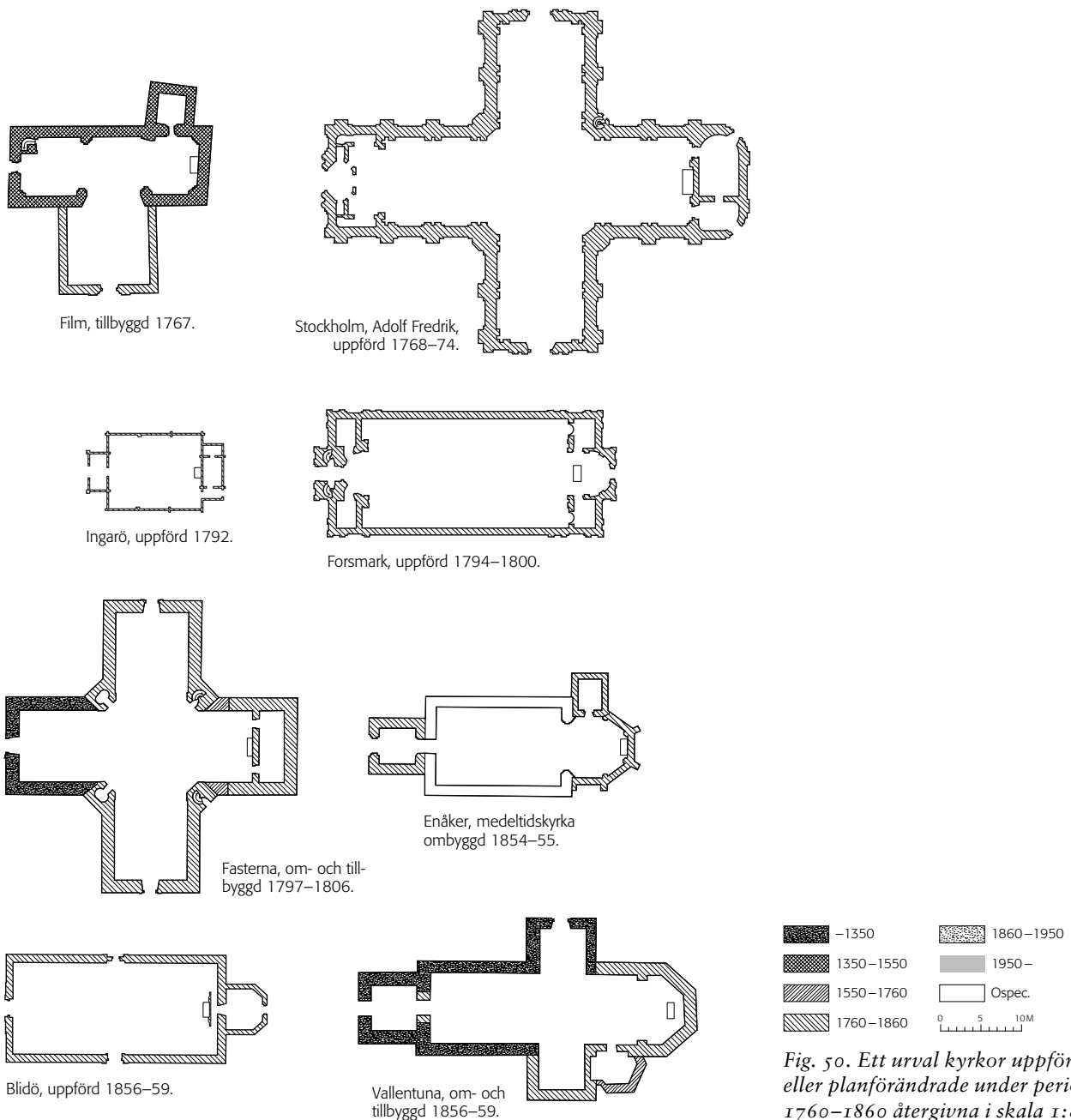

Fig. 50. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.

med rödfärgade timmerväggar och brutet, spåntäckt tak. Till ett rektangulärt, tunnvalvt kyrkorum fogades utbyggen för vapenhus och sakristia. Här möter en slitstark byggnadstradition i kapell vid svenska kuster och fjällsjöar, även om tunnvalv är ett jämförelsevis exklusivt inslag. Ingarö har också haft en altarpredikstol i miniformat. Brädfodring omtalas först vid 1800-talets mitt. Ingarö vitmålades vid samma tillfälle och har i huvudsak bevarat denna prägel (fig. 50–51). Möja fick torn och panel i nygotik 1885.

Adolf Fredrik är en stor gustaviansk korskyrka med centraltorn i barocktradition (fig. 49–50). Predikstolen är placerad i nordöstra hörnet av korsmitten men altaret i öster. Här ritade överintendenten Adelcrantz en kyrka som kunde jämföras med 1600-talets stora församlingskyrkor i huvudstaden. Kyrkan stod klar på 1780-talet. Den tycks ha stimulerat det sena 1700-talets intresse för korskyrkan med altare i öster och centralt placerad predikstol. Fasterna invigdes 1806 och är den närmaste efterföljaren i Uppland (fig. 50, 52). Kyrkan har grekisk korsplan med centraltorn, stora

Fig. 51. Ingarö kyrka byggdes 1792 på initiativ av godsägaren Anders Cederström på Beatelund, ursprungligen för gårdens anställda. Kapellet är karakteristiskt för 1600- och 1700-talens skärgårdskapell. Byggnaden är timrad och har rektangulär plan med ett vapenhus tillfogat i väster. De brutna takformerna ger 1700-talsprägel. Först på 1850-talet kläddes timmerväggarna med panel. Foto Nils Lagergren 1945, ATA.

Fig. 52. Fasterna kyrka uppfördes 1797–1807, delvis på grunden av Esterna gamla kyrka. Den nya kyrkan blev gemensam för Fasta och Esterna socknar. Initiativtagare var bergsrådet Jean Le Febure, ägare till Rånäs bruk. Kyrkans korsform och mittorn återgår på Adolf Fredriks kyrka i Stockholm men formerna är enklare och stramare. Ritningarna utfördes av Olof Tempelman i Överintendentsämbetet med utgångspunkt från ett förslag av akademibyggmästaren Jonas Neosander i Uppsala. Foto Nils Lagergren 1956, ATA.

tunnvalv och östsakristia, men den rika pilasterarkitekturen i Adolf Fredrik finns bara antydd i Fasterna.

Flera medeltidskyrkor ombyggdes till korskyrkor. Bälinge kyrka ombyggdes 1784–88. Äldre utbyggnader revs och stora korsarmar med avvalmade gavelspetsar byggdes. Kyrkan har en samlad gestalt och en ovanlig monumentalitet. De gamla valven ersattes av stora tunnvalv, utom i koret. Interiörens pilasterarkitektur påminner om Adolf Fredrik. Predikstolen placerades i det nordöstra hörnet av korsmitten med uppgång från den nya sakristian. Ombyggnaden i Bälinge var en stor ansats som förklaras av att kyrkan var prebendekyrka för ärkebiskopen. Alunda kyrka fick tunnvalvda korsarmar vid samma tid. Ett äldre västtorn förhöjdes med karnisformad huv. Härmed förstärks längdriktningen. Alunda har också en mäktig resning, bevarat korvalv och centralt placerad predikstol.

Fig. 53. Nora kyrka uppfördes 1783–86 och är karakteristisk för tidens landskyrkoideal i Överintendentsämbetet och murmästarskrået. Långhuset är högt, kort och brett. Här ingår murpartier från medeltidskyrkan. Sakristia är tillbyggd i öster. Tornhuvuven har en tidstypiskt svängd form. Kyrkobygget leddes av stadsmurmästare Daniel Lundqvist i Gävle. Han gjorde även ritningen men den bearbetades av arkitekten Olof Tempelman. Foto H. Westberg 1914, ATA.

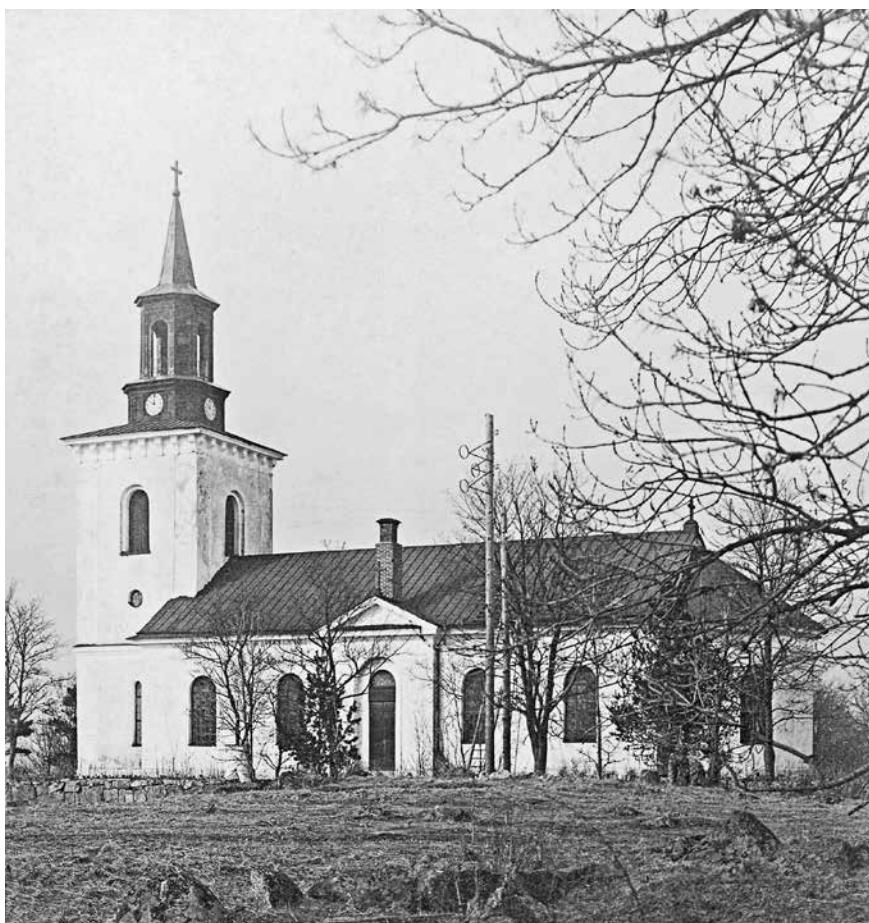
1850-talets ombyggnad av Hållnäs kyrka påminner om Alunda, men Hållnäs har centraltorn och avskärmad sakristia bakom koret.

Vaxholm övergav sin förfallna träkyrka för en stenkyrka. Kyrkobygget inleddes 1760 efter ritningar av Adelcrantz men avslutades först 1803 efter nya ritningar av Tempelman. Den långa byggnadstiden framträder bl.a. i mötet mellan långhusets mansardtak och tvärskeppets klassicerande frontoner med kraftiga listprofiler. Ett planerat västtorn kom aldrig att uppföras. Det rektangulära långhuset har svagt avfasade hörn i öster och grunda korsarmar för läktare. Kyrkan är ett exempel på Tempelmans många experiment med korskyrkans rumsbildning.

Nora kyrka från 1783–86 är periodens tidigaste landskyrka av sten i Uppland (fig. 53). Daniel Lundqvist ritade 1772 en kyrka med kort och brett långhus och ett klocktorn mitt på det brutna valmtaket. Den hade blivit påfallande lik Daniel Hagmans kyrka i Borgsjö i Medelpad, men Nora skulle ha tegeltunnvalv i stället för stjärnvalv samt vapenhus i väster och sakristia i öster. Den uppförda kyrkan ligger rätt nära Överintendentsämbetets godkända ritning från 1778. Medeltidskyrkans syd- och östmurar ingår i nybyggnaden som har ett rektangulärt långhus och en rektangulär sakristia i öster. Tornet står i väster och har tidstypiskt slutet lanterninhuv med karnisformat tak. Kyrkorummets tegelmurade valv förstärks av gördelbågar som vilar på väggpilastrar och stöds av utvändiga strävpelare. Lundqvist hade tidigare uppfört den stora kyrkan i Hedesunda i Gästrikland. Där höll inte tegelvalvet utan ersattes av ett trätunnvalv. Det var kanske tur att centraltornet i Nora inte blev uppfört. Kyrkan har brutet tak, en liten takryttare över gavelspetsen och rakt gavelröste. Takryttaren tillkom först 1911. Gavelspetsen bör tidigare ha varit avvalmad. Kyrkorummet i Nora har som blickfång en hög altarpredikstol inom ett skenperspektiv med kolonner, målade altartavla och draperi. Altarpredikstol upptogs på ritningen men utfördes först 1806.

På 1790-talet restes Torstuna kyrka av Johan Christopher Loëll, Lundqvists svärson. Här skapades ett 18 meter brett, treskeppigt kyrkorum som anknöt till kyrkans föregångare, att döma av inventarieprotokollet 1829. Medeltidskyrkan hade återbyggts efter brand 1723, intill det äldre tornet,

Fig. 54. Altuna kyrka ligger stilt på en höjd i Örsundaåns dalgång. Medeltidskyrkan låg nedanför höjden. Den nya kyrkan i empirestil uppfördes 1850. Ritningar hade upprättats av Jacob Wilhelm Gerss men bearbetats av Johan Fredrik Åbom, vilken tillfogade den spetsiga tornspiran. Arkitekturen präglas av samlade och tydliga former, avgränsade av kraftiga listprofiler och putsrustik. Den rundade utbyggnaden i öster rymmer sakristian. Äldre foto i ATA.

men blivit treskeppig genom införlivande av utbyggnader. Denna kyrka avbildas av Grau. 1790-talets kyrka tycks ha byggts utanför den äldre kyrkan, intill dess torn. Kyrkorummet är treskeppigt genom fyra tegelpelare som bär mittskeppets höga trätunnvalv. Västläktaren är sammanbyggd med sidoläktare som avslutas vid det östra pelarparet. Koret är invändigt smalare genom inbyggnader. Det nuvarande tornet stod klart 1851. Murarna ligger inte i förband med långhuset.

Lundqvist och Loëll försökte båda lösa problemet att överspanna breda kyrkorum. Murverket i Nora förstärktes på 1960-talet. Göran Lindahl har diskuterat övergången från stenvall till trätunnvalv i Sockenkyrkoprojektets rapporter om Gästrikland och de norrländska landskapen. Med det lätta trätunnvalvet fick man en takkonstruktion som var anpassad för de nya kyrkornas större spannvidder.

1800-talskyrkorna varierar tidens planer i enskeppiga kyrkor. En variant har ett rektangulärt långhus med västtorn och rektangulär eller rundad östsakristia. Planer av det slaget möter i Huddunge, Bred, Hagby, Ramsta (brunnen), Altuna (fig. 54) och Blidö (fig. 50). I Blidö kyrka uteslöts det planerade tornet. Andra kyrkor har en antydd tvärxel. 1810-talets kyrka på Rådmansö har sakristia i norr som pendang till sydfasadens mittportal. Den tvärställda mittaxeln finns även i Vaddö kyrka från 1840-talet.

Fasaderna är i regel släta och odekorerade utöver listprofiler och rikare detaljering i tornkrön. Blidö kyrka har blinderingar på ingångsgaveln. Då är vi inne i 1850-talet med dess karakteristiska spensliga lanterniner och brytningar i klassicismen. Västland projekterades på 1850-talet. Länsbyggmästare C. A. Setterberg hade tidigare uppfört Hamrånge kyrka i Gästrikland efter Johan Fredrik Åboms ritning och tog denna ritning till förebild

Fig. 55. Söderfors kyrka uppfördes 1789–92 efter ritningar av arkitekten Erik Palmstedt. Den nyklassicistiska interiören domineras av korets herrskapsläktare och predikstol, ett arrangemang som vi annars känner från slottskyrkor. Åren 1855–1945 pryddes altartavlan av en kopia av Westins altartavla i Kungsholms kyrka. Det ursprungliga altarkorset återuppsattes 1945. Bänkinredningen var ursprungligen sluten. De öppna bänkarna i jugendstil tillkom vid Lars Israel Wahlmans restaurering 1912. Foto Gustaf Reimers ca 1913.

för Västland. Kyrkan har en treskeppig interiör och rundat korutsprång. Nygotiska drag möter bl.a. i en åttkantig lanternin med spetsgavlar och en spetsig spira.

Skeppsholmskyrkan i Stockholm är en solitär. Den bildar en oktagon med korsformigt ställda utbyggnader och har en stram romersk gestalt som tycks kongenial med den militära miljön. Interiören är intrikat uppbyggd med det runda kyrkorummet avgränsat av en arkad som bär kupolen. Mot rummets stora och upplösta former står en rikt detaljerad predikstol på ystra delfiner. Detta kyrkorum är unikt i sitt slag. Plan och exteriör fick viss efterföljd, dock inte i Uppland.

BRUKSKYRKORNA I SÖDERFORS OCH FORSMARK

Brukskyrkorna i Söderfors och Forsmark är också unika byggnader i sin art. De behandlas därför separat.

Söderfors andra kyrka uppfördes 1789–92 efter ritningar av Erik Palmstedt och var ett tidigt led i utformningen av det ”vita” Söderfors. Bruket drevs av Adolf Ulric Grill, efter hans död 1797 av änkan Anna Johanna Grill d.y. Kyrkan har koret i väster för att passa in i bruksplanen. Exteriören är tidstypisk med brutet tak och släta långhusfasader. Tornet vetter mot ”Stora gatan” och är rikare artikulerat. Krönet bildar ett rundtempel med ett tornrum som har glasdörrar ut mot en altan. En plats för att betrakta bruket och Dalälven. Interiören domineras av en inbyggd korabsid, vars sidor genombryts av läktare i form av inbyggda loger (fig. 55). Den

Fig. 56. 1600-talskyrkan i Forsmark ersattes 1794–1800 av den nuvarande nyklassicistiska kyrkan. Den uppfördes av bruksägaren Samuel af Ugglas med Olof Tempelman som arkitekt. Kyrkobygget innebar slutfasen i bruks-samhällets omgestaltung under 1700-talet. Tornfasaden mot bruksgatan är byggnadens huvudfasad med den rikaste detaljeringen. Tornets lanternin rymmer ett lusthus med utsikt över bruket. Interiören gestaltar funktionen som gravkyrka för bruksägaren. Foto Nils Lagergren, ATA.

norra läktaren var herrskapsläktare, den södra genomgång till predikstolen i hörnet mot långhuset. Runda former återkommer i det ljusmarmorade altaret med ett förgyllt kors med törnekrona och i den pärlfärgade predikstolen. De äldsta bänkarna var gulmålade och läktardraperierna av grått siden med snörmakerier (inventarieprotokoll 1829). Bakom koret finns smårum i tre låga våningar, exteriört redovisade i västgavelns låga fönster. Rummen åt norr ansluter till herrskapsläktaren. I söder finns sakristia i två våningar. Rummet högst upp inreddes som bruksarkiv – herrgården är en träbyggnad. Väster om kyrkan står ett fristående gravkor.

Forsmarks andra kyrka är några år yngre och utformades av Olof Tempelman och Louis Masreliez för Samuel af Ugglas (fig. 50, 56). Med kyrkobygget slutfördes 1700-talets utbyggnad av bruket. Kyrkan avslutar bruksgatan i öster och är pendang till herrgården i väster. Även här har tornet den rikaste artikuleringen och ett tornrum med altan. Kyrkorummet har korabsid i öster, flankerad av nästan identiska nischformade balkonger för predikant och organist. Nischernas bågform inramas av vita änglahuvuden i trä och hjälmvalven har målad kassettering i grisaille. I koret står det bekanta altaret, format som en sarkofag med frimurarkors. Under korgolvet finns byggherrens gravvalv. Västpartiet har ett rundat utsprång med herrskapsläktare och sidoläktare för brukstjänstemän. Den välbevarade interiören är hållen i gråskala med sparsamma inslag av guld och brons.

I dessa kyrkor blir kyrkorummet till en organism där orubblig symmetri råder. De inbyggda herrskapsläktarna kan inte flyttas utan att ordningen bryts. De har också bakomliggande, privata rum med utgång till läktaren. En sådan ordning har inte tradition i svenska sockenkyrkor, däremot i slottskyrkor. Drottningholms slottskyrka kan ha varit förebild för korabsiden i Söderfors. Facit finns angivet i Forsmark. Ovanför förrummets innerdörr ses ätten af Ugglas vapen med serafimerkedja och valspråket ETIAM IN TUTIS VIGIL (vaksam även då säkra förhållanden råda). Söderfors kyrka saknar Frimurarsymbolik. På predikstolens ryggstycke finns en förgylld inskription med beprövad innebörd: ”Salige äro the som höra Guds ord och gömma thet”. Dessa ord var synliga för hela menigheten, oavsett bänkplats.

Forsmarks kyrka fick inga efterföljare. Den har prägel av en monolit där

Fig. 57. Films kyrka utvidgades 1767 med en stor korsarm på sydsidan, "Österbykyrkan", för bruksfolket i Österby. Församlingens projekt hade reviderats genom en ny fasadritning av överintendenten Carl Johan Cronstedt 1765. Han bidrog genom att valma av korsarmstaket mot långhuset och pryda gaveln med en rustikportal. Samtidigt tillämpades 1764 års regler för kollektmedel, som angav att vapenhus borde avskaffas vid nybyggnad eller när kyrkan utvidgades på sydsidan. Foto Göran Lindahl 2002.

alla delar hänger samman. Söderfors företräder en mer traditionell kyrkobyggnadstyp, vars detaljer måste ha varit lättare att efterbilda. Västanfors kyrka i Fagersta är en besläktad kyrka (jfr Sockenkyrkoprojektets rapport om landskapet Västmanland). Där återkom, nästan fyrtio år senare, tornets krönande rundtempel och den inbyggda korabsiden med symmetriskt placerade läktare. Dessa drag saknas på ritningen. Västanfors var sockenkyrka för tre järnbruk och en rad bergsmansbyar, men kyrkobygget drevs av brukspatronen på Västanfors, tillika socknens störste jordägare. Han bekostade och använde själv herrskapsläktaren i koret. En tidigare patron på bruket hade byggt sig en traditionell herrskapsläktare vid gamla kyrkans sydvägg.

OMBYGGNAD AV MEDELTIDA OCH NYARE KYRKOR

Relativt få av Upplands kyrkor ombyggdes under perioden, fränsett tornbyggen. Insatserna gäller främst 1700-talet. Här möter beprövade former för utvidgning av medeltida kyrkorum – förlängning av långhuset åt väster eller öster samt korsarmar (fig. 50, 57). Kyrkorna i Löt och Västra Ryd förlängdes åt väster. I Västra Ryd restes samtidigt ett torn. Förlängning åt öster med fullbrett, tresidigt korparti utfördes under 1760–70-talen i Simtuna och Harbo. 1600-talskyrkorna i Norrtälje och Blidö utvidgades på motsvarande sätt. Östhammars 1600-talskyrka förnyades och utvidgades i etapper: sakristia på 1750-talet, östförlängning på 1760-talet, västförlängning på 1770-talet och torn 1845.

Enåkers kyrka fick på 1850-talet ett nytt, smalare polygonalt kor. Ombyggnaden ritades av Per Johan Ekman och inkluderar nygotiska detaljer i bl.a. tornets gavlar. Det är tidig nygotik i Uppland, om man bortser från Riddarholmskyrkans spira från 1835.

På 1850-talet fick Vallentuna och Alsike kyrkor korsarmar och nya korpartier, i båda kyrkorna efter ritning av Abraham Rafael Pettersson. Alsike har en klassicistisk prägel med anknytning till kyrkans tornhuv från 1799 men korsarmarnas trefönstergrupper är ett nyromanskt drag. Vallentuna fick flera nyromanskt präglade fasaddetaljer i bl.a. torn och korsarmsgavlar. Dessa detaljer avlägsnades vid 1937 års omrestaurering.

Ombyggnad av kyrkor i Uppland kulminerade under andra hälften av 1700-talet. Man kan notera intresset för korsplaner vid 1700-talets slut och 1800-talets mitt. Här kan man hänvisa till arvet från 1600-talet och Adolf Fredrik, men också till de många korskyrkovarianter Olof Tempelman ritade omkring år 1800. Vaxholm och Fasterna är uppländska exempel. Senare tog Carl Georg Brunius i Skåne upp Tempelmans modell med stora korsarmar och ett nytt korparti.

Under 1700-talets andra hälft fick några kyrkor sitt låga kor förhöjt i nivå med långhuset och lagt under ett gemensamt tak. Så skedde i Håbo-Tibble 1759, men där förblev korpartiet smalare än långhuset. Västeråkers kyrka har också förhöjt kor. Det avbildas på en teckning redan 1707, och det är oklart när ombyggnaden genomfördes. Koren i Ed och Fresta höjdes på 1760- och 70-talen. Samtidigt revs vapenhusen. I Ed var det lägre koret lika brett som långhuset. Fresta hade ett smalare kor som utvändigt påmurades i liv med långhusmurarna. Korets fönsteröppningar blev dubbelt så djupa, vilket förtar något av den åstundade symmetrin och enhetligheten. Taken är brutna med rakt gavelröste i öster. I Fresta byggdes även torn, medan tornet i Ed fick ny huv. Båda tornen har låga, brutna pyramidhuvar. Samtidigt nyinreddes kyrkorna.

I Ed bidrog Jean Eric Rehn med ritning till altarpredikstol (fig. 58). Rehn arbetade vid denna tid med Stora Väsby, som då ägdes av Charles De Geer, bruksägaren i Leufsta. De Geer bekostade ombyggnaden i Fresta och var även engagerad i Ed. Hans brukskamrer, Petter Wäsström, var byggnadsledare i båda kyrkorna. Det har antagits att Rehn var involverad i Fresta. Han kan ha ritat den vackra predikstolen, men en arkitekt av hans format skulle ha valt en elegantare lösning av korets ombyggnad. Det framgår vid en jämförelse med Rehns ombyggnadsförslag för Knutby kyrka 1767. Medel för en ombyggnad hade testamenterats av en brukspatron. Rehn tänkte sig altaret med ny altaruppsats i en tillbyggd absid mitt på norra långsidan. Därmed skulle kyrkan omorienteras. Detta förekom vid byggen av stora "nykyrkor" i Östergötland och Småland, men inte i uppländska kyrkor. Rehns referens var kanske 1720-talets ombyggnad av Godegårds kyrka genom brukspatron De Geer på Godegård. Lösningen för Knutby var mera välproportionerad, men avböjdes av församlingen.

TORN OCH TORNSPIROR

Ett tjugotal torn och lika många nya tornhuvar restes under perioden. Tidigare hade klockorna ofta hängt i staplar även där kyrkan hade torn. Nu överfördes klockorna vanligen till ett befintligt eller nybyggt torn. Ljudöppningar i äldre torn brukade förändras, ofta i förening med ny tornhuv. De nya tornen var i regel vidbyggda västtorn. Centraltorn förekommer i Kungsholm, Enköping och Hållnäs. I Lidingö byggdes ett gaveltorn av trä, en ovanlig torntyp i Uppland.

1700-talets karnisformade huvar kan vara svåra att datera. Det är inte stor skillnad mellan 1780-talets huv i Hillehöj och 1739 års huv i Färentuna. Tornhuvan i Ekerö förnyades 1792 efter ritning av Thure Wennberg, men den sirliga barockspirans form bibehölls i huvudsak. Alsike fick ny tornhuv 1799 efter ritning av Per Wilhelm Palmroth. Den är en tidskarakteristisk klassicistisk lanterninhuv med lågt pyramidtak. Denna huvtyp blev sedan rikt representerad i Uppland och finns i många varianter. På 1850-talet kom den karnisformade huven med spetsig spira tillbaka, i Norrtälje och Skå. De ritades av Johan Fredrik Åbom respektive Ludvig Hawerman. För Skå tog Hawerman fram två varianter, en med trappgavlar och den uppförda barockvarianten, vilken kanske ansågs mer uppländsk.

Tornlösa kyrkor har klockstaplar. Dagens staplar tillkom främst under 1600-talet och 1700-talets förra hälft, att döma av årtal på vindflöjlar (fig. 11–12). Nya staplar byggdes in på 1800-talet, men oftare kläddes en äldre stapel in med bräder. Stilförskjutningarna avspeglas också i klockstaplarna. Några exempel kan nämnas. 1770-talets stapel i Hökhuvud (fig. 8) har barockprägel genom ett karnisformat tak med åttkantig lanternin och lökformig huv. Den kunde vara betydligt äldre. Det finns även klassicistiska staplar. Almungestapeln inkläddes på 1790-talet efter ritning av Tempelman. Släta fält av bräder avgränsas av klassicerande lister. Den låga pyramidhuv har en måttligt kurvig spira och spröda hörnspiror. Vid grannkyrkorna i Skederid, Rö och Rimbo finns murade stigluckor med träöverbyggnad för klockorna. Detta arrangemang är vanligt i Övre Norrland. Stapeln i Skederid restes på 1770-talet, de i Rö och Rimbo i 1800-talets början. Den klassicerande stapeln i Rö byggdes 1806. Över stigluckans avtäckning reser sig ett nästan kubiskt klockhus med pilasterindelade fasader och lågt pyramidtak. Formen tillskrivs stapelbyggaren och soldaten Svala i samverkan med en godsägare på orten.

VAPENHUS, VÄSTPORTALER OCH SAKRISTIÖR

Kyrkorummen förändrades långt mer än vad som antyds i plan. Längdriktning och symmetri förstärktes genom nyupptagna västportaler. Fönsteröppningar vidgades och fick enhetlig storlek, nya fönster insattes. Interiören vitkalkades och inredningen förnyades. Ibland ersattes murade valv av trätunnvalv. Här gäller det relativt stora förändringar med jämförelsevis små medel. Kyrkorna förnyades genom renovering. Det var inte fråga om restaurering i betydelsen återställande.

Nya långhuskyrkor har västportal och östsakristia. I gamla kyrkor förstärktes symmetrin genom nya västportaler. Det hade varit konsekvent att samtidigt riva sakristian i norr och vapenhuset i söder. I Harbo och Åkerby revs både sakristia och vapenhus 1776 respektive 1801–03. I Harbo avdelades ny sakristia i det nya östpartiet, medan en rektangulär östsakristia tillkom i Åkerby. Detta tycks vara undantag. Det var ovanligt att sakristian revs. Rivning av vapenhus förekom oftare, d.v.s. att västportalen blev kyrkans enda ingång för besökare. I Vassunda utvidgades norrsakristian 1804, men vapenhuset revs. Inte sällan revs vapenhus i samband med tornbygge, då stenmaterialet återanvändes. Besökaren skulle komma in i kyrkorummet via tornet. Man vann också bänkutrymme genom att fylla gången innanför det rivna vapenhuset med bänkar. I 1764 års kungliga brev om kollekt till kyrkobyggnader sägs vapenhus vara dyra att bygga och underhålla, därtill onödiga och möjliga att umbära. Troligen kunde ett stabilt vapenhus underhållas utan kollektmedel. Vapenhuset på sydsidan och sakristian i norr har förblivit karaktärsdrag i Upplands medeltida kyrkor. Viljan till symmetri och längdriktning stannade ofta vid en ny västportal och fönster med enhetlig storlek och placering.

Harbo, Vassunda och Åkerby kyrkor fick exteriörer i tidens stil. Harbo har t.ex. ett brutet och valmat tak som är karakteristiskt för 1770- och 80-talen. Åkerby och Vassunda tillhör de medeltidskyrkor som fick en klassicistisk prägel i 1800-talets början. Anders Sundström ledde arbetet i Vassunda. Hans förslag bearbetades i Överintendentsämbetet. Tornet fick en låg, bruten pyramidhuv som liknar huvarna i Ed och Fresta, medan långhuset har valmat sadeltak. Ljudöppningar och portaler fick klassicerande omfattningar, murarna tidens eftertraktade släthet. Vid samma tid (1803) byggde Sundström om Hyltinge kyrka i Södermanland på ett likartat sätt men med gravkor.

Fig. 58. Eds kyrka omgestaltades 1766–69, sannolikt på initiativ av bruksmagnaten Charles De Geer. Tornet fick ny huv, det låga koret förhöjdes i nivå med långhuset och kyrkan fick ny inredning. Den vackra altarpredikstolen är ritad av arkitekten Jean Eric Rehn och avstämd mot den nya bänkinredningen. Vid Sigurd Curmans restaurering 1918 togs målningar av Albertus Pictor fram och kompletterades av Olle Hjortzberg. Foto Sigurd Curman 1918, ATA.

Det nya tornet i Åkerby kröns av en flack pyramidhuv, liksom 1830 års torn i Kalmar. Kyrkan i Kalmar brann 1813 och iståndsattes efter ritningar av Carl Gustaf Blom Carlsson sedan han varit där på besiktning. Vapenhuset revs men sakristian i norr står kvar. Börstil har en klassicistisk exteriör från 1850-talet, då även torn och en sakristia på norrsidan tillkom. Vapenhuset i Börstil hade rivits på 1780-talet.

DET LJUSA KYRKORUMMET

Vid tillbyggnad slogs enklare valv i den nya delen. Exempelvis bevarar Harbo sina tre stjärnvalv i den äldre delen medan östpartiet från 1776 är tunnvalvt. Korskyrkorna Alunda och Bälinge är tunnvalvda men har kvar medeltida tegelvalv i koret. Skröpliga tegelvalv har också slagits om, t.ex. i Alsike 1767. De förhöjda koren i Ed (fig. 58) och Fresta fick nya kryssvalv. Interiören i Tillinge omformades på 1760-talet. Långhuset och en tillbyggnad i söder förenades under tre stora kryssvalv. I 1850-talets början förnyades västtravéns valv i Börstil. Strax därefter ombyggdes Enåker. Här skapades mötet mellan medeltida stjärnvalv i långhuset och det nya korets nyslagna stjärnvalv. Vid samma tid möter nyslagna kryssvalv i Hållnäs. Vid det laget var de rikt brutna valvens rumsbildning åter i takt med tiden.

Ett tiotal medeltida tegelvalv ersattes av gipsade trätunnvalv. Estetiska motiv kan ha spelat in men trätunnvalvet bör främst ha varit en byggnadsteknisk lösning. Trätunnvalv blev även ett alternativ om medeltidskyrkans murar dignade under tunga tegelvalv. Alunda, Bälunge och Vallentuna fick trätunnvalv vid ombyggnad till korskyrkor. I flera andra kyrkor var tegelvalven på väg att störta in och ersattes därför av trätunnvalv. På det sättet åtgärdades taken i Åkerby, Vassunda, Fröslunda, Östervåla, Vada och Dalby. I Åland hann valven rasa och ett platt trätak byggdes. Trätunnvalvet i Lovö är kyrkans tredje innertak efter de medeltida kryssvalven. Ändå uppsattes relativt få trätunnvalv i medeltidskyrkor. Det visar att murar och valv i regel var i gott eller reparabelt skick. Byggnadens stabilitet kunde även tyras om valven revs. Valven och deras målningar tycks också ha värderats högt i församlingarna.

Under 1600-talet hade man börjat förstora fönsteröppningar och vitkalka interiörer i medeltidskyrkorna. År 1647 uppgavs de gamla målningarna i Ekerö visa ”fuhla och otienliga stycken af oskiärliga Chreaturs skapellser, ja och sielfwa dhen onda andans sällsamma liknelser”. Därför hade gudstjänstbesökarna svårt att tillägna sig predikan, menade prästen. Målningarna överkalkades först på 1680-talet. Det var oftast under 1700-talet och 1800-talets förra hälft som kyrkorumen blev vita och rikt upplysta. För att belysa kronologin har uppgifter om tidpunkten för överkalkning samlats i litteratur och 1820-talets inventeringsprotokoll. Diagrammet visar tillgängliga uppgifter för närmare 100 kyrkor (fig. 59). Här framträder 1700-talet klart som det vita århundradet. Dessutom är det upplysande att jämföra den bilden med diagrammet över framtagning av kalkmålningar i kapitlet om restaureringar (fig. 72).

Som orsaker till överkalkningen brukar estetiska och teologiska värderingar nämnas jämte behov av bättre belysning. Åke Nisbeth (1986) har satt belysningsfrågan främst. Allmogen var läskunnig och 1695 års psalmbok blev en verklig folkbok. Väggmålningar brukade ofta överkalkas efter skador när fönsteröppningar vidgades. Valvmålningar lämnades oftare orörda, men vita väggar förstärkte intrycket av mörka färger och smuts. Därför vitkalkades även valven i allmänhet. Valven i minst elva kyrkor har aldrig överkalkats. I Härkeberga möter en frappant konstellation av orörda valvmålningar och en ståtlig gustaviansk predikstol (fig. 23). Det senmedeltida kalkmåleriet hade liten plats i tidens estetiska doktriner. Den tessinska estetiken prioriterade det vita kyrkorummet. Men ”det var nyantiken som definitivt dödade kyrkomåleriet”, enligt en tillspetsad formulering av Bengt Söderberg (1951). Det är ändå påfallande med vilken inkonsekvens klassicismens tanke om renodling tillämpades i gamla kyrkor.

I Björklinge överkalkades målningarna i samband med Agneta Horns omdaning vid 1600-talets mitt. Som ägare till Sätuna gård hade hon patronatsrätt i Björklinge. I Simtuna hördes flera röster. År 1694 erbjöd sig överste Alexander Strömberg på Albäcks gård att bekosta kyrkans vitlimning, ”emedan den gamla målningen gjorde kyrkan mörk”. Sockenmännen tackade nej. De såg det svårt att mista målningen. På 1740-talet förstorades sex fönster, men målningarna tycks ha överkalkats först 1761, då korpartiet ombyggdes. En sådan attitydförskjutning möter på flera håll.

Inredning

Det lutherska kyrkorummet tog form under 1600-talet. Det vita kyrkorummet med stora fönster är huvudsakligen 1700-talets verk. Inredningen

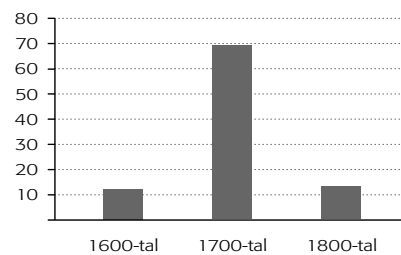

Fig. 59. Antal medeltida kyrkor där kalkmålningar överkalkats under 1600-, 1700- och 1800-talen. Endast kända dateringar.

förnyades också under perioden. Ett visst mått på inredningens förnyelse ges av predikstolarnas ålder. Det finns 200 predikstolar i kyrkor byggda före 1861. Av dem är 32 % från 1600-talet eller äldre, 33 % tillhör åren 1700–60, 19 % åren 1760–1810, 9 % åren 1811–60 och 7 % tiden efter 1860. Tessins och Prechts predikstolar inledde en ny era och det märks inte minst i Uppland. Hälften av de bevarade predikstolarna är från tiden 1700–1810 och 28 % från tiden 1760–1860. Endast sju predikstolar från tiden 1760–1860 har försvunnit genom bränder eller utbyten. Bara en av dem ersattes av en upprustad 1600-talspredikstol under 1900-talet (Sparrsätra). De nya predikstolarna innebar inte en liturgisk, utan en estetisk förnyelse. Formspråket förändrades men inte bruket. Först i slutet av 1900-talet kan man tala om en liturgisk förändring av predikstolens roll – predikan läses allt mera sällan från predikstolen men den står kvar som ett konstföremål och historiskt minne.

På 1750-talet var arvet från Burchardt Precht och Tessin d.y. ännu levande i den kyrkliga inredningskonsten. Praktmöblerna i Uppsala domkyrka måste ha gjort starkt intryck. Olof Gerdman, Magnus Granlund och andra bildhuggare förvaltade detta arv i predikstolar och altaruppsatser för uppländska kyrkor. Gerdmans insats inföll i huvudsak före 1760 (se föregående kapitel).

Magnus Granlund var den mest anlitade bildhuggaren i Uppland vid den tiden. Åren 1747–70 utförde han altaruppsatser och predikstolar för över tjugo uppländska kyrkor, härtill dopstall och annan utsmyckning. Ibland gällde uppdraget både altaruppsats och predikstol, i fyra fall altarpredikstolar. Omkring 1760 fick hans arbeten en stramare karaktär och figurrelieferna ersattes av symboliska bilder och vegetativa ornament. Ingrid Telhammer (1995) har refererat till samtida inredningskonst i Stockholms kyrkor, bl.a. Klara. Kyrkorna i Klara och Maria församlingar brann på 1750-talet och nyinreddes efter ritningar av Carl Hårleman respektive Carl Johan Cronstedt.

Interiören i Adolf Fredrik är resultatet av samverkan mellan arkitekten Adelcrantz och skulptören Johan Tobias Sergel, under medverkan av ornamentsbildhuggarna Adrien och Jean Baptiste Masreliez och Pehr Ljung. Den sistnämnde utförde 1786 ornamenten på predikstolen efter Adelcrantz' ritning. Även i andra Stockholmskyrkor möter lysande constellationer av konstnärer och hantverkare, t.ex. i Katarina och Hedvig Eleonora. Dessa yrkesmän hade uppgifter vid bl.a. Stockholms, Tullgarns och Rosersbergs slott. Några av dem anlätades även i uppländska kyrkor. Jean Baptiste Masreliez utförde predikstolen i Härkeberga 1792 efter ritning av Olof Tempelman.

Vid samma tid verkade Pehr Ljung i Vårfrukyrkan i Enköping. Här ritade och utförde han altaruppsatsen med ett kors inom en kolonnställning. Han torde även ha ritat kyrkans predikstol. Den påminner om predikstolen i Adolf Fredrik, bl.a. i predikstolens placering i hörn, den fyrdelade korgen och dess ornament. I Torstuna gjorde Ljung en enklare variant. Ljung är även representerad i Adelsö och Angarn, liksom i flera sörmländska och västmanländska landskyrkor. Hans viktigaste kyrkliga verk är predikstolen i Strängnäs domkyrka, utförd efter egen ritning. Predikstolen i Enköping utfördes av Ernst Philip Thoman. Senare predikstolar av Thoman finns i Kungsholms, Lunda, Kalmar och Östervåla kyrkor, alla efter arkitektritningar. Några av Thomans arbeten nämns i en meritförteckning 1819 (Bäckström 1919). Ljung och Thoman fick titeln hovbildhuggare. Det fanns naturligtvis fler skickliga hantverkare i Stockholm, t.ex. amiralitetsbildhuggaren Lars Kindgren som omkring 1770 gjorde

predikstol i Estuna och altaruppsatser i Knutby och Husby-Sjuhundra eller den anonyme mästaren till predikstolen i Adelsö kyrka (fig. 60).

Det fanns även kompetenta hantverkare i regionen. Hit hör snickarmästaren Nils Johan Dahlström i Norrtälje, som gjorde en rad rokokopräglade altare, altarringar och korbänkar i Roslagen under 1760- och 70-talen. Predikstolen i Vaksala utfördes 1795 av förre stadskassören Johan Westberg i Uppsala. Korgen är rund med lagens tavlor i ett runt mittfält och ett underrede prytt av girlander. Ritningen har inte påträffats. Året efter gjorde han en liknande predikstol för Alunda kyrka. Hantverkare rekryterades även från andra orter i Mälardalen. Ett sent exempel är spegelfabrikören O. L. Dahlman i Västerås som gjorde predikstolen i Björklinge 1847.

De nybyggda kyrkorna har i regel släta väggar. En profilerad list avgränsar väggar mot valv och avdelar korväggens gavelröste. Korväggen är oftast rak, med undantag för Söderfors, Torstuna och Forsmark som har korabsider. Kyrkor från 1800-talets förra hälft brukar ha en altarprydnad med arkitektonisk inramning, vars bjälklag når listens överkant. Eventuellt kröns uppställningen av en gavel eller strålsol. Dörrar på båda sidor för till en bakomliggande sakristia. Ibland är en av dörrarna en blinddörr. Härtill kommer symmetriskt placerade nummertavlor. Varianter av detta tema finns i Bred och Hagby.

I Adolf Fredrik indelas den raka korväggen av pilastrar som övergår i valvets gördelbågar. Här är altärväggen arkitektoniskt indelad. Den horisontala listen bryts mitt på korväggen och förs ner i pilastrar. Mittfältet öppnar sig uppåt och medger en höjdsträvande altarkomposition, Sergels altarrelief med krönande strålsol. En enklare men likartad väggindelning finns i Fasterna och återkom i Altuna 1850. I Altuna förenas pilastrarna av en rundbåge. I mittfältet ses ett kors med svepeduk och strålsol. Arrangemanget ritades av Åbom och visar tidens växande intresse för en rikare arkitektonisk utformning av korväggen.

Några av de nya kyrkorna övertog den gamla kyrkans altaruppsats eller predikstol. Torstuna ståtar med Burchardt Prechts enda altaruppsats för en landskyrka, ett vackert krucifix inom en rikt skulpterad arkitekturuppställning som inramar korfönstret.

Två av periodens nya kyrkor hade ursprungligen altarpredikstolar. Ser vi till samtliga uppländska kyrkor är minst 15 altarpredikstolar kända, de flesta från 1700-talet eller 1800-talets första år. Yttergrans kyrka fick 1777 en altarpredikstol med uppgång från östgavelns sakristia. Liknande arrangemang tillkom i den utvidgade kyrkan i Harbo 1777, i Ingarö 1792 och Nora 1806. På 1750-talet möter altarpredikstolar med en eller två sidotrappor, avpassade för kyrkor med sakristia i norr, bl.a. Magnus Granlunds predikstolar i Läby och Markim. En samtida altarpredikstol fanns i Härnevi till 1950-talet. Granlund återkom i Fröslunda 1762, där altarpredikstolen fyller hela östväggen genom sin dubbeltrappa med profilörer. Denna modell upptogs i Ed 1768 (fig. 58). Den ritades av Jean Eric Rehn och har en stramare gustaviansk prägel. Han bör ha tilltalats av altarpredikstolens symmetriska uppbyggnad. I mycket små kyrkor, som Markim, Fröslunda och Yttergran, ansågs den utrymmesbesparande. Det utesluter inte estetiska överväganden. Av altarpredikstolar tillkomna efter 1760 återstår de i Fröslunda, Ed och Yttergran. I Nora flyttades predikstolsdelen först 1966.

I Nora utbreder sig ett skenperspektiv kring altartavlan, vilken har varit inlemmad i en altarpredikstol. Detta skenperspektiv har ingen motsvarighet i Uppland, bortsett från mindre draperimålningar i bl.a. Angarn. Dekorationsmåleri av det slaget förknippas främst med Nedre Norrland, där stora skenperspektiv pryder korväggen i många kyrkor. Hit hör bl.a. Selångers

Fig. 60. Predikstolen i Adelsö kyrka uppsattes midsommardagen 1768. Den var en gåva av fru Walborg Österman på Stenby i Adelsö. Hon hade beställt den från en bildbuggare i Stockholm. Den gustavianska predikstolen får exemplifiera Stockholms hantverkarnas produktion av inventarier för kyrkor i närområdet. Färgställningen i marmorgrönt och guld är tidstypisk. Korgen pryds av porträttmedaljonger, ljudtaket av en korskrönt glob och frans, bakstycket av en strålsol och bibelcitat. Foto Armin Tuulse 1950, ATA.

kyrka i Medelpad, uppförd av Daniel Lundqvist på 1780-talet. Målningen i Nora tillhör de drag i Nordupplands kyrkobyggande som pekar norrut och där murmästarna i Gävle var en förmedlande länk. En sådan härledning är rimlig men inte belagd. Målaren hette Daniel Sundbäck och kom från Uppsala. Mer är inte känt.

I Söderfors finns det troligen äldsta bevarade exemplet i Uppland på ett stort kors med törnekrona som altaruppsats. Här är korset helt förgyllt och saknar arkitektonisk infattning. Det fick många efterföljare. 1800-talets nya altaruppsatser bestod vanligen av ett stort altarkors, eller en målad altartavla, ofta inom en arkitekturställning. De flesta av 1800-talets altarkors har avlägsnats, medan predikstolarna i regel har bevarats.

Det ljusa kyrkorummet inreddes med slutna bänkar och orgelläktare, målade i ljusa färger med guldinslag. I Huddunge dominerade pärlfärg, men den gråvita färgen var inte allena rådande. Den sparsmakade färgskalan i Söderfors och Forsmark har redan berörts, t.ex. brytningen mellan gula bänkar och en nyansrik gråskala i Söderfors. I Torstuna var predikstolen pärlvit med guldinslag. Bänkinredning och läktare var målade ljusblå med musikaliska ornament i förgyllning på läktarskranket. Ursprunglig färgsättning är ofta vanskelig att rekonstruera efter alla ommålningar. Färgvariationerna mellan samtida delar av inredningen, t.ex. predikstol och bänkar, har ofta övergivits.

Avslutande kommentar

Periodens kyrkobyggande präglas av kontinuitet snarare än av genomgripande förnyelse. I stor utsträckning fortsatte man i 1600-talets och det äldre 1700-talets spår. Upplands kyrkor moderniserades snarare genom

små förändringar av medeltidskyrkorna än genom ny- och ombyggnad. Under åren 1760–1860 ny- eller ombyggdes bara 33 kyrkor. Det är inte många i ett stort och sockentätt landskap som Uppland. Vissa områden utmärker sig för ett jämförelsevis omfattande ny- och ombyggande, framför allt Roslagen och nordvästra Uppland. I Roslagens städer och skärgård uppfördes nya kyrkor av sten eller trä, de flesta som ersättning för äldre provisorier. Åtskilliga kyrkor ny- eller ombyggdes i de folkrika socknarna i västra Uppland. Goda exempel är de nybyggda kyrkorna i Torstuna, Altuna och den ombyggda medeltidskyrkan i Enåker.

Bruksrörelsen i nordöstra Uppland har satt betydande spår i kyrkorna. Byggnadsaktiviteten var inte omfattande, men den inkluderar flera fräppande kyrkor. Nya brukskyrkor uppfördes i Forsmark och Söderfors. Båda vänder ståtliga tornfasader mot brukssamhällets huvudgata, bruksgatan. Interiörerna är enhetligt utformade och stor vikt har lagts vid att gestalta bruksherrens ställning genom effektfulla herrskapsläktare. Dessa kyrkor var inordnade i bruksrörelsen på samma sätt som äldre brukskapell i bl.a. Lövestabruk. Mer vanligt var att brukens folk använde sockenkyrkan. Fasterna kyrka byggdes på initiativ av brukspatronen på Rånäs, men kyrkan betjänade en vidare menighet än bruksbefolkningen. I Film byggdes en stor korsarm för Österbybruk.

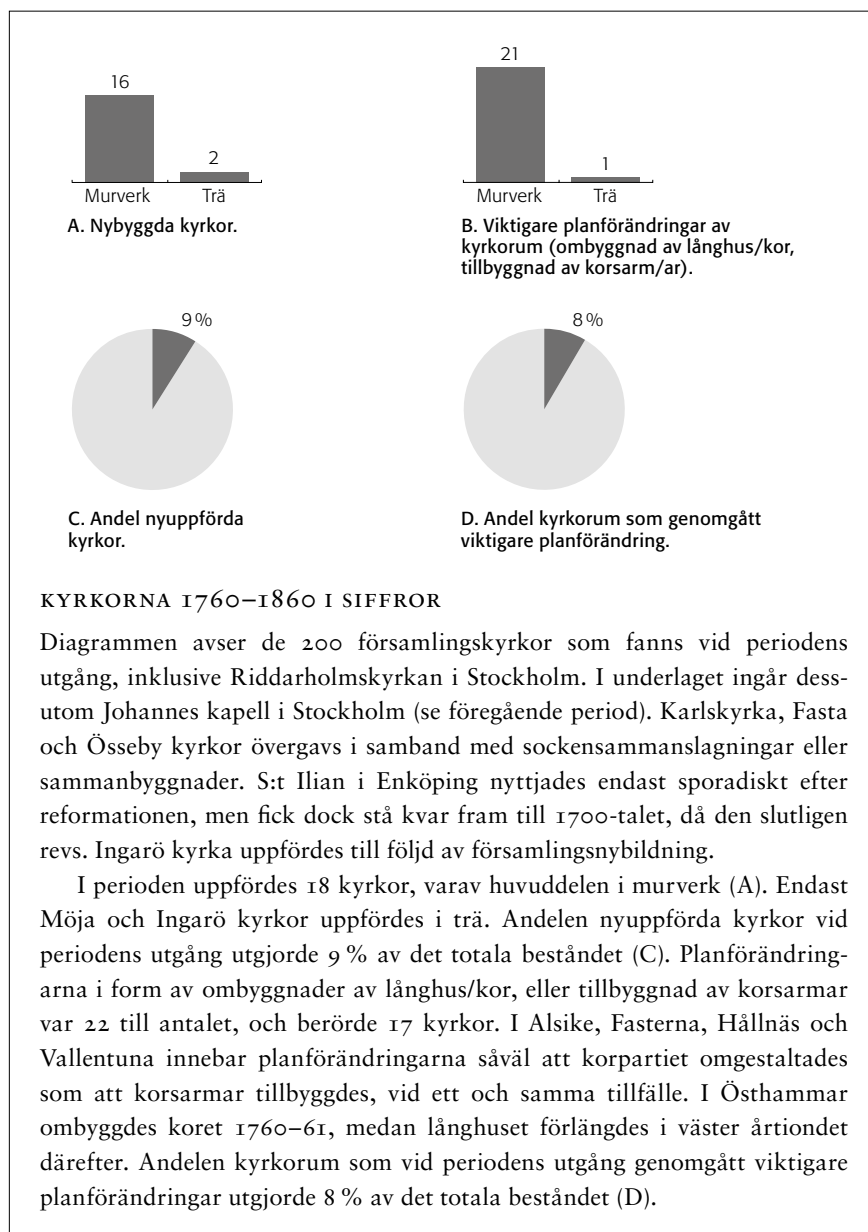
Upplandsbruken har en arkitektonisk särställning i Bergslagen. Det har många arkitekturhistoriker hävdad med hänvisning till regelbundna 1700-talsplaner, ståtliga herrgårdar och märkliga brukskyrkor. Ramen finns, även om den varierar och en rad bruksorter faller utanför. Man kan peka på flera faktorer, framför allt godsdominansen och närheten till Stockholm som rikets huvudstad, handels- och konstcentrum. Bruken byggdes efter modell av jordagods. Bruksbyggandets blomstring under 1700-talet får ses mot bakgrund av 1600-talets slottsbyggande, men fick också en särprägel gentemot jordagods. Släkten De Geers bruksimperium behöll sin huvudroll i 1700-talets Uppland, framför allt genom Charles De Geer. Släktens sista större insats i kyrkobyggandet gällde ombyggnad av Hållnäs kyrka på 1850-talet.

1600-talets stora församlingskyrkor i Stockholm fick ingen efterföljd i Uppland, som påpekades i föregående kapitel. Den gustavianska Adolf Fredriks kyrka satte däremot tydliga spår i uppländskt kyrkobyggande. Fasterna kyrka byggdes med korsplan och centraltorn. Förebilden i Adolf Fredrik har angivits på ritningen. Kyrkans tunnvalv och pilasterarkitektur har också appellerat till byggmästare och sockenbor. Motsvarande former finns t.ex. i Bälinge efter ombyggnad till korskyrka och i det förlängda korpartiet i Harbo.

Under perioden nyinreddes de äldre församlingskyrkorna i Stockholm, i flera fall efter stadsdelsbränder. Vid samma tid inreddes Stockholms slott och andra kungliga slott. Det förekom ett utbyte av konstnärer och hantverkare mellan slotts- och kyrkoinredning. Vissa av hantverkarna är representerade i uppländska sockenkyrkor, ibland efter rekommendation av Överintendentensämbetet. Härkeberga har en magnifik gustaviansk predikstol av ornamentsbildhuggaren Jean Baptiste Masreliez. Uppdraget förmedlades av Olof Tempelman, som utförde ritningen och även ordnade ett bra pris.

Över hela Uppland förekom tornbyggen, mindre ombyggnader och nyinredning av medeltidskyrkor. Däremot var gravkorsbyggandets storhetstid förbi, i Uppland mer definitivt än i Södermanland.

De klassicerande arkitekturidealerna föreskrev symmetri och samlade volymer. Sakristian i norr och vapenhuset i söder passade inte in i det mönstret. Sakristior revs sällan, vapenhus något oftare, men en nyupptagen

västportal krävde inte det gamla vapenhusets rivning. Fönsterupptagning var ofta det största ingreppet i kyrkorna. När fönster vidgades skadades väggmålningar och brukade därför överkalkas.

Medeltidskyrkorna moderniserades med små medel. Det ljusa kyrkorummet formades genom förstoring av fönstren, vitkalkning av interiören, ibland även ny inredning och klassicerande fasader. Överkalkning av gotiska muralmålningar förekom redan vid 1600-talets mitt. Då inleddes propagandan för det vita kyrkorummet och fördes av präster och godsägare med teologiska och estetiska argument. Överkalkningsvågen tillhör främst 1700- och 1800-talen. Som regel överkalkades väggmålningarna, men inte alltid valvmålningarna. Det ljusa kyrkorummet i Upplands medeltidskyrkor genomfördes ibland med stor konsekvens och estetisk medvetenhet. Eds kyrka är ett gott exempel, av allt att döma ett verk av Jean Eric Rehn med Charles De Geer som beställare. Mer karakteristisk är en friare tillämpning av tidens klassicism, t.ex. i Härkeberga. Här möttes vita väggar, orörda valvmålningar och en predikstol i vitt och guld.

Källor och litteratur

Handlingar rörande kyrkor i ATA; protokoll och handlingar rörande kyrkliga byggnader i Överintendentensämbetets arkiv, RA; Överintendentens skrivelser i Allmänna verks och direktions skrivelser till Kungl. Maj:t, RA.

Befolkningsstatistik 1856–1860. Bidrag till Sveriges officiella statistik, 1861.

Berg Villner, Lena: *Tempelman. Arkitekten Olof Tempelman, 1745–1816*, 1997. Diss.

Bergström, Carin: *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800*, Nordiska Museets handlingar 110, 1991. Diss.

Bladh, Arvid: *Härnevi, Torstuna, Österunda. Tre sockenkrönikor*, 1979.

Boman, Hertha: ”Två Stockholmskonstnärer på 1700-talet”, i *Sankt Eriks årsbok* 1964.

Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 51, 1987. Diss.

Bäckström, Arvid: ”Thomans och Estenbergs meritförteckningar”, i *Tidskrift för konsvetenskap* 1919.

Bäckström, Arvid: *Utredning rörande de i vårt land utom Skåne, Halland och Bohuslän förefintliga patronatsrättigheter och därmed jämförliga kallelserätter*, 1914.

Eriksson, Gösta: *Bruksdöden i Bergslagen efter år 1850. Med särskild hänsyn till Kolbäcksåns dalgång*, Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution. Ser. A 100, 1955. Diss.

Fogelmarck, Stig: *Carl Fredrik Adelcrantz. Arkitekt*, Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 20, 1957. Diss.

Grau, Olof: *Beskrifning öfver Vestmanland. Dess städer härader... och socknar*, (1754) 1904.

Gustafsson, Lotta: *Spån, puts och solbänk. Förändringar i uppländska medeltidskyrkor under 1900-talet*, RAÄ, 2002.

Heldtander, Tore: *Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden. Tiden före kyrkolagen 1686*, Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen, 2, Ny följd 10, 1955.

Lindeberg, Erik: ”Några drag ur Västanfors kyrkas historia”, i *Julbok för Vesterås stift* 1932.

Nisbeth, Åke: *Bildernas predikan. Medeltida kalkmålningar i Sverige*, 1986.

Settervall, Åke: *Erik Palmstedt 1741–1803. En studie i gustaviansk arkitektur och stadsbyggnadskonst*, Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 5, 1945. Diss.

Sveriges kyrkobyggnader i ord och bild. Uppsala stift, Stockholms stad, 1935.

Sveriges Kyrkor, Stockholm och Uppland, 1912–88. Se *Litteratur om Upplands kyrkor*, nedan s. 140.

Söderberg, Bengt: *Svenska kyrkomålningar från medeltiden*, 1951.

Tabellverket 1749–1859, elektronisk publikation, Demografiska databasen, Umeå universitets hemsida (<http://www.ddb.umu.se/visualisering/Tabverk/Start>).

Telhammer, Ingrid: *Magnus Granlund, en svensk bildhuggare på 1700-talet*, Antikvariskt arkiv 78, 1995.

Upplands kyrkor, red. Bengt Ingmar Kilström m.fl., 1945–97. Se *Litteratur om Upplands kyrkor*, nedan s. 140.

Vahlne, Bo: ”Den bevakande brodern i Forsmarks kyrka”, i *Forsmarks bruk. En uppländsk herrgårdsmiljö*, red. Sverker Jansson & Bengt Jansson, 1984.

Wilcke-Lindqvist, Ingeborg: ”Upplandskyrkornas inredning genom tiderna”, i *Upplands kyrkor*, 6, 1957.

Kyrkorna 1860–1950 – nybyggnader och ombyggnader

av Jakob Lindblad

Perioden 1860–1950 var ett innehållsrikt skede i det samlade uppländska kyrkobyggandets historia, men dominerades helt av vad som skedde i Stockholmstrakten. Samtidigt växte dock folkmängden också i Upplands andra städer och tätorter. Olika orsaker ligger bakom kyrkornas tillkomst och deras karaktär blev därför skiftande.

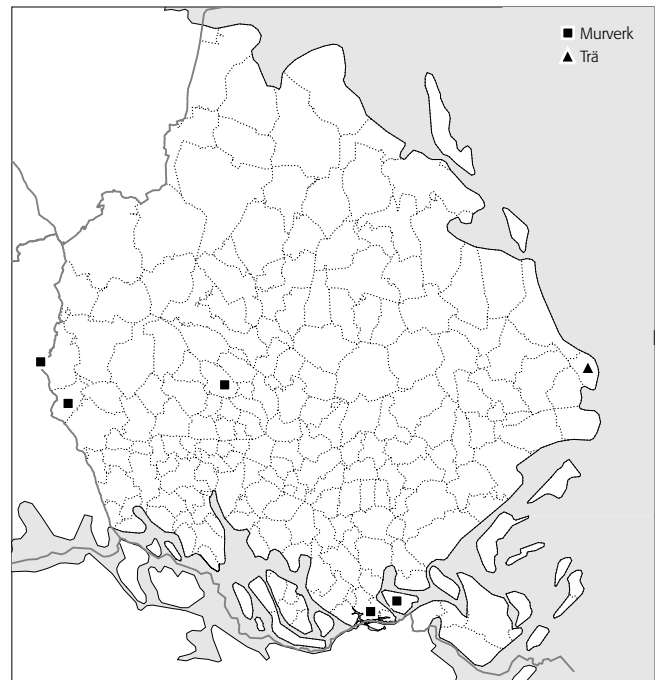
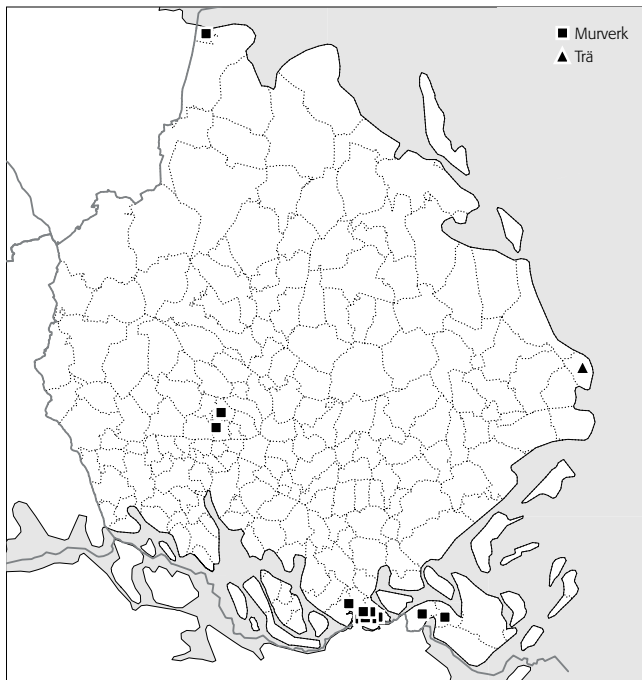
Under perioden tillkom tretton församlingskyrkor och ett tjugotal bevarade kapell (tab. 5–6). Om man även räknar med försvunna kyrkor, som inte varit församlingskyrkor, rör det sig om ca 40 nya kyrkobyggnader inom landskapets gränser från perioden. Av dessa förlades nära 30 till Stockholm eller någon närliggande socken. Nio nya församlingskyrkor tillkom genom kyrkorådsbeslut. Två av dessa låg på uppländska landsbygden. De övriga sju byggdes i Stockholmstrakten för församlingar som bildades under perioden. Därutöver byggde församlingarna åtta kapell eller distriktskyrkor.

Fler än 20 nya kyrkobyggnader tillkom däremot utan församlingarnas medverkan. Dessa kyrkor och kapell har en sinsemellan mycket olika tillkomstshistoria, men en betydande andel byggdes av kapellbyggnadsföreningar eller andra privata beställare. Här kan påpekas att två nya städer, Djursholm och Lidingö – till skillnad från andra som Örnsköldsvik, Höganäs och Nybro – inte uppförde eller planerade någon stadskyrka under perioden, utan nöjde sig med mindre anspråksfulla lösningar för de kyrkliga förhållandena.

Uppland utanför Stockholmstrakten

Under 1800-talets senare del var byggnadsintensiteten mycket låg bland kyrkorna på den uppländska landsbygden. Det var bara Balingsta kyrka som ersattes av en ny, vilket skedde 1869–72. Några få kyrkor byggdes om. De ligger i samma trakter som Balingsta, d.v.s. västra Uppland mellan Uppsala, Enköping och Sala. Kyrkornas storlek antyder varför så få kyrkor i landskapet om- eller nybyggdes: trängseln var i regel inte så stor. I Balingsta, Norrby och Tärna var den gamla kyrkans tekniska och estetiska brister de egentliga förändringsorsakerna. Ingen av kyrkorna blev särskilt mycket större, trots att både Tärna och Norrby kraftigt ökade sin befolkning under 1800-talet. Balingstas befolkning minskade. Större blev däremot kyrkan i Vänge när korsarmar byggdes till, men det var en direkt följd av att grannkyrkan i Läby tagits ur bruk och att sockenborna nu skulle dela kyrka. Greve Gustaf von Essen på Vik hade föreslagit något liknande för Balingsta och Västeråker, när Balingsta gamla kyrkas förfall tilltog på 1860-talet.

Även Fittja och Kulla kyrkor togs ur bruk, men där behövde ingen av

pastoratets andra kyrkor byggas om för att rymma sockenborna. Liksom Läby tillhör socknarna landskapets minsta och underhållskostnaderna för kyrkorna var alltså stora. Men kyrkornas nedläggning verkar inte ha förankrats hos sockenborna. Beslutet i Läby 1860 genomdrevs av biskop, landshövding och en inflytelserik sockenbo. Fittja och Kulla övergavs 1868, men Kulla underhölls ändå och användes sporadiskt för gudstjänster. Vapenhuset i Fittja bröts ned, men varken här eller i Balingsta och Läby verkar man ha velat riva kyrkorna för att till exempel sälja materialet.

Under 1890-talet byggdes två mindre kyrkor i Uppsala: Mikaelsskyrkan 1889–91 och Österplans kyrksal 1893 (byggnaden sedermera riven). Båda tillkom på enskilt initiativ och ägdes av stiftelser som tillsatte egen präst. Mikaelsskyrkan byggdes i en av de tätbefolkade stadsdelar som växte upp i stadens utkanter, där många fattiga bodde som man uppfattade inte vågade sig till domkyrkan i sina slitna kläder. Domkyrkoförsamlingens befolkning växte från knappt 5 000 personer år 1805 till 23 000 år 1900. Byggnaderna tillkom alltså som komplement till stadens församlingskyrkor, det vill säga Domkyrkan och Helga Trefaldighets kyrka, delvis också som ett slags opposition till dem.

Under 1900-talets första hälft byggdes bara nya kyrkor som komplement till äldre församlingskyrkor. Så skedde i folkrika socknar som Älvkarleby, Tierp och Vätö, där bebyggelse vuxit upp långt från sockenkyrkan. De nya kyrkorna byggdes på skärgårdsöar och i industrisamhällen i Roslagen och norra Uppland, sådana områden som i vissa fall redan fått nya kyrkor under perioden 1760–1860. I några fall var det församlingen som tog initiativet till de nya kyrkorna, som Skutskärs kyrka i Älvkarleby socken, Nathanaelskyrkan i Tierp eller Björkö-Arholma kyrka i Vätö socken (sedan 1914 egen församling). I andra fall togs initiativet av någon kapellstiftelse, där t.ex. kyrkoherden valdes som ordförande. Kapellen i Marma (Älvkarleby socken), på Arholma (Björkö-Arholma socken) och Sandhamn (Djurö socken) är sådana exempel. Skutskärs och Björkö-Arholma kyrkor byggdes omkring 1905, de övriga på 1920- och 1930-talen.

Torn byggdes vid träkyrkorna på Ljusterö och Möja under 1880- och 1890-talen. Annars valde man hellre att bibehålla klockstaplar vid kyr-

Fig. 61. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950. Björkö-Arholma kyrka, den enda träkyrkan på kartan, uppfördes 1890 av Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, ombyggdes 1905 och har sedan 1914 fungerat som huvudkyrka för den då bildade Björkö-Arholma församling.

Fig. 62. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950.

Tab. 5. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950, i kronologisk ordning. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 68.

Om Björkö-Arholma kyrka, se fig. 61. Före kyrkorna i Sundbyberg och Gustavsberg fanns äldre träkapell på orten, byggda på privat väg 1878 respektive 1885.

Observera att tabeller och kartor normalt endast redovisar kyrkobyggnader i Stockholmstrakten som tillhör landskapet Uppland.

Balingsta	Nybyggnad (*)	1869–72	Murverk
Vänge	Tillb. av korsarmar	1882–86	Murverk
Stockholm, Johannes	Nybyggnad	1884–90	Murverk
Norrby	Omb. av långhus/kor	1886–87	Murverk
Björkö-Arholma	Nybyggnad	1890	Trä
Tärna	Omb. av långhus/kor	1897–98	Murverk
Stockholm, Oscarskyrkan	Nybyggnad	1897–1903	Murverk
Stockholm, Matteus	Nybyggnad	1901–03	Murverk
Stockholm, Gustav Vasa	Nybyggnad	1902–06	Murverk
Gustavsberg	Nybyggnad	1904–06	Murverk
Skutskär	Nybyggnad	1904–06	Murverk
Björkö-Arholma	Omb. av långhus/kor	1905	Trä
Stockholm, S:t Görän	Nybyggnad (*)	1907–10	Murverk
Sundbyberg	Nybyggnad	1909–11	Murverk
Sthlm, Engelbretskyrkan	Nybyggnad	1910–14	Murverk
Lidingö	Omb. av långhus/kor	1913	Murverk
Boo	Nybyggnad	1922–23	Murverk
Stockholm, Matteus	Omb. av långhus/kor	1923–24	Murverk
Ramsta	Nybyggnad	1925–26	Murverk

korna, även när ett äldre torn fanns som kunnat inredas för klockorna. Undantag utgör västra Uppland. Där blev Norrby och Tärna de sista av en rad kyrkor som försågs med torn under 1700- och 1800-talen. I Vittinge i samma trakt var tornbyggnadsplaner levande ännu 1918, då Nathan Söderblom definitivt avstyrde dem. Vid biskopsvisitationen det året försvarade han klockstapeln från 1700-talet och menade att pengarna hellre skulle användas till restaurering av kyrkans medeltida kalkmålningar.

Sex kyrkor fick återställas efter bränder, som oftast berodde på blixtnedslag. Vid återuppbyggnaderna ändrade man kyrkans utformning något, som i Väddö 1872. Två kyrkor blev mindre efter branden än före. Medan man i Giresta 1911–14 byggde in ett nytt kyrkorum innanför de gamla murarna, byggde man i Ramsta en helt ny kyrka 1925–26, delvis på gamla grunden.

Balingsta nya kyrka från 1869–72 skulle inte bli långlivad. På 1910-talet behövde kyrkan restaureras, men man valde att i stället iståndsätta den delvis ruinerade medeltida kyrkan. Nya kyrkan övergavs och fick stå kvar till 1934, då den revs. På 1920-talet återinvigdes även Läby och Fittja som gudstjänstrum.

Medan det i Balingsta och Läby fanns äldre kyrkor att iståndsätta utgör Rånäs kapell, byggt 1908 vid Fasta gamla kyrkplats, en uppländsk motsvarighet till samtida västsvenska kapellbyggen på övergivna kyrkplatser. Det enkla kapellet skulle användas av boende på bruksorten. Även Ansgarskapellet på Björkö i Mälaren tillkom 1929–30 i en anda av att återuppbygga en sedan länge försvunnen kyrka. Minneskapellet över Ansgars mission byggdes som en ekumenisk vallfärdskyrka. Enligt Lars Israel Wahlmans tidiga skisser skulle kyrkan byggas som en medeltida stavkyrka i trä. Materialet blev i stället sten och historisk förebild för kyrkans arkitektur blev närmast kyrkorna i Sigtuna och Gamla Uppsala.

Stockholmstrakten

Vid 1800-talets mitt började Stockholms befolkning öka kraftigt. 1860 uppgick invånarantalet till drygt 100 000. År 1900 bodde över 300 000 personer i Stockholms stad och 1950 nästan 800 000. Ökningen berodde

till stor del på inflyttning från landsbygden till de många industrier och andra företag som drevs i Stockholm. Stadens ekonomi förbättrades. Malmarnas yttre delar bebyggdes och industrierna flyttade allt längre ut från stadskärnan. Då växte bebyggelsen också i de kringliggande socknarna, varav några av de närmaste inkorporerades med Stockholm i början av 1900-talet. Redan tidigare hade vissa industrier anlagts i stadens närhet, men utanför stadsområdet, som Gustavsbergs porslinsfabriker.

Bilden av kyrkobygandet i Stockholm efter 1860 blir därför tydligare om man även tar med de närliggande socknarna och städerna. Av samma anledning kommer Stockholmstrakten att i det följande behandlas i sin helhet och åtskillnad inte göras på om kyrkan tillhör Uppland eller Södermanland. (I detta perspektiv ingår även tio nya kyrkor och kapell som ligger i områdets Sörmlandsdel söder om Slussen, varav fyra nya kyrkor på Södermalm. Dessa räknas ej in i kartor och tabeller. I Upplandsdelen byggdes nära 30 kyrkor och kapell, varav lite fler än tio innanför tullarna. Här ingår tre äldre föregångare till nuvarande kyrkor på platsen.)

STOCKHOLMS KYRKOR FÖRE 1900

Medan flera nya offentliga byggnader, som skolor och sjukhus, uppfördes i den växande staden tillkom knappt några nya kyrkor. Frågan om fler kyrkobyggnader, prästtjänster och församlingsdelningar började diskuteras på 1850-talet, men var segdragen och kontroversiell med helt olika uppfattningar om var ansvaret låg och hur finansieringen skulle ske. Inflyttningen var större till vissa församlingar än andra. Vem skulle stå för byggkostnaderna? Den berörda församlingen, en samfällighet av alla församlingarna, eller var det hela närmast en kommunal angelägenhet som staden borde finansiera? Skulle nya kyrkor byggas som kapell i befintliga församlingar, som huvudkyrkor i nya församlingar, eller som gemensamma gudstjänstrum utan band till stadens geografiska församlingsgränser?

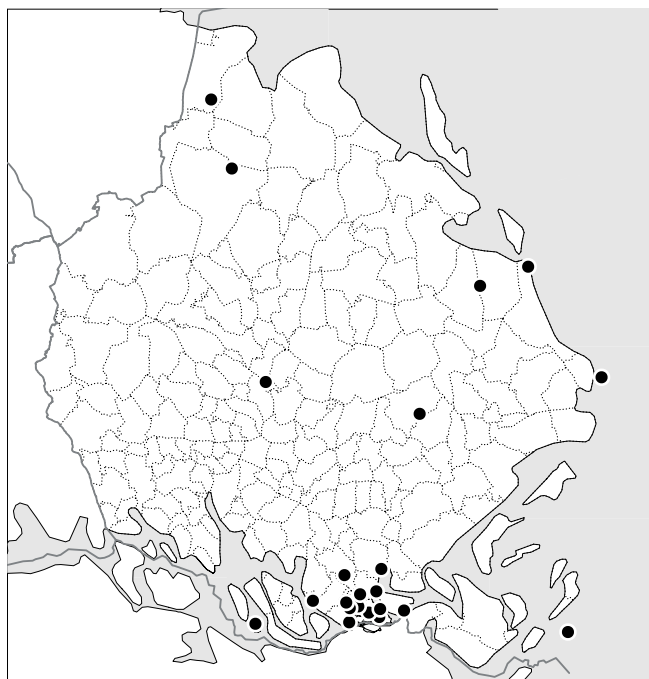
Situationen var inte unik för Stockholm. Också i Göteborg, Malmö och Norrköping gick kyrkobygandet trögt alltmedan städerna växte. I Oslo, däremot, tillkom flera kyrkor med stöd av 1851 års lag om kyrkors

Fig. 63, tab. 6. Bevarade kapell från perioden 1860–1950 med 1950 års församlingstillhörighet.

Västerledskyrkan blev 1955 huvudkyrka i Västerleds församling och Hässelby Villastads kyrka 1962 huvudkyrka i Hässelby församling.

Tillkomstår inom parentes anger att byggnaden har en annan förhistoria. Arholma kapell skapades genom ombyggnad av en s.k. missionshydda, dñrflyttad från Kungsholmen i Stockholm. Alby kyrka byggdes som missionskapell 1898, Immanuelskapellet. S:t Olofs kapell i Viggbyholm byggdes i Kristineberg i Stockholm 1929 och flyttades senare till Täby.

Kyrkobyggnader uppförda före 1860 ingår inte i tabellen. Sådana är Seglora kyrka på Skansen (Oscars förs.), flyttad från Västergötland 1917–18 och Skebobruks kapell (Ununge förs.), inrett 1938 i ett f.d. stall.

Adelsö	Ansgarskapellet, Björkö	1929–30
Björkö-Arholma	Arholma kapell	(1928)
Bromma	Västerledskyrkan	1932
Danderyd	Djursholms kapell	1897–98
Djurö	Sandhamnns kapell	1935
Engelbrekt	Hjorthagens kyrka	1907–09
Fasterna	Rånäs kapell	1908
Häverö	Hallstaviks kapell	1932–33
Johannes	Stefanskyrkan	1903–04
Lidingö	Breviks kyrka	1937
Oscar	Gustaf Adolfskyrkan	1891–92
Sollentuna	S:t Eriks kyrka, Tureberg	1929
Solna	Ulriksdals slottskapell	1863–65
Solna	Hagalunds kyrka	1904–06
Solna	Alby kyrka	(1913)
Spånga	Hässelby Villastads kyrka	1938–39
Sundbyberg	Duubo kyrka	1903–04
Tolfta	Nathanaelskyrkan, Tierp	1933–34
Täby	S:t Olofs kyrka, Viggbyholm	(1941)
Uppsala domkyrko	Mikaelskyrkan	1889–91
Väddö	Grisslehamnns kapell	1908–09
Älvkarleby	Marma kyrka	1927

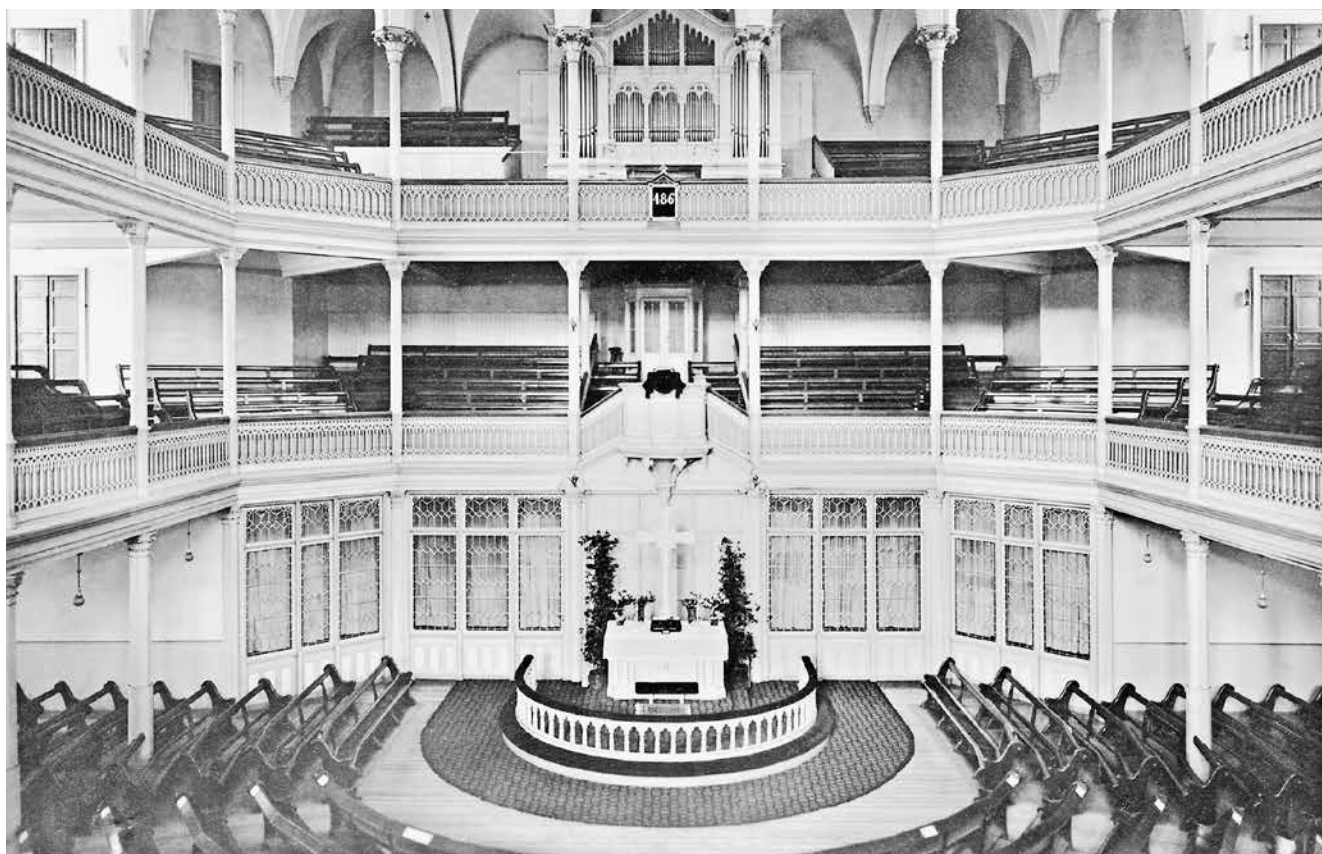

Fig. 64. Blasieholmskyrkans interiör mot väster. Kyrkan, som revs 1964, byggdes i privat regi 1865–66 mitt på Blasieholmen efter ritningar av arkitekt Gustaf Sjöberg. Gudstjänsterna följde Svenska kyrkans ordning, men kyrkan fick stor betydelse också för Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen. Med sina 2 000 platser på dubbla läktare var kyrkan länge Stockholms största samlingsal. Smala järnpelare bar upp det välvda taket med stort takfönster. Foto A. Rönngren. Äldre vykort i SvK:s arkiv, RAÄ.

utvidgning, medan man i Köpenhamn sedan 1860-talet byggde åtskilliga kyrkor för privata eller kommunala medel.

Församlingarna i Malmö och Göteborg organiserades i ekonomiska samfälligheter 1874 och 1883, vilket underlättade nya kyrkors finansiering. I Göteborg bidrog även privata donationer och stadsfullmäktigebeslut till att kyrkobyggen genomfördes. Man kan jämföra med det intensiva kyrkobyggande som samtidigt pågick i stora delar av landet. Där var det dock frågan om ersättning av befintliga församlingskyrkor. Att utöka beståndet med nya byggnader var ovanligt såväl på landet som i städerna under 1800-talet.

Situationen i Stockholm gav utrymme åt andra att ta initiativet. Gustaf Emanuel Beskow, som hade predikat i många fullsatta Stockholmskyrkor, uppförde i egen regi ett gudstjänstrum för 2 000 personer år 1865–66. I Blasieholmskyrkan, som den kallades, kunde Beskow utforma gudstjänster och predikan efter egen önskan, genom att han själv som byggherre medgavs patronatsrätten att tillsätta präst. Även om han följde Svenska kyrkans gudstjänstordning uppfattades kyrkan av dess många donatorer som ett välbehövligt alternativ. Kyrkan ägdes av en egen stiftelse till 1964 då den försålles och revs efter att verksamheten flyttat till nya lokaler (fig. 64).

En liknande roll kom att spelas av Ersta kyrka på Södermalm. Den ägdes av Svenska Diakoniss-sällskapet, vars föreståndare var präst i Svenska kyrkan. Diakonissanstaltens första kyrksal från 1864 hade snabbt blivit otillräcklig eftersom gudstjänsterna även var öppna för allmänheten. Genom en insamling kunde den nuvarande kyrkan uppföras 1871–72.

Eftersom kyrkorumen inte rymde alla som sökte sig till gudstjänsterna var läget gynnsamt också för fria församlingar, och under 1860–1880-talen byggde missionsförsamlingarna, baptisterna, metodisterna och Frälsningsarmén stora kyrkorum på malmarna, några med 1 000 sittplatser eller mer.

Fig. 65. Gustaf Adolfskyrkan i Stockholm, byggd 1891–92 efter ritningar av arkitekt Carl Möller som garnisonskyrka för Svea livgarde. Den upphörde som garnisonskyrka 1927 men fick snart ny funktion som stadsdelskyrka när Ladugårdsgärdet bebyggdes. En stiftelse ombesörjde driften till 1963 då Oscars församling köpte kyrkan. Äldre odaterat vykort i SvK:s arkiv, RAÄ.

Stadens tillväxt gjorde att också andra samfund förnyade sitt byggnadsbestånd och nu tillkom bl.a. Engelska kyrkan (anglikansk), Franska Reformerta kyrkan och Synagogan.

Under 1880-talet kom kyrkobyggandet igång i flera städer och stora kyrkor uppfördes i Malmö, Göteborg, Norrköping, Lund och Jönköping. I Stockholm skedde nu det första kyrkobygget i någon av de åtta stadsförsamlingarna sedan Adolf Fredriks kyrka uppfördes. Det var Johannes kyrka som byggdes 1884–90, ett projekt som började planeras hundra år tidigare. Inte heller här var det emellertid fråga om en utökning av antalet kyrkor. Kyrkan ersatte nämligen Johannes träkapell, den enda av stadens kyrkor som inte var en påkostad och monumental byggnad. Men den nya kyrkan hade plats för ytterligare 900 personer.

Under samma årtionde byggde Evangeliska missionsföreningen, en förgrening av Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, ett antal så kallade missionshyddor i Stockholm. Dessa bestod av en bönsal och utrymmen för bland annat social hjälpverksamhet. Lågkyrkligt orienterade präster i Svenska kyrkan höll många av gudstjänsterna. Missionshyddornas gudstjänster och byggnadernas anspråkslösa karaktär utgjorde en talande kontrast till de stora stadskyrkorna, där olikheten var stor mellan besökarnas sociala och ekonomiska förutsättningar. Skillnaden mellan missionshyddorna och kyr-

korna kan knappast ha förminskats av de förändringar som stadskyrkorna genomgick på 1880- och 90-talen. Då fick flera högre torn, som bättre konkurrerade i stadsbilden, och invändigt berikades rummen med målningar, bättre belysning, uppvärmning och bekvämare bänkar. Åtgärderna var en följd av eftersatt underhåll samtidigt som resurserna ökade. Bortsett från att man ville göra rummen behagligare för de redan trogna gudstjänstbesökarna, verkar det också ha ansetts viktigt att bemöta lockelsen från t.ex. frikyrkotemplen. Mindre väsentligt verkar det däremot ha varit att ge rum åt dem som inte tidigare fått plats i kyrkorna. Några saker tyder på det: sidoläktare uppfördes inte, det annars vanliga sättet att få in fler personer, bänkarna upptog mer golvyta än tidigare, vilket gjorde ståplatserna färre.

Under 1890-talet togs några viktiga initiativ, som orsakades av den kraftiga befolkningstillväxten i stadens östra del. Platsbristen i Hedvig Eleonora gjorde att bl.a. Svea livgarde miste sina reserverade bänkrum. Genom donationer och livgardets sedan länge sparade kyrkobyggnadskassa kunde man bygga Gustaf Adolfskyrkan (fig. 65). Därmed bröts ett antal provisoriska lösningar som kompenserat avsaknaden av garnisonskyrka i Stockholm.

Djurgårdsskolan hade tidvis använts som gudstjänstrum för kringboende. När skolan flyttat togs huset år 1880 i bruk som Djurgårdskyrkan. Samtidigt började församlingen planera för en mer permanent kyrka för Djurgårdsstaden. Denna kyrka, Oscarskyrkan, placerades slutligen längre norrut och grundlades 1897. Något år senare tog församlingen initiativ till ett kapell i Hjorthagen för de växande norra stadsdelarna.

Hedvig Eleonora församling blev så den första att göra de viktiga nya kyrkoetableringar i staden, som så länge diskuterats. Församlingen var också den som hade ökat mest under seklet. Från drygt 11 000 invånare år 1805 var befolkningen uppe i nästan 60 000 år 1900, en ökning med 429%! Därefter kom i storlek Storkyrkoförsamlingen med 58 000 invånare år 1900 (25 000 år 1805); där var dock kyrkan större, bebyggelsen mer koncentrerad och fler gudstjänstrum fanns att välja på. Sedan följde i storleksordning år 1900 (resp. 1805): Adolf Fredrik 48 000 (7 000), Katarina 45 000 (13 000), Maria Magdalena 39 000 (10 000) och Kungsholm 34 000 (2 500). Siffrorna kan jämföras med att de tio största landsförsamlingarna i Uppland år 1900 hade mellan 2 000 och 10 000 invånare, (mellan 2 000 och 5 000 år 1805). För den största procentuella ökningen stod Kungsholms församling (+ 1 243 %), därefter Adolf Fredrik (+ 564 %), medan Storkyrkoförsamlingen "bara" drygt fördubblades (+ 131 %).

Det är svårt att förklara varför det gick så långsamt att bygga nya kyrkor i Stockholm under 1800-talet. Man har pekat på ekonomiska skäl – församlingarna tyngdes bl.a. av kostsamma skolbyggen. Ovisshet om den framtida utvecklingen har nämnts. Motstånd mot kostsamma kyrkobyggen från dels frikyrkligt håll, dels från radikala antikyrkliga grupper har också angetts som orsaker. Samtidigt är det svårt att komma ifrån intrycket av att det fanns ett allmänt utbrett ointresse för saken. Eldsjälar fanns, men man kan nog utgå från att många stod rätt oberörda inför frågan om hur mindre bemedlade och nyinflyttade stadsbor skulle beredas plats i kyrkan eller inlemmas i församlingslivet. Bänkfördelningens upphävande omkring 1890 kan möjligen ha gett effekt. När de reserverade bänkrummen togs bort kunde den som ville vara försäkrad om en bra sittplats i kyrkan inte längre lita på att någon sådan var ledig.

KYRKOBYGGANDE KRING HUVUDSTADEN FÖRE 1900

Även grannsocknarna till Stockholm växte under 1800-talets slut. Solna, Bromma, Spånga, Brännkyrka och Nacka mångdubblade sin folkmängd,

men först efter sekelskiftet uppnådde de största, Solna och Brännkyrka, 10 000-strecket. Ökningen började också senare än i Stockholm.

I Nacka nybildade socken byggdes en kyrka 1888–90, som ersatte ett brukskapell, ett herrgårdskapell och en hospitalskyrka. Kyrkan lades i ett naturskönt läge invid den nya järnvägen i den del av socknen där de uppväxande industrierna låg. De övriga kyrkobyggnader som tillkom före 1900 byggdes på enskilt initiativ utan församlingsinblandning. De var slottskapellet vid Ulriksdal (1863–65), några brukskapell i Sundbyberg (1878) och Gustavsberg (1885) och kapellet i Djursholms villastad (1897–98). I Sundbyberg bekostades kapellbygget av samhällets grundare, som hade ett personligt religiöst intresse och öppnade kapellet även för frikyrkliga predikanter. Även Djursholms kapell visar hur kyrkobyggnadsfrågan kunde lösas när en medveten vilja fanns och resurser gick att få fram. Villasamhällets relationer till sockenkyrkan i Danderyd var inte de bästa. Olika predikanter inbjöds därför privat till gudstjänster i Djursholms slott. Den uppskattade Natanael Beskow – yngre släkting till Blasieholmskyrkans grundare – hade av samvetsskäl avböjt prästvigning efter de teologiska studierna, men anställdes som predikant. Genom insamling byggdes så småningom kapellet, till vilket Djursholmsbon och arkitekten Fredrik Lilljekvist skänkte ritningarna. Det ägdes av en stiftelse som enligt stadgarna skulle öppna kapellet även för predikanter utanför statskyrkan. När ärkebiskopen invigde kapellet som kyrkorum stadgades att högmässogudstjänst skulle hållas fyra gånger om året av präst inom Svenska kyrkan.

UTVECKLINGEN OMKRING 1900

I början av 1900-talet kom kyrkobyggandet i gång i Stockholm. En viktig orsak var Sällskapet för främjande av kyrklig själavård i huvudstaden (Kyrkfrämjandet) som grundades 1893 av bl.a. folkbokföraren Carl Alm. Sällskapet samlade in medel till präster för de fattiga delarna av de stora stadsförsamlingarna, där banden till kyrkan blev allt svagare. Gudstjänster höll man först i hyrda lokaler. Efter förebild från Köpenhamn bildades sedan s.k. församlingkretsar som i många fall uppförde småkyrkor som komplement till församlingsskyrkorna. Intryck tog man också av verksamheten kring Mikaelsskyrkan i Uppsala (se ovan).

Även om Sällskapets arbete till en början gick trögt stimulerade man ett större engagemang för kyrkobyggnadsfrågan. Andra kapellbyggnadsföreningar grundades och församlingarna började ta egna initiativ till kyrkobyggen och delningar av de svårhanterliga stora församlingarna. I Sibirien – en tätbefolkad stadsdel med många krogar – påbörjade Sällskapet sitt arbete 1897. En diakonpräst anställdes och gudstjänster hölls i en skolkorridor. 1899 hyrde Sällskapet på kort tid en ännu obebyggd tomt, där man 1900 byggde ett träkapell efter ritningar av arkitekten Erik Ulrich, kallat Stefanskapellet. Senare samma år förvärvade Johannes församling ett stycke mark strax intill och byggde där ett murat kapell med samma namn 1904 efter ritningar av Carl Möller. När församlingen så tagit vid kunde träkapellet flyttas till Liljeholmen.

På västra Kungsholmen bedrev Sällskapet kyrklig verksamhet i olika lokaler från 1893, med kyrkoherden på Kungsholmen som kretsordförande. 1908–10 uppförde Kungsholms församling S:t Görans kyrka som avlöste Sällskapets provisoriska lokaler. På motsvarande sätt skulle senare Sällskapets verksamhet även ge upphov till Engelbrektskyrkan och Högalidskyrkan.

1900-talets början fram till första världskriget skulle bli en intensiv kyrkobyggnadsperiod i Stockholm och dess omgivning. Genom Sällskapets försorg tillkom de ännu stående kapellkyrkorna i Duvbo (1904), Lilje-

Tab. 7. Delningar av Stockholms territoriella innerstadsförsamlingar 1860–1950 och de nya kyrkor och kapell som byggdes på församlingarnas initiativ. (Katarina, Sofia, Maria Magdalena och Högalids församlingar ligger i Södermanland.)

1906:	Hedvig Eleonora församling delad i: <ul style="list-style-type: none"> – Hedvig Eleonora – Oscar (Oscarskyrkan byggd 1897–1903) – Engelbrekt (Hjorthagens kyrka byggd 1907–09, Engelbrektskyrkan byggd 1910–14) Adolf Fredriks församling delad i: <ul style="list-style-type: none"> – Adolf Fredrik – Matteus (Matteuskyrkan byggd 1901–03) – Gustav Vasa (Gustav Vasa kyrka byggd 1902–06)
1907:	Jakobs församling delad i: <ul style="list-style-type: none"> – Jakob – Johannes (Johannes kyrka byggd 1884–90 som ersättning för äldre kapell. Stefanskyrkan byggd 1903–04)
1917:	Katarina församling delad i: <ul style="list-style-type: none"> – Katarina – Sofia (Sofia kyrka byggd 1902–06)
1925:	Maria Magdalena församling delad i: <ul style="list-style-type: none"> – Maria Magdalena – Högalid (Högalidskyrkan byggd 1917–23) Kungsholms församling delad i: <ul style="list-style-type: none"> – Kungsholm – S:t Göran (S:t Görans kyrka byggd 1907–10; ersatt av ny kyrka 1955–58)
Ej delade:	Klara församling och Storkyrkoförsamlingen. 1989 sammanslogs Storkyrkoförsamlingen, Jakob och Klara till Stockholms domkyrkoförsamling.

holmen (S:t Sigfrid, 1904), Hagalund (1904–06) och Enskede (1913) samt Allhelgonakyrkan i Helgalunden (1916–18).

Under seklets första decennium kom stadsförsamlingarna kyrkobyggande i gång och nu inföll en av de mest intensiva perioderna i det församlingsfinansierade kyrkobyggandet i Stockholm. Flera av stadens största kyrkor byggdes och även fyra kapell, varav tre senare skulle bli församlingskyrkor. 1906 delades Hedvig Eleonora och Adolf Fredriks församlingar och de andra skulle sedan följa efter. 1925 hade de åtta församlingarna blivit sexton (tab 7).

De stora kyrkorna som tillkom nu blev dyra och bekräftade att farhågorna som församlingarna tidigare hade för kostnader var befogade. Företrädarna för Sällskapet för kyrklig själavård utmålade de nya kyrkorna som skrytbyggen, utan den närhet och intimitet som Sällskapet eftersträvade i sina småkyrkor.

Även utanför Stockholm började församlingskyrkor uppföras. Gustavsberg och Sundbyberg fick stora murade kyrkor som följd av att församlingar bildats 1902 respektive 1909. År 1913 kunde Saltsjöbadens kyrka invigas. Den byggdes som en gåva till villasamhället av dess grundare Knut Agathon Wallenberg, på villkor att Nacka avdelade området som egen församling. Vid ett besök i Boo 1916 uppmanade Nathan Söderblom den dåvarande kapellförsamlingens medlemmar att bygga en församlingskyrka, som stod färdig 1923.

KYRKÖBYGGANDET EFTER 1920

Efter 1920-talets början avmattades kyrkobyggandet i Stockholmstrakten. Då och under 1930-talet tillkom fler kyrkobyggnader i t.ex. norra Uppland.

Genom Sällskapet och andra stiftelser byggdes kapell i bl.a. Tureberg, Mälarhöjden och Hässelby Villastad och initiativ togs till kyrkobyggnad i Äppelviken i Bromma. Ett länge förordat alternativ för Äppelviken var att bygga ett kombinerat församlings- och kommunalhus i likhet med vad som några år tidigare byggts i Mariehäll. Trots en livaktig proteströrelse genomdrev en röstmajoritet kyrkobygget. Västerledskyrkan, som den 1932 byggda kyrkan kallades, blev mellankrigstidens största kyrkobygge i Stockholm. Strax därpå byggde Lidingö församling en distriktskyrka i Brevik 1937. Lidingö hade blivit stad 1926, men i stället för att bygga en stadskyrka, valde man att bibehålla och på detta sätt avlasta sockenkyrkan.

Kyrkornas arkitektur

Vissa skillnader finns i kyrkornas arkitektur hänger samman med om de uppfördes av församlingarna eller andra, men skillnaderna är inte påtagliga. Församlingskyrkorna är generellt sett större än de andra. De kyrkor och de kapell som församlingarna byggde var mer påkostade än de som byggdes för insamlade pengar. Detta avspeglas till exempel i materialval och konstnärlig utsmyckning. De innehåller också församlingsfunktioner som markerade dopplatser, vilket saknas i andra kyrkor, samt begravningskapell. De allra flesta kyrkobyggnaderna från perioden är uppförda med murar av tegel, som ibland klätts med natursten eller putsats. Trä har använts i ett fåtal fall och bara i de kapell som uppförts av stiftelser eller privatpersoner.

ARKITEKTER OCH BYGGMÄSTARE

Rent generellt håller kyrkorna en hög arkitektonisk nivå. Både församlingar och stiftelser har bemödat sig att välja duktiga arkitekter, vilket också gäller byggena i Uppland utanför Stockholm. Endast sällan var ritningarna utförda av någon arkitekt inom Överintendentsämbetet eller dess efterträdare Byggnadsstyrelsen, de institutioner som annars vanligen försåg församlingar med kyrkritningar. Påfallande många gånger har man valt yngre, ibland oprövade arkitekter, som senare blivit kända för andra verk. Arkitektnamnen är många och det är bara Carl Möller som med sina tre kyrkor fått rita fler än en eller två. Några har senare fortsatt som kyrkoarkitekter medan andra etablerat sig som Stockholmsarkitekter med mest profana uppdrag. De senare är något mer företrädade bland de stiftelseägda kyrkorna. Arkitekterna för församlingsuppdragen utsågs oftast genom arkitekttävlingar. Den första tävlingen genomfördes för Johannes kyrka. Ritningar till stiftelsernas kyrkor brukade arkitekterna utföra utan ersättning som en del av gåvoinsamlingen.

Byggmästarna var också många, endast en fick mer än ett uppdrag. Oftast var de lokalt verksamma, medan man för Oscarskyrkan och Norrby kyrka anlidade byggmästare från de kända byggmästarsläkterna i Varola i Västergötland. I norra Uppland anlidade man gärna byggmästare från Gävle.

STILKARAKTÄR

Kyrkorna åskådliggör stilutvecklingen från 1800-talets mitt till mitten av 1900-talet. Någon nyklassicistisk kyrka uppfördes inte. Ulriksdals slottskapell från början av 1860-talet har en rikt dekorerad interiör och exteriör, som enligt kapellets arkitekt, Fredrik Wilhelm Scholander, var inspirerad av holländsk renässans och venetiansk ungrenässans. Den samtida Blasieholmskyrkan var väsentligt enklare, men även den hade rikt dekorativa drag. I

Fig. 66. Ramsta kyrka från sydöst, byggd 1925–26 efter ritningar av arkitekt Sven Brandel. Arkitekturen anknyter till de mellansvenska sockenkyrkor som utgjorde ideal för bland annat unglyrkorörelsen. Den visar stildrag av både nationalromantik och, i inredningen, tjugotalsklassicism. Foto Sören Hallgren 1959, ATA.

Blasieholmskyrkans interiör bar smala järnkolonner upp både läktare och lätta kryssvalv som formerade sig kring ett stort takfönster (fig. 64).

Balingsta nya kyrka fick vid 1860-talets slut en nygotisk arkitektur, i den engelskinspirerade form som Adrian Crispin Peterson lärt sig av Göteborgsarkitekten Adolf Wilhelm Edelsvärd. Fasaderna i rött tegel var tidiga exempel på att murverket lämnades synligt. Nygotik i olika form skulle sedan dominera kyrkornas karaktär till omkring 1905. Det skiljer mycket mellan t.ex. Johannes kyrka, Gustaf Adolfskyrkan (fig. 65), Mikaelsskyrkan i Uppsala, Duvbo och Gustavsbergs kyrka. Många torn fick höga spiror, som möjliggjordes av nya tekniker som stålkonstruktioner eller murade spiror. De allra flesta tornen under 1880- och 90-talen försågs också med mindre hörnspiror, särskilt i Stockholm där detta varit en tradition.

Jugenddrag kan märkas i många kyrkor kring sekelskiftet, men stilen renodlades före 1910-talet bara i kapellen, som Matteus av Erik Lallerstedt, Hagalund av Sigge Cronstedt och Hjorthagen, ritat av Carl Bergsten. Möjligen var den för nymodig för församlingskyrkorna. Gustav Vasa kyrka (fig. 68) har i stället en av arkitekten Agi Lindegren helt genomförd italiensk barockarkitektur, inspirerad av stadens centralkyrkor från stormaktstiden och av Tessins och Hårlemans projekt till kupolkyrkor i Stockholm. Byggnader i barockstil förespråkades ibland som alternativ till den mer lättsinniga jugendstilen. I Lars Israel Wahlmans Engelbrektskyrka (fig. 68), Ferdinand Bobergs kyrka i Saltsjöbaden och Högalidskyrkan av Ivar Tengbom fick jugendstilen under 1910-talet en tyngre och kärvare karaktär med tunga blottade tegelmurar.

Redan i Djursholms kapell ritade Fredrik Lilljekvist en kyrka med nationalromantiska drag, vilket återkom i många kyrkor under 1900-talets början. Under 1920- och 30-talen anknöt man i unglyrkorörelsen och hembygdsvårdens anda gärna till äldre sockenkyrkor, som i Ramsta kyrka som ritades av Sven Brandel (fig. 66, 68), Hallstaviks kapell av Ivar

Fig. 67. Boo kyrka från nordost. Det lilla kapellet vid Boo gård visade sig otillräckligt när villsambhällen växte upp i församlingen strax utanför Stockholm och en stenkyrka byggdes 1922–23 i ett mer centralt läge. Arkitekt Martin Hedmark inspirerades av 1800-talets nyklassicistiska kyrkor medan tornkrönets form anpassades efter den skogsbacke där kyrkan byggdes. Foto Jakob Lindblad 2004, SvK:s arkiv, RAÄ.

Tengbom, och Nathanaelskyrkan i Tierp av Lars Nilsson Gramén. Martin Hedmark – en elev till Lars Israel Wahlman som sedan fortsatte sin karriär i USA – har i Boo format en kyrka i 1920-talsklassicism, inspirerad av det tidiga 1800-talets nyklassicistiska kyrkor (fig. 67–68). Modernismen slog inte igenom i kyrkobyggandet förrän efter 1950, men tydliga sådana drag visar Västerledskyrkan, som Birger Borgström ritade i början av 1930-talet och Hässelby Villastads kyrka som Folke Hjortzberg ritade några år senare (fig. 69). Många kyrkor visar på tidens intresse för den traditionella sockenkyrkan och för fornkyrklig arkitektur. De utgör anspråkslösa men goda exempel på hur traditionella motiv förenades med en modern förkärlek för kärva murverk och andra materialkaraktärer och sedan formgavs i en kombination av 1920-talsklassicism och tidig modernism.

Medan några av kyrkorna från perioden räknas till arkitekternas storverk, som Johannes kyrka, Engelbrektskyrkan, Hjorthagens kyrka och Västerledskyrkan, har andra mer eller mindre oförskyllt fått stark kritik. Främst gäller detta Gustaf Hermanssons båda kyrkor Oscarskyrkan och Sofia kyrka, som snart råkade ut för att bli omoderna och togs som måltavlor för yngre arkitektgenerationer med andra ideal. Några kyrkor förtjänar att lyftas fram lite mer än vad som hittills gjorts, som Gustaf Adolfskyrkan, byggd 1891–92 efter ritningar av Carl Möller, och 1920-talskyrkorna i

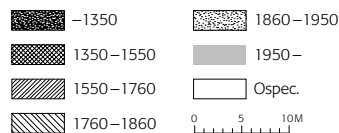
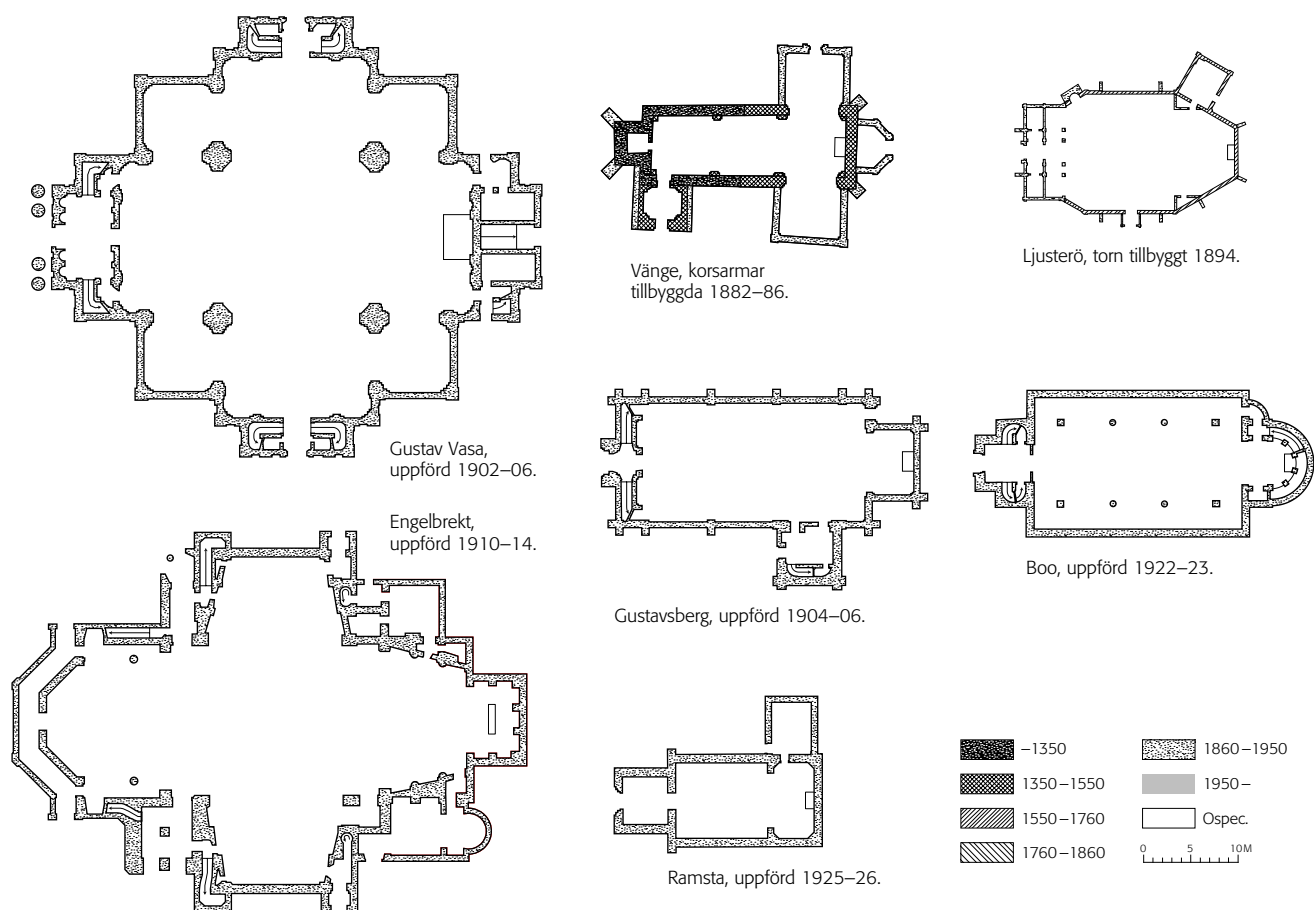

Fig. 68. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.

Boo och Ramsta. Två märkliga kyrkor har rivits, Blasieholmskyrkan och Balingsta nya kyrka, båda från periodens första år.

PLANFORMER

Den vanligaste planformen för periodens kyrkor är långsmala kyrkorum, som i kyrkor från omkring sekelskiftet gärna kombinerades med korsarmar. Interiören delades ofta upp i flera skepp, åtskilda av pelarrader. Stockholm har därtill ovanligt många centralkyrkor, som Sofia och Gustav Vasa kyrkor (fig. 68). Centralkyrkor förespråkades av en del arkitekter som lämpliga för evangelisk kyrkoarkitektur, eftersom församlingen samlas kring rummets mitt och kring predikstolen. Andra som föredrog längdorierade kyrkorum kritiserade formen som okyrklig. Men även flera av de avlånga kyrkorummen är breda i förhållande till sin längd. I några har ett sidoskepp byggts utmed den ena långsidan, som i Gustaf Adolfskyrkan (fig. 65). Möjligen var det ett tidigt sätt att göra rummet flexibelt för såväl välbesökta gudstjänster som mindre samlingar. Senare prövades andra sätt att vid behov tillfoga extra platser. Efter ca 1900 brukade man bygga ihop kyrkan med en samlingshall för andra aktiviteter. Ofta fogades den som en tvärställd utbyggnad, som genom en vikhvägg kunde förenas med kyrkorummet.

Ett utmärkande drag för det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets kyrkor är att de har många utgångar, placerade i olika delar av kyrkan. Oscarskyrkan fick sju och Engelbrektskyrkan sex, Blasieholmskyrkan hade nio. Besökarna skulle obehindrat kunna komma in i kyrkan och även utrymningen skulle fungera effektivt. Under 1910-talet förändrades uppfattningen och i de sena kyrkorna passerar alla genom en ingång,

antingen i väster eller genom ett vapenhus i sydväst, som i många äldre landskyrkor. Reservutgången bistår vid behov.

Balingsta nya kyrka uppfördes med ett särskilt markerat kor. Detta var smalare och lägre än långhuset och avskildes av en tydlig båge. Koret var grunt, närmast som en *altarnisch*, och hade ett stort fönster i fonden. Principen erinrar om det kor Alsike kyrka kompletterades med några år tidigare. I kyrkor från 1890-talet och början av 1900-talet skulle sådana små kor bli mycket vanliga. I senare kyrkor sitter inte fönstret i altaväggen utan på sidorna. I andra kyrkor från 1800-talets andra hälft framhövdes tvärtom koret genom en rik, femsidig planform, som i Johannes kyrka. Hjorthagens kyrka var den första där koret i stället fick en rund absidial form, vilket skulle återkomma i flera kyrkor. Få kyrkor och kapell saknar markerat kor. Under 1910- och 20-talet byggdes kyrkor, där koret bara är synligt inne i kyrkan och inte utvändigt.

Vanligt var att koret välvdes med ett murat valv, medan långhuset fick ett dekorativt format trätak eller en öppen takstol. Några av församlingarnas kyrkor har murade kryssvalv. För stiftelsernas kyrkorum valde man ofta öppen eller delvis synlig takstol.

Ett intressant drag är tornets placering. I landskyrkorna från perioden är det genomgående placerat på traditionellt sätt som ”västtorn”, mitt emot altaret. I Ulriksdals slottskapell placerade Fredrik Wilhelm Scholander tornet i kyrkans sydöstra hörn. I Mikaelkyrkan i Uppsala står det i sydvästra hörnet. Från omkring 1890 och framåt skulle sådana sidoställda torn, antingen vid kyrkans västra eller östra del, bli det vanligaste i kyrkorna i Stockholmstrakten. Motivet favoriserades av arkitekterna. En viktig orsak var att låga torn kunde få större resning om det lösgjordes från den höga långhusgaveln. Under mellankrigstiden, då man var mån om att anknyta till äldre landskyrkor, återgick man ofta till traditionella västtorn.

Under 1800-talets sista år började flera av församlingarnas kyrkor och kapell sammanbyggas med ett begravningskapell. Detta lades intill kyrkans ena sida, i en undervåning under t.ex. koret, eller strax utanför kyrkan. Begravningskapellen har senare mist sin funktion och ofta inretts till s.k. lillkyrkor.

Många av 1900-talets kyrkor är sammanbyggda med olika utrymmen för församlingsfunktioner. Antingen lades de i en tvärställd utbyggnad, eller också i en undre våning, som i Matteus och Boo kyrkor.

INTERIÖR OCH INREDNING

Ett utmärkande drag för kyrkorummen under perioden är att de blir alltmer dekorerade. Konstnärer fick flera kyrkliga uppdrag. Under 1900-talet koncentrerades utsmyckningen till enstaka, konstnärligt väl genomarbetade inslag, som kontrasterar mot i övrigt allt enklare former. I de mest påkostade kyrkorna, det vill säga de som församlingarna byggt, är de dekorativa och konstnärliga inslagen fler, i de andra färre.

Ulriksdals slottskapell fick en rik målad dekor, som skulle svara mot de många äldre konstföremål ur Karl XV:s samling som placerades där. Rikast dekormålad av de nya kyrkorna är annars Johannes kyrka. Den sista kyrkan med motsvarande tätmålade dekor är Saltsjöbadens 1913 färdigställda kyrka. Stilidealen skiftar mellan de olika årtiondena, liksom fördelningen mellan figurscener och mindre kostsamma mönsterdekor. Även fönstren fick målningar, särskilt det över altaret.

Med Stefanskyrkan från 1904 infördes en interiörtyp där dekormålningar och glasmålningar saknas. Den mörka takstolen, med sina spjalverk, samt huggstensprofiler och inredningssnickerier utgjorde dekoren,

Fig. 69. Hässelby Villastads kyrka, interiör mot altaret. En lokal kyrkobyggnadsförening lät bygga kyrkan som ritades av Folke Hjortzberg och byggdes 1938–39. Kyrkan visar både traditionella drag och influenser från 1930-talets funktionalistiska arkitektur. Den stora kormålningen av Olle Hjortzberg visar Kristus predikande för människor i dräkter från olika tider. Foto Nils Lagergren 1957, ATA.

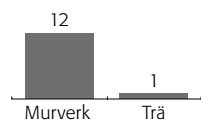
ställd mot ljusa fönster och väggar. Likartade interiörer formades i Hagalunds kyrka och i S:t Görans kyrka, men har inte bevarats i någon av de tre kyrkorna.

I ett par kyrkor från 1900-talets första årtionde består dekoren av vita stuckreliefer. I t.ex. Sofia och Hagalunds kyrkor koncentrerades detta till altarpupsatsen eller altärväggen och erinrar om Johan Tobias Sergels altärelief från 1785 i Adolf Fredriks kyrka. I Gustav Vasa kyrka återkommer i stället stuckrelieferna i hela kyrkorummet.

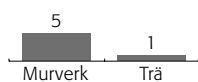
I flera av de senare kyrkorna upptar målade bildscener altärväggen och utgör altartavla. Olle Hjortzberg dominerade helt denna typ av måleri under mellankrigstiden (fig. 69). Det förekommer också att en skulptur utgör altarpupsats, kanske vald som alternativ till den tidigare så populära repliken av Thorvaldsens Kristusskulptur i Vor Frue kirke i Köpenhamn. En målade altartavla med klassiserande ramverk var inte ovanligt. Ibland var tavlan ett verk av en äldre mästare, skänkt vid insamlingen till kyrkan.

Predikstolen är i de allra flesta kyrkor placerad på norra sidan av gränsen mellan kor och långhus. I fyra kyrkor, alla från omkring 1905, placeras den på södra sidan. I Blasieholmskyrkan satt predikstolen över altaret, centrerad i det av läktare omgivna rummet, med altärbordet nedanför och orgeln ovanför.

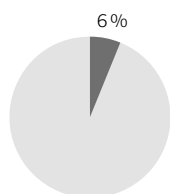
Dopfuntens plats började markeras på ritningarna till kyrkorna strax efter år 1900. Den vanligaste platsen har varit intill korttrappan som en pendang till predikstolen. I seklets början prövades olika placeringar, till exempel i form av en sidoställd väggnisch som i Gustav Vasa kyrka, eller mitt i korttrappan som den ursprungligen var i Matteus kyrka och ännu

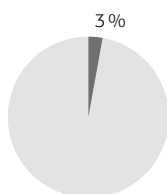
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1860–1950 I SIFFROR

Diagrammen avser de 211 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Här ingår Riddarholmskyrkan och Skeppsholmskyrkan som i formell mening inte längre fungerade som territoriella församlingskyrkor. Antalet innefattar både det gamla kapellet och den nya kyrkan i Boo. Nya församlingar bildades under perioden i Björkö-Arholma, Gustavsberg, Skutskär och Sundbyberg. I Upplandsdelen av Stockholm tillkom församlingarna Engelbrekt, Oscar, Gustav Vasa, Matteus, Johannes och S:t Görän. Under perioden uppfördes 13 kyrkor (A). Endast bönhuset på Björkö, som sedan 1914 fungerat som huvudkyrka i Björkö-Arholma församling, uppfördes i trä. Andelen nyuppförda kyrkor vid periodens utgång utgjorde 6 % av det totala beståndet (C). De sex planförändringarna berörde 3 % av samtliga församlingskyrkor (B, D). Ombyggnaderna i långhus/kor innefattade bl. a. två kyrkor som uppförts tidigare under perioden, nämligen Björkö-Arholma och Matteus kyrka. Det enda exemplet på korsarmstillbyggnad under perioden är Vänge kyrka.

är i Saltsjöbaden. I Engelbrektskyrkan och Högalidskyrkan ordnades särskilda dopkapell vid korets ena sida medan man i Ramsta ovanligt nog inredde dopplats i vapenhuset i tornets bottenvåning. I de flesta kyrkor har dopfunten senare flyttats till en synlig och fristående plats i eller nära koret.

Karaktistiskt under några decennier kring sekelskiftet 1900 var att gränsen mellan kor och långhus markerades i golv och inredning. I Mikaelsskyrkan i Uppsala ligger koret hela sex trappsteg över långhuset och framträder som en scen. I andra kyrkor var höjdskillnaden mindre. Kortrappan var ofta bred och kunde beträdas var som helst i koröppningen. Men ibland flankerades en smalare trappa av ett skrank eller barriär, snidad i trä som i Gustaf Adolfskyrkan eller murad som i Engelbrektskyrkan. Vanligen fick anordningen dölja inblåsningsventilen för varmluft.

Öppen bänkinredning, utan dörrar, användes redan för periodens första kyrkor. Att den öppna bänkinredningens blev så vanlig hänger delvis samman med att den tidigare bänkdelen slopades. I några kyrkor ville man ändå ha särskilda reserverade platser, vilket kunde lösas som i Gustavsbergs kyrka med sidoläktare för bruksledningen.

I Blasieholmskyrkan ställdes bänkraderna i radiella halvcirklar kring

altaret. I de andra kyrkorna bildade de mer traditionella parallella rader på var sida om en mittgång. Intressanta undantag finns i ett par kyrkor med enbart sidogångar mellan vilka bänkarna sträcker sig obrutna tvärs över rummet. Alla dessa kyrkor ritades av Carl Möller (eller med hans kyrkor som förebild), vilket visar att arrangemanget tillkom på arkitektens initiativ. Inom några årtionden hade man dock flyttat om bänkarna och ordnat en traditionell mittgång.

Att få en samlad bild av kyrkorna i Uppland från perioden 1860–1950 är inte helt enkelt. Dels dominerar Stockholmstraktens kyrkor, dels var det många olika byggherrar som medverkade. Åtskilliga av kyrkorna kom senare att påverka den svenska kyrkoarkitekturens utveckling. Påfallande är hur man genom att studera kyrkorna kan följa olika trådar som visar på skiftena inom arkitektoniska ideal och liturgiska uppfattningar. Många förnyelseförsök har ganska snart förändrats till mer traditionella former. Några kyrkor har till och med rivits. Flera av de kyrkor som uppfördes genom stiftelser eller andra enskilda byggherrar har senare övertagits av den församling de är belägna i. Alla sådana förändringar har sammantaget gett det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets brokiga kyrkobyggande en mer samlad form än det ursprungligen hade.

Källor och litteratur

- Andersson, Henrik O., Bedoire, Fredrik: *Stockholms byggnader. En bok om arkitektur och stadsbyggnad i Stockholm*, 1973.
- Aurelius, B. O., Secher, H.: *Stockholms kyrkor i ord och bild*, 1914.
- Bexell, Oloph: *Sveriges kyrkohistoria*, 7, *Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, 2003.
- Den gröna stadens kyrka. Djurgårdskyrkan 175 år*, red. Birgitta Rengmyr Lövgren, 2003.
- Djursholms kapell femtio år*, 1948.
- Hyddor och helgedomar i huvudstaden. Väckelserörelsens byggnader i Stockholm 1840–1990*, red. Hans Ljunggren, *Stockholmsmonografier* 111, 1992.
- Haglund, Stig: *Kyrkor i Stockholm*, 1979.
- Haglund, Stig: *Kyrkor kring Stockholm*, 1981.
- Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor*, 1, *Svealand*, Rapport RAÄ 1990:2, 1990.
- Kilström, Bengt Ingmar: *Tärna kyrka*, kyrkoberivningar utg. av Västerås stifts kyrkobyggnadskommitté, 26, 1985.
- Kyrkorna i Uppsala*, Upplands kyrkor. Nya serien 1, red. Anna Nilsén, 1992.
- Kåring, Göran: *Bygga församlingen ur krisen. Teologi och arkitektur i Adolf Fredrik 1890–1910*, 1984.
- Lagerberg, Sven: *Gustaf Adolfskyrkan. Kort historik och byggnadsbeskrivning*, 2000.
- Lindblad, Jakob: ”Skärgårdskyrkor, stadskyrkor och kapell från Skutskär till Kvarsebo” i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 46, 2003.
- Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920*, 1990. Diss.
- Minnesskrift vid Blasieholmskyrkans femtioårsjubileum*, utg. av Blasieholmskyrko-stiftelsens styrelse genom pastor Fr. Björk, 1918.
- Redelius, Gunnar: *Norrby kyrka*, kyrkoberivningar utg. av Västerås stifts kyrkobyggnadskommitté, 8, 1989.
- Reuterswärd, Anna: *Västerledskyrkan – en byggnad som speglar tidens anda*, Göteborgs universitet, Inst. för miljövetenskap och kulturvård, Avd. för kulturvård, 2002 (stencil i SvK:s arkiv).

- Ridderstedt, Lars: *100 kyrkor på hundra år. Kyrkfrämjandet och kyrkobyggandet i Stockholmsregionen 1890–1990*, 1993.
- Rosén, Birgitta: *Fädernas kyrka – församlingens hus. Svenska kyrkan och gudstjänstrummet ca 1890–1930 med speciell hänsyn till Stockholm*, Bibliotheca historico-ecclesiastica lundensis 20, 1988.
- Sveriges Kyrkor, Stockholm och Uppland*, 1912–88. Se *Litteratur om Upplands kyrkor*, nedan s. 140.
- Stockholms stift i ord och bild. Minnesverk 1945*, 1946.
- Upplands kyrkor*, red. Bengt Ingmar Kilström m.fl., 1945–97. Se *Litteratur om Upplands kyrkor*, nedan s. 140.
- Uppsala ärkestift i ord och bild*, 1954.
- Wikström, Lars: *Från S:t Nicolai till Högalid. En översikt av Stockholms innerstadsförsamlingars tillkomsthistoria 1279 – 1925*, utg. av Stockholms Församlingsdelegerade, 1979.

Restaureringar från 1800-talets slut till i dag

av Anders Åman

Upplands kyrkor är ganska väl publicerade, men när det gäller att bedöma de restaureringar som utförts från 1860 och till 1900-talets slut är kunskapsläget mycket ojämnt. De restaureringar som utförts från och med 1910 är inte bara bevarade i stor utsträckning, de är också förståelsefullt och ibland ganska ingående beskrivna i den konsthistoriska litteraturen, framför allt i *Sveriges Kyrkors* monografier och i de 227 häftena av *Upplands kyrkor*.

Restaureringarna från tiden *före* 1910 däremot, är bara undantagsvis så väl bevarade att vi på plats kan bilda oss en uppfattning om dem, och i litteraturen är de nämnda endast i förbigående, till för inte länge sedan mest med negativa formuleringar. Det är förhållanden som måste hållas i minnet när det gäller att sammanfatta vad som hänt sedan 1860.

Det historiska intresset för Upplands kyrkor är gammalt, men omkring 1860 framträder det på ett nytt sätt. På 50-talet hade Nils Månsson Mandelgren besökt Tegelsmora och särskilt fäst sig vid de rika valvmålningarna. I sin *Monuments Scandinaves du moyen âge* återgav han en vackert akvarellerad avritning av korvalvet. Men när den publicerades 1862 fanns målningarna inte längre kvar. Vid lagning och ommurning av valven hade de gått förlorade.

Bättre gick det i Kungs-Husby 1860. Vid pågående reparation hade målningar upptäckts under putsen på väggar och valv. Kyrkoherde Johan Börjesson – känd för att han som domkyrkosysselman i Uppsala tog initiativ till Sandbergs målningar i Vasakoret – vände sig till Scholander vid Överintendentsämbetet och resultatet blev att målningarna restaurerades, på riksdagens bekostnad. Arbetet utfördes av konstnären Johan Zacharias Blackstadius. Det var också Blackstadius som tio år senare, 1870, tog hand om de nyfunna målningarna i Västeråker. Han förstärkte konturerna och gjorde kompletteringar med sikte på målningarnas dekorativa helhetsverkan.

Målningarna var antikvariska fynd, uppskattade som bidrag till den svenska konsthistoria, som ännu var oskriven. Särskilt uppmärksammades de av Hans Hildebrand och av Otto Sylwan. Men målningarna passade också in i den opposition mot klassicismens vita och sparsamt dekorerade kyrkorum som under 1800-talets sista decennier växte sig allt starkare.

Ännu på 1880-talet var de av arkitekter ledda restaureringarna få, och de är alla överlagrade av senare restaureringar, omnämnda i litteraturen som ”hårdhänta” eller ”svåra”. På 1890-talet blev restaureringarna fler och åtminstone 24 av dem var ledda av arkitekter. Av dessa var hälften av

Fig. 70. Den vitstrukna Upplandskyrkan: Funbo före 1896 års restaurering. På altaret står ett förgyllt kors från 1820. Predikstolen är från samma decennium, den vitmålade bänkinredning från 1676. Foto Fredrik Falkenberg ca 1893, ATA.

stadsarkitekten i Uppsala, Carl Axel Ekholm. Tre av dem är någorlunda välbevarade: Älvkarleby 1891, Dannemora 1892 och Tuna 1894.

Också i Tuna hittades målningar, men som de ansågs alltför fragmentariska blev de överputsade, varefter dekorationsmålaren Edvard Bergh gav interiören en ny dekor i de medeltida målningarnas anda, en ornamentik som strök under konstruktionen genom att följa valvribborna. Predikstolen från 1600-talet togs till vara, men eljest förnyades hela inredningen med mörkbruna snickerier: dörrar, orgelläktare, öppna bänkar, altarring, altarpopsats och, som ett mer ovanligt inslag, en hög panel med korstolar längs väggarna i koret. Till detta kom golv av mönsterlagd konststen och dekorativt insatta färgaccenter i fönstren.

Det blev en modern interiör – med allt sitt mörka trä var den inte utan släktskap med t.ex. Zorngården – men den var också ett ambitiöst försök att ge den medeltida byggnaden en inredning som passade till arkitekturen. Därmed är också antytt att det trots skillnaden i skala och ambitioner fanns en viss likhet med Helgo Zettervalls 1893 avslutade restaurering av Uppsala domkyrka. Den likheten fanns också i andra restaureringar av Ekholm.

I Funbo två år senare hade Fredrik Falkenberg betydligt mer av gammal inredning att ta till vara: en bänkinredning från 1670-talet med vackert snidade dörrar och ett stort senmedeltida altarskåp – förutom predikstol från 1629 och nyfunna målningar som var i bättre skick än i Tuna. Målningarna bättrades, altarskåpet nyförgylldes och resultatet blev också här en färgstark interiör efter 1890-talets smak, men mer autentisk än i Tuna (fig. 70–71).

Under decennierna kring sekelskiftet växte den konsthistoriska förståel-

Fig. 71. Funbo kyrkas interiör efter Fredrik Falkenbergs restaurering 1896. Medeltida målningar har framtagits och kompletterats, så att de nästan täcker väggar och valv. Predikstolen från 1629 har återuppsatts, liksom det senmedeltida altarskåpet som fått ny förgyllning. Foto Fredrik Falkenberg ca 1896, ATA.

sen av kyrkorna. Både kunskapen och inlevelsen tilltog, särskilt bland yngre antikvarier och arkitekter. Den på 1840-talet födde Ekholm hade utan tvekan ett allmänt begrepp om medeltid och gotik. Den tjugo år yngre Falkenberg hade därutöver också ett visst sinne för den individuella byggnaden.

Den utvecklingen gick vidare och i den finns inga skarpa gränser. Men vad som hände några år efter sekelskiftet var att den oppositionella estetiken från "the brown decades" i sin tur började uppfattas som förbrukad.

Det var när estetiken förändrats, samtidigt som kunskapen om det speciella hos just Upplands kyrkor började formuleras, som Sigurd Curman framträdde – i precis rätt ögonblick – med restaureringen av kyrkan i Rasbokil 1910. Också här hittades målningar, överkalkade sedan 1792. Men från och med nu skulle målningar helst bara konserveras och från och med nu kunde ofullständigt bevarade målningar accepteras (fig. 72). De kunde ändå ses som en del av helheten och i Rasbokil blev de särskilt framhävda genom att orgelläktaren ersattes av ett podium. Därmed blev också rummet mer enhetligt, mer likt det medeltida kyrkorummet. Predikstolen från 1648 rengjordes från senare tillkommen vitmålning och förgyllning. Från och med nu blev det också regel att slutna bänkkvarter skulle behållas, fast med bekvämare sittplatser än förut och varken vitstrukna eller målade i ekimitation. I Rasbokil fick de en grågrön, antikvarisk kulör.

Curmans restaureringar i Uppland blev sammanlagt åtta, alla genomförda på 1910-talet (tab. 8). I Alsike och Ed engagerade Curman samtida konstnärer, Filip Månsson respektive Olle Hjortzberg. Den senare fick stor frihet att på egna villkor komplettera det medeltida bildprogrammet i Ed (fig. 58). I Balingsta var uppgiften att återupprätta den medeltida kyrka som på 1870-talet lämnats öde och degraderats till magasin och även här var Filip Månsson engagerad. De övriga kyrkorna kan tillsammans med Rasbokil sägas utgöra det mönster, den antikvariska praxis, efter vilken Upplands kyrkor i fortsättningen skulle hanteras.

Visserligen skulle Curman själv efter 1919 inte ha några fler uppdrag i

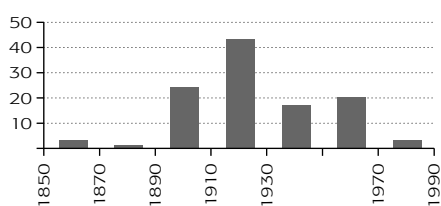

Fig. 72. Antal medeltida kyrkor där kalkmålningar tagits fram under perioden 1850–1990. Endast kända dateringar.

Rasbokil: 1910	Skäfthammar: 1915
Alsike: 1911	Västeråker: 1916
Edebo: 1913	Ed: 1918
Häbo-Tibble: 1915	Balingsta: 1919

Tab. 8. Kyrkor i Uppland restaurerade av Sigurd Curman.

landskapet, men andra och yngre arkitekter tog vid med stor följsamhet, när han själv ägnade sig åt Konstakademien, Byggnadsstyrelsen och senare Riksantikvarieämbetet. Av dessa efterföljare var det tre som fick ett stort antal uppdrag. Sven Brandel restaurerade 15 Upplandskyrkor, Erik Fant 20 och Årland Noreen hela 26. Brandel var den som på 20-talet hade flest uppdrag (bland dem Yttergran 1927 och Täby 1929), men han dog redan 1931 och tre av de restaureringar han projekterat blev färdiga först efter hans död. Fant, som i flera fall tog över efter Curman, hade uppdrag i Uppland under hela sin bana, från Tensta 1920 till Norrsunda 1954. Det hade också Noreen som var verksam längst, från Knutby 1925 till Gottröra 1961 (tab. 9).

Gemensamma drag för de långt över hundra restaureringarna i Curmans efterföljd är som redan framgått ett omsorgsfullt omhändertagande av målningarna, gamla såväl som nyfunna. Det skedde med hjälp av skickliga konservatorer, främst bland dem John Österlund och Alfred Nilsson, och i många fall var konservatorerna minst lika viktiga för resultatet som arkitekterna. Ett nästan obligatoriskt inslag är de slutna bänkkvarteren, som alltså måste nytillverkas i de fall där de blivit ersatta av öppna bänkar. Återkommande är också framlyftandet av gamla inventarier, medeltida skulptur i första hand, men också äldre predikstolar och altaruppsatser. Kors med svepning och törnekrona ställdes åt sidan, liksom Thorvaldsens Kristus.

Ett särskilt problem var de medeltidskyrkor som i efter hand utvidgats till korskyrkor, som Alunda eller Bälinge. Här var frågan vad som var viktigast: den nyskapade, ofta klassicistiska helheten eller den gamla, medeltida kärnan? Svaret kom på 30-talet: det var medeltiden som hade företräde. Ett mindre problem just i Uppland var de stora eller överstora klassicistiska kyrkorna. De var helt enkelt få.

Det skulle dröja till omkring 1960 innan Curmans efterföljare, som nu blivit gamla, började tappa greppet om Upplands kyrkor. Fants medarbetare på äldre dagar, Jörgen Fåk, restaurerade Danmarks kyrka 1958 (fig. 73–74). Liksom Fant skulle gjord städade han undan Carl Axel

Fig. 73. Danmarks kyrka, interiör mot öster, präglad av 1889 års restaurering, som leddes av stadsarkitekten i Uppsala Carl Axel Ekholm: öppna bänkar, framtagna medeltidsmålningar, golv av mönstrad konststen och starkt ljusinfall i koret. Foto Erik Fant 1939, ATA.

Fig. 74. Danmarks kyrka, interiör efter restaurering 1957–58, ledd av Jörgen Fåk: nya bänkar, kompletterade av lösa stolar, rengjorda målningar, orgel och orgelläktare ersatta av mindre orgel vid sidan av mittgången, kalkstensgolv, i koret ny altarring och nya glasmålningar. Foto Björn Hallström 1963, ATA.

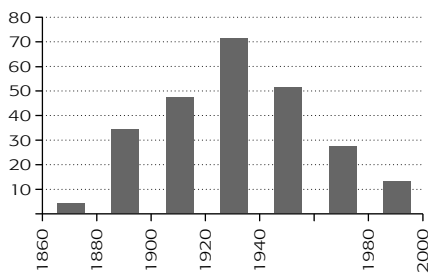

Fig. 75. Antal kyrkor i Uppland (exklusive Stockholm) restaurerade per 20-årsperiod 1860–2000.

Ekholm, men det som han satte i stället var mer modernistiskt än det var traditionellt antikvariskt. Några steg till i samma riktning tog Harald Tafvelin i Knivsta 1961. Båda var de inspirerade av Erik Lundbergs senare arbeten. Men liksom det bruna, nygotiska skedet, inspirerat av Helgo Zettervall, blivit ett ganska kort kapitel i Upplandskyrkornas historia skulle detsamma komma att gälla för det modernistiska skedet.

Kritiken mot Zettervall hade en gång givit restaurerandet en ny riktning. Det som nu bidrog till förändringen var det överraskande förhållandet att byggnadsvård i det sena 1960-talets och i 70-talets Sverige blev till en oppositionsrörelse. Här hade den tidvis hårdföra diskussionen om Uppsala domkyrkas restaurering en viss betydelse, också utanför det enskilda fallet. Hävdvunnen teknik, gamla beprövade material var viktiga, liksom underhåll och respekt för det redan uppnådda. När taket på Orkesta kyrka 1977 belades med cortenplåt var det en enstaka händelse som väckte förvåning.

Ett stort antal restaureringar med inriktning på byggnadsvård har under 1900-talets senare decennier genomförts av Bjerking AB i Uppsala.

Nästan alla Upplandskyrkor har förändrats efter 1860. Till de få undantagen hör Holm och Arnö. Ett mycket stort antal restaureringar har letts av arkitekter. Om dessa insatser fördelas på 20-årsperioder framträder följande förlopp (fig. 75, tab. 9), där alla siffror är tilltagna i underkant, men där helhetsbilden är tämligen säker.

Påfallande är de låga siffrorna i början och i slutet, liksom maximum under mellankrigstiden – eller på 1950-talet om samma restaureringar i stället fördelas på decennier. De mycket låga siffrorna för 1860- och 70-talen beror delvis på att detta skede är föga utrett.

Säkert ska också de låga siffrorna för tiden efter 1980 korrigeras uppåt, men det lär inte ändra bilden på något avgörande sätt: restaureringsverksamheten har avtagit mot århundradets slut. Viktigt är dock att den nedgången inte på något sätt har med underhållet av Upplands kyrkor att göra. Knappast någonsin har de varit så välhållna som vid slutet av 1900-talet.

Stockholm

I Sockenkyrkoprojektet är Stockholm norr om Södermalm en del av Uppland och därför ska till ovanstående fogas en kort översikt över restaureringar och andra förändringar av innerstadens kyrkor, från 1860 och framåt. Här är restaureringshistorien en helt annan än den som gäller för medeltidskyrkorna i Uppland. Stockholmskyrkornas storlek, ålder och andra egenskaper, ibland också deras närhet till opinionsbildande kretsar, gav helt andra villkor. Kyrkorna i Bromma, Brännkyrka och andra efter hand inkorporerade socknar har av motsvarande skäl inte räknats hit utan till sina respektive landskap.

Liksom tidigare var det ofta i huvudstadens kyrkor som nyheter och moderniteter introducerades. På 1700-talet handlade det ofta om orglar med nya egenskaper och möjligheter. En nyhet på 1860-talet var gasbelysningen. I Octavia Carléns *Stockholms kyrkor och deras historiska minnen* från 1864 noteras kyrka för kyrka t.o.m. hur många gaslågorna var. Flest var de i Jakobs kyrka, 1 450, men fler än tusen också i Storkyrkan, Klara och Katarina. Det var en modernitet som gjorde intryck, men som bara kunde spridas till städer där det fanns gasverk.

Redan på 1880-talet kom sedan, likaså med början i Stockholm, den elektriska belysningen, men samtidigt pläderade Överintendentsämbetet i sina *Allmänna anvisningar* för bruket av levande ljus, också i stadskyrkorna.

ARKITEKT	1860 -79	1880 -99	1900 -19	1920 -39	1940 -59	1960 -79	1980-	SUMMA
Acking, Carl-Axel						1		1
Allpere, Jaan						1		1
Almquist, Bror		2	2					4
Alton, Jerk						2	3	5
Améen, Gustaf			3					3
Bergh, Rolf					1	1		2
Bergman, Carl Hampus					1			1
Blomé, Börje						1		1
Brandel, Sven				15				15
Carlberg, Bengt					1			1
Cronstedt, Sigge			3					3
Curman, Sigurd			8					8
Dahl, David					1			1
Dahl, F. G. A.		1						1
Deurell, Carl-Olof						1		1
Ekberg, Fredrik		2						2
Ekholm, Carl Axel		8	4					12
Enblom, Rudolf				1				1
Engloo, Tor				1				1
Erikson, Oscar		1						1
Essén, Arre				1				1
Falkenberg, Fredrik		1	2					3
Fant, Erik				15	5			20
Fåk, Jörgen					9	4		13
Grafström, Nils					1			1
Grundell, O.				1				1
Gumælius, Sten Hummel-					1			1
Göransson, Viking						1		1
Hermansson, Gustaf			1					1
Hidemark, Ove						1		1
Holmdahl, Gustaf				1				1
Holmer, Lars							1	1
Håkansson, Malte					1			1
Hökerberg, Otar			1					1
Johansson, Cyrillus					1			1
Jonson, Birger				1				1
Jonsson, Ragnar					2	6		8
Kumlien Hjalmar		1						1
Langlet, Emil Viktor		2						2
Laurent, Claes					1			1
Laurentz, Johan		3						3
Leijonhufvud, Ove					1			1
Lewerentz, Sigurd			1					1
Lindgren, Agi		4	6					10
Lindgren, Gustaf			1					1
Lindskog, Frans	1	4						5
Lundberg, Einar				3				3
Lundberg, Erik				2	3			5
Lundquist, Per					1			1

Tab. 9 (s. 126–127). Kyrkorestaureringar utförda i kyrkor i Uppland (exklusive Stockholm) per 20-årsperiod 1860–2000 fördelade på arkitekter. Endast kända dateringar. Observera att slutsumman för perioden 1980 och framåt skulle blivit betydligt högre om också den senaste tidens byggnadsvårdande restaureringar av framför allt Bjerking AB hade räknats in.

ARKITEKT	1860-79	1880-99	1900-19	1920-39	1940-59	1960-79	1980-	SUMMA
Mankell, Otto August	1							1
Mellin, Dag				1				1
Milles, Evert				3	3			6
Möller, Carl		1						1
Nilsson, Georg A.			2					2
Nohldén, Carl-Erik						1		1
Nordenskjöld, Knut				2				2
Noreen, Årland				17	8	1		26
Oelrich, Nils					1			1
Olsson, Martin			3	2				5
Peterson, Adrian Crispin	1							1
Peterson, Ludvig			1					1
Pettersson, Gustaf		1	4					5
Pettersson, Abraham	1							1
Porne, Åke						1		1
Roland, Anders			2	1				3
Schill, Bernhard					2			2
von Schmalensee, Artur					1			1
Segerstedt, Viktor					1			1
Sjöström, John							1	1
Söderberg, Uno						2	8	10
Söderholm, Sven A.					2			2
Tafvelin, Harald					1	1		2
Tesch, Nils						1		1
Törnquist, Hjalmar		1	1					2
Ullén, Sigge				1				1
Ulrich, Erik Otto		1						1
Wahlman, Lars Israel			1					1
Wernstedt, Melchior				1				1
Westerberg, Karl Martin				1	2			3
Westman, Hans						1		1
Zettervall, Helgo		1						1
Östberg, Ragnar				1				1
Österberg, Otilius			1					1
SUMMA	4	34	47	71	51	27	13	247

Vad som nyss varit omodernt fick ett nytt värde och blev för att använda en etnologisk term: ”erhobenes Primitivgut”.

En stor byggnadsfråga på 1860-talet var kupolen över Hedvig Eleonora, föremål för tävling 1858 och till sist byggd 1865–68 efter ritning av Scholander och Bror Carl Malmberg. Det var en komplettering i efterföljd av den klassicism som sedan 1600-talet dominerat kyrkobyggandet i huvudstaden.

På 1870-talet märks också i Stockholm en viss otillfredsställelse med kyrkornas 1700-talsform. Adolf Emil Melander och Ernst Abraham Jacobson visade hur Jakobs respektive Klara kyrkor skulle kunna få rikare, mer gotiska och vertikalt betonade exteriörer, 1875 resp. 1876. Det var samtidigt som Helgo Zettervall engagerades för domkyrkorna i Uppsala, Linköping, Skara och Strängnäs, och en av utgångspunkterna var liksom i dessa fall

Fig. 76. Flera av Stockholms kyrkor fick under det sena 1800-talet en påfallande rik utformning. Här ses Jakobs kyrka som den utformades vid Carl Möllers restaurering 1894: en renässansinteriör med målad dekor och skulpterade paneler och bänkgavlar. Foto från 1926, ATA.

den uppfattningen att tornen i sin 1700-talsutformning var både okyrkliga och estetiskt triviala. Det var också tornet som blev den enda utförda delen av Zettervalls eget 1881 framlagda förslag för Klara kyrka.

Från samma år är en promemoria av Magnus Isæus där han på församlingens uppdrag diskuterar möjligheterna för en restaurering av Storkyrkan. Han finner kyrkan vara ”i flere afseenden ganska slarvigt och inkorrekt utförd” och menar i samförstånd med riksantikvarien Hans Hildebrand att en restaurering bör genomföras enligt principen ”allt murverk i gotisk stil”, inredningen däremot ”i renaissance”. Ingenting sägs däremot om Storkyrkans sammanhang med sin omgivning och vilka konsekvenserna blivit av en sådan yttre restaurering.

Det blev inget uppdrag av Isæus’ promemoria, men några år senare fick han ta över Tyska kyrkan efter Julius Raschdorff, som efter branden 1878 ritat den nya, eleganta tornspiran. Interiören stod färdig 1887, präglad av färgrik tysk renässans och den omtalades av Ernst Abraham Jacobsson som den främsta av Stockholms kyrkor: ”i fråga om målerisk stämning”, kännetecknad av ”den mest välgörande friskhet och ungdomlighet”.

När Storkyrkans restaurering till sist genomfördes, 1906–09 under ledning av Ernst Stenhammar, var det efter andra principer än dem Isæus förordat och som prövats i både Tyska kyrkan och i Jakob. Exteriören lämnades nästan oförändrad, men i det inre fick det oputsade teglet framträda på ett sätt som passade samtiden, men som inte hade någon historisk hävd.

Mer strikta principer tillämpades när Riddarholmskyrkan restaurerades 1914–22. Som kyrkan sedan församlingens upplösning förvaltades av Riksmarskalksämberet gick arkitektuppdraget till hovintendenten Gustaf Lindgren, men mer bestämmande för resultatet blev nog Martin Olsson, som var antikvarisk kontrollant och ledare av den vetenskapliga undersökningen. Murverk och rester av medeltida måleri undersöktes med samma noggrannhet som vid Curmans restaurering i Strängnäs, och den vetenskapliga redovisningen står alltså i en sorts särklass, utgiven 1918 respektive 1928–37. Dock är uppgifterna knappa om den tid då Riddarholmskyrkan hyste Livrustkammarens troféksamling (1817–1906), liksom om den nyss genomförda restaureringen.

Fig. 77. Jakobs kyrka efter Ove Leijonhufvuds restaurering 1937. Dekor och inskrifter är överputsade, nya bänkar och ny orgelläktare har tillkommit. Resultatet är en enklare och kärvare interiör. Trots överväganden att delvis ta tillbaka dekoren beslöt man på 1960-talet att hålla fast vid 1937 års interiör. Foto ca 1938, ATA.

Två nybyggen under tiden 1860–1950 har haft ett särskilt inflytande på Stockholms kyrkor. Det första av dem var Johannes kyrka från 1891, som på kyrkobyggandets område inledde vad som kan kallas det senoskarianska skedet. Det var en tid av stort intresse för målad dekor, för glasmålningar, för rik detaljering och kyrklig ikonografi, för nygotik men också för barock. Carl Möller som var arkitekt för Johannes fick förutom sina nybyggen (Gustaf Adolfskyrkan och Stefanskyrkan) också i uppdrag att ge Jakobs kyrka en rikare interiör, 1894 (fig. 76). Agi Lindegren som svarat för den målade dekoren fick nya uppdrag i Hedvig Eleonora (1892), Adolf Fredrik (1895) och Klara (1907). Münchenfirman F. X. Zettler som levererat glasmålningarna fick en rad följande uppdrag: Hedvig Eleonora, Jakob, Oscar och Tyska kyrkan. Men att detta skede skulle bli kort antydde av de redan vid invigningen negativa omdömen om Oscar (1903) och Sofia (1906), båda ritade av Gustaf Hermansson.

Det andra nybygget var Engelbrektskyrkan av Lars Israel Wahlman från 1914. Som händelse i svensk arkitektur skulle den få en verkan som gick långt utöver både det kyrkliga och det stockholmska, men allt började i det lokala sammanhanget, bland yngre arkitekter och bland estetiskt intresserade stockholmare. En av följderna var den drastiska nedvärderingen av föregående skede, snart manifesterad i omgestaltningen av Oscarskyrkan. Den leddes av Lars Israel Wahlman som fick uppdraget 1919, endast sexton år efter Oscarskyrkans invigning och den genomfördes 1921–23.

Snabbare än någon annanstans hade nygotiken blivit ofin i Stockholm. Med bakgrund i den estetik han tillämpat i Engelbrektskyrkan och med Emanuel Vigelands glasmålningar som utgångspunkt åstadkom Wahlman en helt ny interiör. Dess tillkomst och förutsättningar har kritiskt utretts av Krister Malmström. Till hans framställning ska bara läggas att denna radikala omgestaltning av en nygotisk interiör var den första inte bara i Stockholm utan i Sverige över huvud taget, och att den skulle få många efterföljare, på 1930-talet t.ex. domkyrkan i Luleå, på 50-talet i Sundsvall och ännu på 60-talet Gustaf Adolfs kyrka i Helsingborg.

Mellankrigstidens mest genomgripande restaurering i Stockholm var annars Ove Leijonhufvuds omgestaltning av interiören i Jakobs kyrka (1936–37). I stället för 1890-talets och Carl Möllers dekorativa renässans

kom en kärv, ganska avskalad interiör: en helt annan bild av Vasatiden, mer i överensstämmelse med nationalromantikens ideal (fig. 77).

Mest anlitad var Lars Israel Wahlman som efter Oscarskyrkan skulle få ytterligare tre uppdrag i Stockholm. Av dem var Maria Magdalena (1926–27) och Hedvig Eleonora (1934) ganska oproblematiska, men mot slutet av sin karriär skulle Wahlman få hand också om den andra av Gustaf Hermanssons kyrkor i Stockholm, d.v.s. Sofia (1948–51). Resultatet blev som förra gången en helt ny interiör, där egentligen endast rumsformen sparades. Caleb Althins bibliska scener, infogade i ett rikt dekorationsmåleri, kallades över och ersattes av Hilding Linnqvists myllrande kolossal målning på korväggen.

Vid slutet av 50-talet skulle Erik Lundberg få mycket kritik för sin restaurering av Kungsholms kyrka, men här rörde det sig – om vi jämför med Wahlman – om estetiska val med ganska måttliga konsekvenser.

Tidiga exempel på följsamma restaureringar, nästan med karaktär av kvalificerad byggnadsvård är Artur von Schmalensees och John Sjöströms arbeten i Klara (1963–65) respektive Jakobs kyrkor (1968–69). Hit hör också Björn Linns återhållsamma hantering av Gustaf Adolfskyrkan på Gärdet (1968), liksom Andreas Carstens restaurering av Tyska kyrkan (1969).

Ett fall för sig är återuppbyggnaden av Katarina kyrka efter branden i maj 1990. Den leddes av Ove Hidemark och genomfördes med tillämpande av 1700-talets byggteknik. För inredningen gällde dock friare principer och vid återinvigningen 1995 var det inre ännu inte färdigt. Kopia av 1734 års altarpuppstod stod klar 2001, men med ett nytt konstverk i centrum i stället för den förstörda altartavlan. Liss Erikssons och Kaisa Melantons moderna parafra på det tomma korset med svepning är ett berikande och lyckat tillägg till den i viss mening nyskapade interiören.

Källor och litteratur

Ædes sacræ antiquæ a Sigurd Curman restauratæ, 1929.

Aurelius, B.O. och Secher, H: *Stockholms kyrkor i ord och bild*, 1914.

Carlén, Octavia: *Stockholms kyrkor och deras historiska minnen*, 1864.

Edman, Victor: *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*, 1999. Diss.

Fant, Erik: ”Restaureringsarkitekten”, i *Ad patriam illustrandam. Hyllningsskrift till Sigurd Curman*, 1946.

Jacobsson, Ernst Abraham.: ”Stockholms kyrkor”, i *Stockholm 1897*, II.

Nisbeth, Åke: ”Kungs-Husby kyrka genom 700 år”, i *Kungs-Husby i Trögd.*

Kungsgård, kyrka och socken, Studier till Det medeltida Sverige 6, 1992.

Stockholms stift i ord och bild, 1946.

Svahn, Hélène och Fredrika Mellander Rönn: *Konservator Alfred Nilsson. Kyrkorestaureringar 1925–47*, magisteruppsats, Inst. för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 2000.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, Stockholm och Uppland. Se Litteratur om Upplands kyrkor, nedan s. 140.

Tegnér, Göran: ”Sigurd Curmans restaureringar”, i *Kulturmiljövård* 1991.

Upplands kyrkor, red. Bengt Ingmar Kilström m.fl., 1945–97. Se Litteratur om Upplands kyrkor, nedan s. 140.

Åman, Anders: ”Återblick på restaureringsfrågan”, i *Uppsala domkyrka. Katedral genom sekler*, 1981.

Upplands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria

av Markus Dahlberg, Ingrid Sjöström och Ulf Sporrang

Det finns en utbredd föreställning om hur det typiska uppländska kyrkolandskapet ser ut. Man ser för sig den böljande slättbygden, där små medeltida gråstenskyrkor tryggt vilar på kullar och åkerholmar, inbäddade i grönska och omgivna av en grupp lantliga byggnader. Det helt övervägande antalet uppländska kyrkor är ju också från medeltiden. De ligger i centralbygden, där odlingsförutsättningarna gynnade en tidig bebyggelse. Men till landskapet Uppland hör också kyrkor från senare tider, långt färre än de medeltida, men viktiga inslag i landskapet. De flesta ligger i trakterna som omger den centrala slättbygden: i söder Stockholm med sina norra förorter, skogs- och bruksbygderna i väster och norr, kusten och skärgården i öster (se karta på omslagets bakre insida).

I de bördiga trakterna vid Mälaren, inom bekvämt reseavstånd från huvudstaden, finner man också de flesta godsetableringarna. Adelns närvaro under stormaktstiden och senare avspeglas i kyrkomiljöerna i slottskapell och gravkor och i sockenkyrkornas utsmyckning. Adel och bruksherrar förmedlade idéer och konstnärer från de stora kyrkoprojekten i Stockholm.

I nordvästra Upplands skogsbygder med stora och sent befolkade socknar är kyrkorna yngre. Där saknas romanska kyrkor; de äldsta kyrkorna här är från senmedeltiden. På 1700- och 1800-talen var både ny- och ombyggnadstakten i dessa bygder högre än i centrala Uppland och flera medeltidskyrkor revs och ersattes med nya.

Upplands bruksbygd i norr och nordöst präglades redan från senmedeltiden av järnframställningen, som gav underlag för befolkningsökning och kyrkobyggen. Under 1600- och 1700-talen växte kring Dannemora gruva de stora uppländska bruken fram, där kapell och kyrka ingick i anläggningen som viktiga element.

Upplands kustbygd och skärgård blev relativt sent genom landhöjningens effekter tillgänglig för en fastboende befolkning. Fiske och sjöfart har längre traditioner, och några få kyrkor och enkla träkapell anlades redan under medeltiden för dess utövare. Skärgårdsstäderna fick stadskyrkor först under 1700-talet och senare. Stockholms tillväxt under 1600-talet och 1800–1900-talen gav upphov till en mängd nya församlingskyrkor, ofta solitärer med stark arkitektonisk egenart.

Byggnadsintensitet och regionala särdrag

MEDELTIDEN

I Upplands kyrkliga medeltid framträder ett tydligt bebyggelsehistoriskt förlopp. Runstenar av sandsten antyder att ett tidigt träkyrkobyggande

förekommit i landskapets centrala delar. Dessa träkyrkor kom dock redan under 1100- eller tidigt 1200-tal att ersättas med beständigare byggnader av sten. Ytterligare ett viktigt tecken på Upplands förlorade träkyrkor är de stenkyrkor vars äldsta byggnadsdel utgörs av en sakristia – ett karakteristiskt drag för Mälardalslandskapen. De markerar socknar i vilka träkyrkor kvarstod relativt länge, åtminstone fram till 1200-talets senare hälft då de första stensakristiorna byggdes. Stenkyrkorna kom så småningom att helt dominera Upplands medeltid, och även här är det möjligt att i grova drag följa en utbyggnad som går från centrum till periferi. Upplands stenkyrkybyggnad kan indelas i tre stilhistoriska skeden: det romanska, det högmedeltida och det senmedeltida. Genom att kyrkorna i så hög grad är bevarade finns unika möjligheter att tolka byggnadskronologin. Konstruktiva och stilistiska egenskaper som t.ex. valvens, muröppningarnas och tegelblindingarnas form ger andra utgångspunkter. Därtill kommer att många av medeltidskyrkornas inventarier finns kvar, som också belyser den kyrkliga utbyggnaden. Av dopfontarna återstår ca 90 % av det ursprungliga antalet, vilket är anmärkningsvärt sett ur ett riksperspektiv. Kyrkornas kronologi och utveckling under hela medeltiden torde inte avteckna sig lika distinkt i något annat landskap.

Då det gäller det kyrkliga landskapets etablering och struktur finns många likheter mellan Uppland och andra tidigt kristnade områden, även om de konkreta formerna stundtals är skiljaktiga. Ett exempel är de tidiga gravmonument, s.k. ”eskilstunakistor”, som enligt vissa forskare endast förekommer söder om Mälaren och i Götalandskapen. I Uppland finns emellertid fragment av runstenar av sandsten vid ett flertal kyrkor, som likaså tolkats som gravmarkeringar. Spridningsmönstret av respektive monumenttyp i Östergötland och Uppland är jämförbar, d.v.s. de förekommer företrädesvis i små socknar i slättbygden. Även absid- och tornkyrkor i respektive landskap har ett besläktat spridningsmönster.

Något som måste framhållas som unikt för Uppland är den dynamik som kännetecknar landskapet under hela medeltiden. De romanska stenkyrkorna, som förekommer i den södra halvan av landskapet, blev i stor utsträckning ombyggda till salkyrkor under perioden runt sekelskiftet 1300. Interiörerna i dessa salkyrkor, åtminstone under 1300-talets förra hälft, karakteriserades ofta av höga, gotiska trätunnvalv som lämnat spår på kyrkvinden i många kyrkor. Två av dem har genom dendrokronologisk metod kunnat dateras till 1320 och 1348, vilket ger en utgångspunkt för dateringen av trätunnvalv också i de omgivande landskapen.

Den yngre medeltiden, varmed här avses perioden från 1300-talets mitt till medeltidens utgång, måste dock lyftas fram som ett för Uppland särskilt viktigt skede. Utifrån stilistiska dateringar torde kulmen snarare tillhöra 1400-talet och då framför allt dess senare hälft. Andelen nybyggda kyrkor under denna period är större än i något annat landskap i Götaland och Svealand, väsentligt större än i exempelvis Väster- och Östergötland, men även i jämförelse med Södermanland. Till detta kommer också en betydande aktivitet då det gäller valvslagningar, kalkmålningar och förvärv av träskulptur. Av stort internationellt intresse är framför allt de många senmedeltida altarskåp som importerades från Tyskland och Nederländerna.

Drivkrafterna bakom denna senmedeltida dynamik kan naturligtvis diskuteras ur flera synvinklar, och problematiken kan bara antydast här. Något som lyfts fram i den inledande, kulturgeografiska översikten är att Uppland medeltiden igenom framstår som ett folkrikt och välmående landskap, som utöver de centrala bygderna också inrymde områden för medeltida kolonisation och begynnande industriellt bergsbruk. När den yngre medeltiden

Fig. 78. Gamla Uppsala kyrka är belägen i en av landets mest intressanta fornlämningsmiljöer. Kungshögarna och flera gravfält från järnåldern finns runt den stora byn. Kungsgården förmodas ha legat på terrasserna i förgrunden, norr om kyrkan, där stolphål efter en stor byggnad påträffats vid utgrävningar. Den befintliga kyrkan uppfördes på kungsgårdens mark vid 1100-talets mitt och fungerade som ärkebiskops-säte från 1164 till 1270-talet, då detta flyttades till Östra Aros/Uppsala. Av den ursprungliga kyrkan återstår endast absidkoret och det kraftiga centraltornet, medan de absidförsedda korsarmarna och det stora treskeppiga långhuset revs efter en brand på 1200-talet. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

generellt innebar en betydande minskning av befolkningmängden, framstår Uppland som ett av de landskap som drabbades minst. Återhämtningen efter den medeltida krisen blev särskilt stark i landskapets norra del jämte skärgården, som hade en befolkningstillväxt över genomsnittet, en tendens som håller i sig långt in på 1700-talet. Denna ekonomiska förklaring har sannolikt relevans för den fortsatta utbyggnad som sker under medeltidens senare hälft i landskapets norra delar och bruksbygder. Men förnyelsen av Upplands kyrkor under senmedeltiden gällde inte bara dessa områden. Ombyggnader, välvningar, målningar och förvärv av inventarier skedde även i centrala och sydvästra Uppland.

Grunderna till den senmedeltida förnyelsen var naturligtvis inte enbart, eller ens huvudsakligen, ekonomisk, utan också i hög grad religiös. Att bekosta kyrkobyggnad, kalkmåleri och förvärv av träskulptur var gärningar till själens frälsning. I de många bevarade senmedeltida vapenhusen finns ofta spår efter ett altare vid östväggen, vilket visar att de också haft en funktion som andaktskapell. Flera kyrkor har också fått helgonkor eller kapell tillbyggda under perioden, inte minst kyrkor som hade en nära kontakt med domkapitlet genom att deras kyrkoherdar var kaniker. Det talar för att stiftsledningen kan ha verkat för en ökad liturgisk aktivitet, kanske genom att utlova avlatsförmåner vid donationer till kyrkorna. En av de kända personer som verkade för kyrkobyggnadernas omgestaltningar under senmedeltiden var ärkebiskop Jakob Ulvsson, vars vapen återfinns i många uppländska kalkmålningar. Andra faktorer kan också ha haft betydelse för förnyelsens genomslag. Prästutbildningen i Uppsala, föregångare till stadens universitet (bakom vars grundande Ulvsson också var drivande), kan ha varit en av de skärningspunkter kring vilken förändringarna av kyrkorna ägde rum.

Några särdrag bland Upplands medeltidskyrkor kan särskilt lyftas fram. I och med ärkesätets inrättande i Gamla Uppsala 1164 blev centrala Uppland landets kristna centrum (fig. 78). Till de äldsta kyrkobyggnaderna

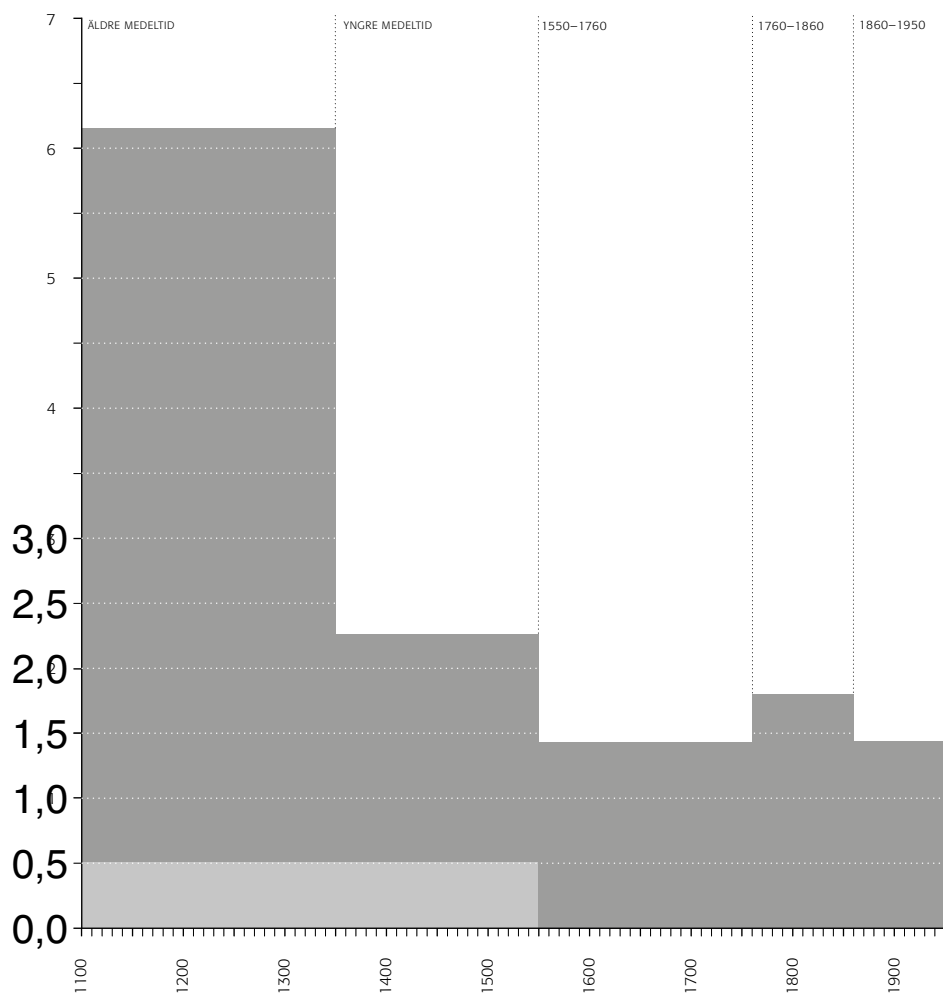

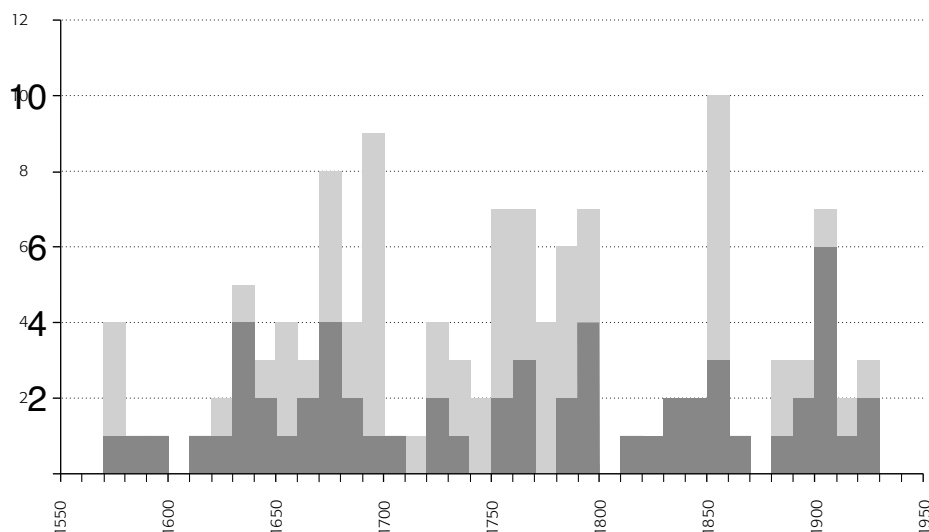
Fig. 79. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550-1760, 1760-1860, 1860-1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med oviss datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid. Fem nybyggnader har inte medtagits i sammanställningen, beroende på att kyrkans periodtillhörighet är okänd eller oviss. Uppförandetiden för de äldsta kyrkorna (kapellen) på Gräsö, Lidingö, Möja och i Roslags-Kulla är inte kända. Detsamma gäller den träkyrka som uppfördes i Järlåsa under senmedeltiden eller 1500-talet. Samtliga fem har i senare tid ersatts med nya kyrkor.

hör kyrkorna i Sigtuna och Gamla Uppsala med korsarmar och torn över korsmitten, en ovanlig plantyp som kan ha haft liturgisk och teologisk bakgrund. Av samma typ var troligen också prostkyrkorna i ärkestiftets första organisation, som bestod av storprosterier omfattande vart och ett av de tre uppländska folklanden, med centrum i Sigtuna, Östra Aros/Uppsala samt Enköping. Inte mindre än sju stycken av de romanska kyrkorna har eller har haft östtorn, en torn typ som är sällsynt utanför Uppland. I motsats till de romanska kyrkorna i Södermanland har de uppländska i regel haft absidförsedda kor, och tre stycken har rundkyrkoplan, vilket är de nordligaste exemplen på denna typ av planform.

Typiskt för Uppland är de många gotiska, tornlösa salkyrkorna, byggda i gråsten, men inte mindre än tio (ursprungligen elva) sockenkyrkor är uppförda i tegel, vilket är det största antalet norr om Skåne. Ett par av de högotiska tegelkyrkorna är påkostade långt utöver det vanliga, nämligen Tensta och Vendel, som också utmärker sig genom sin storlek och sina smalare kor vid en tid då salkyrkan var norm. Flera skäl talar för att dessa uppförts på privat bekostnad. Troligen gäller det också flera andra kyrkor som avviker från det typiska genom sin utformning och utsmyckning. Även under senmedeltiden kan man avläsa en stark aristokratisk närvaro genom målade vapensköldar i kalkmålningar, på altarskåp och i textilier.

Uppförandet av domkyrkan i Uppsala har säkerligen haft stor betydelse för de gotiska kyrkorna, främst genom spridning av hantverkskunnighet och inredningsteknik, mindre när det gäller den arkitektoniska utform-

Fig. 80. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/år. Endast kända årtal.

ningen. En stor grupp krucifix och andra träskulpturer från 1300-talets början har troligen tillverkats vid domkyrkohytan. Av romansk skulptur är dock påfallande lite bevarat.

FRÅN REFORMATIONSTID TILL NUTID

Vid medeltidens utgång var samtliga kyrkor uppförda av sten eller tegel. De träkyrkor som en gång funnits hade alla successivt ersatts. De murade kyrkorna var beständigare och förefaller också till storlek och antal ha räckt till för socknarnas behov. Det finns i Uppland ingen motsvarighet till de intensiva eftermedeltida nybyggnadsskeden som vi finner t.ex. i Skåne, Västergötland eller Östergötland, då medeltidskyrkor revs och ersattes av nya kyrkor. Medeltidens dominans i Uppland framträder tydligt i proportionerna mellan periodernas nybyggande (fig. 79). Nybyggandet var in i vår tid måttligt och skedde främst i nybildade församlingar i landskapets ytterområden i väster, norr och öster. Den högsta nybyggnadssiffran har decenniet efter sekelskiftet 1900, då flera nya stadskyrkor tillkom (fig. 80). Ombyggandet är mer omfattande än nybyggandet, och visar toppar under 1600-talets andra hälft, 1700-talets senare del och 1860-talet.

Den kyrkopolitiska och mentala omvälvning som reformationen innebar tog sig till en början inte uttryck i kyrkobyggande. De befintliga kyrkorna från den katolska tiden anpassades successivt till den nya ordningen. Överflödiga stadskyrkor och det upphävda klosterväsendets kyrkor och kapell revs, kyrkliga egendomar och inkomstkällor överfördes till Kronan och till lojala adelsmän. Kraft och resurser koncentrerades till att bygga upp den lutherska statskyrkans organisation och utarbeta en ny kyrkolag, färdig 1686. Ärkestiftets Uppsala och den växande huvudstaden var centrala maktpoler i denna utveckling.

Stormaktstidens expansiva nybyggande av slott och herrgårdar i Uppland har ingen motsvarighet inom sakralarkitekturen. Landsbygdssocknarnas befolkning växte sällan så mycket att nybyggen blev nödvändiga; det räckte med nya läktare eller tillbyggnader i de fall trängseln började bli besvärande. Det som byggdes nytt var en handfull träkapell i kustregionen, några stadskyrkor och sockenkyrkor med adliga byggherrar. Ett betydligt större antal kyrkor berördes av om- och tillbyggnader. Adliga gravkor fogades till många små medeltidskyrkor. Vid de små tornlösa medeltidskyrkorna restes också klockstaplar, som är talrikare i Uppland än i något annat landskap. De har byggts om och klätts in i flera omgångar genom

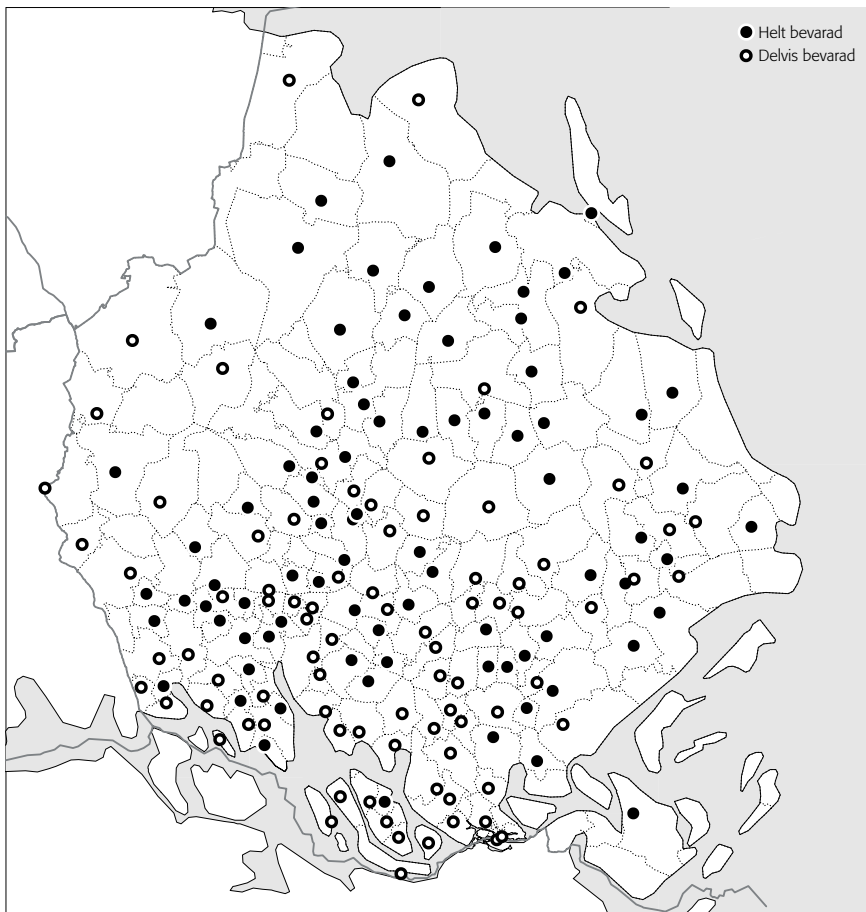

Fig. 81. Medeltidskyrkornas bevarandegrad. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Med delvis bevarade avses kyrkor som har bevarade partier av långhus/kor, men som i senare tid om- eller nybyggts. Bland dem ingår även de medeltidskyrkor, som erhöll sin nuvarande planform genom ombyggnad redan under medeltiden (jfr tab. 10).

tiderna, och de staplar vi möter i dag i de uppländska kyrkomiljöerna visar en provkarta på olika typer.

Först ett stycke in på 1600-talet började den lutherska nyordningen på allvar sätta spår i kyrkorummen. En förnyad liturgi kring nattvardsgång och predikan utvecklades. Hur kyrkorummet påverkades har ännu inte kunnat klarläggas i detalj, eftersom källmaterialet är magert och svårtolkat. Intressant är exempelvis att korskrank var vanliga under 1600-talet men togs bort under 1700-talet. Socknarna fick långsamt förbättrad ekonomi och kunde satsa på underhåll och förbättring av sina kyrkor. Därtill fick de ofta stöd och gåvor från de talrika adelssläkter och brukspatroner som under stormaktstiden byggde sig säterier och bruksherrgårdar i Uppland. Herresätenas ägare försåg inte bara den egna sockenkyrkan med gravkor och gravminnen till ättens åminnelse, utan skänkte även altarpuppasatser, predikstolar och andra inventarier.

Tongivande för hela landet blev Stockholms nya stora kyrkor, ritade av de ledande arkitekterna och med påkostad inredning av landets främsta mästare. Bildhuggare och stenhuggare och deras efterföljare har svarat för en inredningskonst i sten och framför allt i trä av enastående omfattning och kvalitet i de uppländska sockenkyrkorna. Produktionen tog sin början på 1620-talet och pågick obruten i tvåhundra år, med stilväxling från barock till klassicism. Kyrkorummen där dessa nya konstobjekt placerades var till övervägande del medeltida, men även många av de nya kyrkorna utrustades med samma höga ambitioner.

Under ofredsåren vid 1700-talets början mattades kyrkobyggandet något, men tog åter fart särskilt under två perioder, åren 1750–1800 och 1830–70. Den nyklassicistiska kyrkan är sparsamt företrädd i Uppland,

men några av landets förnämsta exempel finns där, t.ex. kyrkorna vid bruket i Söderfors och Forsmark. Genom ombyggnad moderniserades äldre kyrkor, ofta genom tillbyggnad av korsarmar eller genom nya tornkrön med huv eller lanternin. Ett ståtligt exempel är ärkebiskopens prebendekyrka i Bälinge, som kraftigt omgestaltades 1784–88. De nya kyrkorna byggdes där befolkningen ökade, i Stockholm och i de få städerna samt i kustzonen och vid bruket.

Det starka inflytandet från bruksherrar och säteriägare med goda kontakter till Stockholms konstnärslit fortsatte och manifesterades i utsökta gustavianska och klassicistiska predikstolar och inredningar i såväl nya som gamla kyrkor. De ljusa predikosalar vi förknippar med 1700-talet åstadkoms i nybyggen genom vida trävalv, stora fönster och färgsättning i vitt och pastell. I äldre kyrkor tog man upp större fönster och överkalkade valv- och väggmålningar, för att få ljus och enhetlighet i rummet.

Efter 1800-talets mitt byggdes mycket få nya kyrkor i landsbygdssocknarna. Nya församlingar tillkom främst i skärgården och industrisambhällena i norra Uppland. Flera kyrkor byggdes om och några återuppfördes efter förödande bränder.

Det var Stockholm och de andra städerna som växte, med delade innerstadsförsamlingar och helt nya stadsdelar och förorter som följd. I huvudstaden och dess ytterområden byggdes en rad stora kyrkor decennierna före och efter år 1900, som speglar stilutvecklingen från nygotik till funktionalism och som har en framträdande plats i den svenska arkitekturhistorien. En ny typ av beställare uppträdde kring sekelskiftet 1900 vid sidan av församlingarna, föreningar och privata stiftelser som uppförde mer anspråkslösa kyrkor och kapell i stadsdelar där behoven inte tillgodosågs på annat sätt.

Kyrkorna i dag

DEN VÄLBEVARADE MEDELTIDEN

Det är alltså främst den medeltida utvecklingen som satt sin prägel på de uppländska kyrkomiljöerna. Inte mindre än 90 % av Upplands medeltida kyrkor finns bevarade i större eller mindre omfattning (fig. 81). Bland de helt bevarade medeltidskyrkorna finns representanter för samtliga faser som präglat byggnadsutvecklingen, från de romanska småkyrkorna Markim och Orkesta, över de högmedeltida tegelkyrkorna i Tensta, Vendel och Västeråker, till de senmedeltida salkyrkorna i Dannemora och Hjärsta. Många medeltidskyrkor har dock bevarats även i ombyggt skick. Ombyggnaderna har i många fall skett redan under medeltiden (tab. 10). Byggnadsaktiviteten efter medeltiden är alltså knapp i förhållande till antalet kyrkor. Dessa tillägg, om än väsentliga, har heller inte rubbat medeltidens dominans i det befintliga byggnadsbeståndet (fig. 82).

Varför har då så många medeltidskyrkor bevarats i Uppland? Flera bidragande och i vissa fall motsägelsefulla orsaker har framhållits av olika forskare. Befolkningsutvecklingen är som alltid en viktig faktor. De små uppländska socknarna innehöll flera byar som var strängt reglerade i ägomässig mening, genom solskifte och förstfödslorett. Ett sådant system kan ha hindrat en kraftig befolkningstillväxt och därmed minskat behovet av rymliga kyrkor. Å andra sidan växte befolkningen under nyare tid, dock mindre dramatiskt än i många andra landskap.

Inslaget av självägande, välbeställda bönder var ovanligt stort under hela medeltiden i Uppland i nästan alla socknar. Deras inflytande i sockenstämmorna var starkt, och de var som regel emot kostsamma förändringar

HELT BEVARADE KYRKOR:

Angarn, Balingsta (iståndsatt 1919), Bladåker, Börje, Börstil, Dannemora, Edebo, Ekeby, Faringe, Film, Fröslunda, Frösthult, Frösunda, Hacksta, Haga, Helga Trefaldighet i Uppsala, Hilleshög, Hjalsta, Husby-Sjutolft (valven helt eller delvis ommurade), Häbo-Tibble, Håtuna, Härkeberga, Härnevi, Häverö, Hökhuvud, Jumkil, Knivsta, Knutby, Kårsta, Lagga, Lena, Lillkyrka, Litslena, Lohärad, Lunda, Mariakyrkan i Sigtuna, Långtora, Läby (osäker byggnadshistoria, möjligen ombyggd under medeltiden), Länna, Malsta, Markim, Morkarla, Nysätra, Orkesta, Rasbokil, Riala, Rimbo, Skederid, Skokloster, Skuttunge, Skäfthammar, Sparrsätra, Stavby, Svinnegarn, Söderby-Karl, Tegelsmora, Tensta, Tierp, Tolfta, Torsvi, Tuna, Täby, Uppsala domkyrka, Uppsala-Näs, Valö, Vendel, Viksta, Villberga, Värmdö, Västerlövsta, Västeråker, Vätö, Åkerby (osäker byggnadshistoria, möjligen ombyggd under medeltiden; valven rivna), Åland (valven rivna), Ärentuna, Öregrund, Össeby-Garn, Österlövsta, Österunda, Östervåla (valven rivna), Östra Ryd, Östuna

DELVIS BEVARADE KYRKOR:

Kyrkor ombyggda redan under medeltiden, men därefter helt bevarade:

Adelsö, Alunda, Biskopskulla, Boglösa, Bro, Bälinge (korsarmar och valv rivna), Danmark, Ed, Edsbro, Ekerö, Enköpings-Näs, Estuna, Fittja, Frötuna, Funbo, Gamla Uppsala, Gottröra, Hammarby, Husby-Långhundra, Husby-Årlinghundra, Häggeby, Järfälla, Kalmar, Kulla, Kungsängen (Stockholms-Näs), Norrsunda, Närtuna, Oden-sala, Rasbo, Riddarholmskyrkan i Stockholm, Roslags-Bro, Skepptuna, Skogs-Tibble, Skånala, Solna, Spånga, Sångå, Teda, Tillinge, Ununge, Vaksala, Vallby, Veckholm, Vidbo (valven delvis ommurade), Vårfrukyrkan i Enköping, Vänge, Övergran

Senare ombyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Almunge, Alsike, Arnö (ombyggd i två etapper), Björklinge, Bromma, Dalby, Danderyd (ombyggd i två etapper), Enåker, Fasterna (under medeltiden Esterna; ombyggd i två etapper), Fresta, Färentuna, Giresta, Gryta, Harbo, Harg, Holm, Husby-Sjuhundra, Hållnäs, Kungs-Husby, Lovö, Låssa, Löt, Munsö, Norrby, Rö, Simtuna, Skå, Sollentuna, Storkyrkan i Stockholm, Tärna (ombyggd i två etapper), Vada, Vallentuna, Vassunda, Vittinge, Västra Ryd, Yttergran, Älvkarleby, Österåker

Senare nybyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Nora

Tab. 10. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden, fördelade efter bevarandegrad.

och måna om att vårda sina och förfädernas kyrkor. Under senmedeltiden ökade böndernas intäkter från jordbruket och överskottet kunde användas till att försköna kyrkorna med tillbyggnader och donationer, men också till rymliga nybyggnader, som till skillnad från andra landskap alla byggdes i sten. Den starka uppländska medeltid som kyrkorna avspeglar är ett av många uttryck för den maktsamling till Mälardalen som inleddes på medeltiden och som framöver i så hög grad gynnade Uppland.

Från 1500-talets slut ökade antalet säterier och större gårdar i Uppland, och kyrkorna påverkades alltmer av den växande gruppen adel och ofrälse ämbetsmän och bruksägare. Högreståndsdominansen var under stormaktstiden minst lika stor som i Södermanland. Adliga gravkor, epitafier och donationer från samma ätt återfinns ofta i flera sockenkyrkor. Det var viktigt att vårda och bevara kyrkorna med alla dessa gravminnen och gåvor. Pieteten mot förfäderna förenades med religiös vördnad och behov av att upprätthålla goda relationer till prästerskapet och sockenborna.

Under 1700- och 1800-talen påverkades de medeltida kyrkorna av förändringar i nyklassicistisk och nygotisk anda, men ytterst få ersattes av nya kyrkor. De omfattande rivningarna av medeltida kyrkor i andra landskap, som Skåne och Västergötland, hängde samman med att befolkningen där ökade mer. De befintliga, romanska medeltidskyrkorna i Skåne och

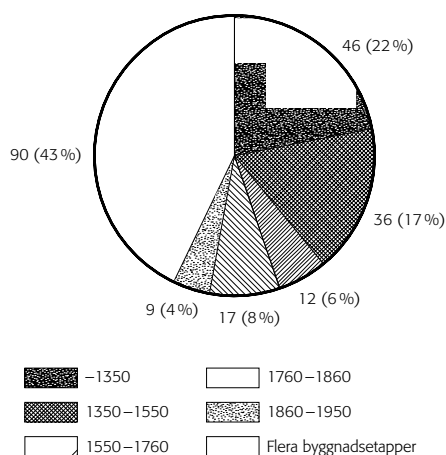

Fig. 82. Helt bevarade kyrkor per period. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Det vita fältet markerar ombyggda kyrkor, d.v.s. kyrkor som innefattar flera byggnadsetapper i långhus/kor. Bland dem ingår även de medeltidskyrkor, som erhöill sin nuvarande planform genom ombyggnad redan under medeltiden (jfr tab. 10).

I diagrammet ingår de 210 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare fungerat som huvudkyrka i församlingar som bildats före 1950 (S:t Görans kyrka, som fram till 1955 fungerade som församlingskyrka, ersattes 1956-58 med en ny kyrka). Till de helt bevarade medeltidskyrkorna hör även Lillkyrka, Skuttunge, Skälfthammar, Sparrsätra, Torsvi och Åkerby, som dock inte kunnat periodbestämmas och vars byggnadshistoria är ovisst. I detta diagram har Skuttunge placerats i den äldre medeltiden (-1350), medan de resterande förts till den yngre medeltiden (1350-1550).

Västergötland såg också annorlunda ut och befann sig i ett sämre skick än de förhållandevis rymliga salkyrkorna i Uppland. Från 1800-talets slut bidrog urbaniseringen till att landsbygdssocknarnas befolkning stod stilla eller minskade. Inga behov av nya större kyrkor uppstod. Det nybyggande som skedde tillkom i tätorterna.

UPPLANDS KYRKOR SOM KULTURARV

Intresset för det medeltida kyrkliga kulturarvet i Uppland vaknade redan på 1860-talet. Det var valvmålningarna som först uppmärksammades och ledde till att man tog fram överkalkade målningar, som enligt tidens syn konserverades och vid behov kompletterades eller rekonstruerades. Kyrkorummen fick samtidigt ofta sin medeltida karaktär förstärkt, genom att senare tiders inslag togs bort eller tonades ned. De uppländska medeltida kyrkorummen blev paradexempel på det bästa svensk medeltida kyrkokonst kunde uppvisa. Med Sigurd Curmans och hans efterföljares restaureringar från 1910-talet och framåt blev synsättet mer antikvariskt återhållsamt. Medeltiden hade även fortsättningsvis företrädare framför senare tillskott, även om Curman uppskattade och framhävde inslag från barocken och det gustavianska skedet med större förståelse än tidigare. Också 1900-talets senare restaureringar har visat stor respekt för det medeltida uttrycket i kyrkorna. Därmed befästes de uppländska medeltidskyrkornas centrala ställning i det svenska kulturarvet.

Medvetenheten om värdena i det som tillkommit efter medeltiden i Upplands kyrkor är kanske ännu inte lika utbredd. Det finns all anledning att framhålla det eftermedeltida kulturarvet, både inredning i äldre kyrkor och nybyggda kyrkor. Här finns rika skatter att studera vidare och att presentera för den breda publiken. Att förflytta sig mellan de olika tidsskikten i landskapet och i det enskilda kyrkorummet är en fascinerande resa från medeltid till nutid.

Känslan för den egna sockenkyrkan är ännu levande i Uppland. Församlingarna minskar dock i antal även här. Antalet församlingsbor på landsbygden sjunker som en följd av avflyttning och efter år 2000 genom utträden ur Svenska kyrkan. Samtidigt ökar andelen boende med annan religionstillhörighet i många områden, särskilt i städerna. Flera stadsdelskyrkor byggda under 1900-talet har förklarats som övertaliga. Svenska kyrkans och kulturmiljövårdens företrädare har ett stort ansvar att förvalta det uppländska kyrkorna så att de även i framtiden kan förbli ett uppskattat kulturarv som är tillgängligt och begripligt för alla.

Litteratur om Upplands kyrkor

sammanställd av Ingrid Sjöström m.fl.

Ett stort antal av de uppländska kyrkorna och Stockholms kyrkor finns beskrivna i inventeringsverket *Sveriges Kyrkor*. I den serie kortare beskrivningar som publicerats 1945–97 av stiftstyrelsen i Uppsala, *Upplands kyrkor*, har närapå samtliga kyrkor och kapell exklusive Stockholms stad utgivits. Bland övriga skrifter finns det få som tar upp hela landskapets kyrkliga konst. Dit hör främst Stiftsboken *Uppsala ärkestift i ord och bild*, 1954, och Allhems landskapsbok *Uppland*, 1964, samt kortare översikter från senare år med län eller stift som indelningsgrund.

Här förtecknas översiktlig och allmän litteratur om flera kyrkor och längre tidsperioder. Texter om enstaka kyrkor och om särskilda aspekter återfinns under respektive kapitel. Otryckt material och bildmaterial finns främst i *Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)* och i *Upplandsmuseet*. Äldre arkivhandlingar om kyrkorna förvaras i respektive landsarkiv, yngre handlingar i pastorsämbetenas arkiv.

Boëthius, Gerda: *De tegelornerade gråstenskyrkorna i norra Svealand. Ett bidrag till kännedomen om stilströmningarna under den yngre medeltiden*, 1921. Diss. — Avhandlingen är ett pionjärarbete, som rymmer många intressanta uppgifter men vars relativa kronologi och tolkningar numera i stort har lämnats.

Boëthius, Ulf: *Vägvisare till kyrkorna i Stockholms län*, utg. Länsstyrelsen i Stockholms län, 1980. — Korta texter om varje kyrka och en översikt över den historiska utvecklingen.

Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 51, 1987. Diss. — En grundläggande genomgång av samtliga kyrkor uppförda under den angivna perioden både tematiskt och i form av en katalog. Särskilt diskuteras dateringar och tolkningar av byggnadsarkeologiska undersökningar. Kyrkorna själva används som historiskt källmaterial, kompletterat av skriftliga dokument från folkungatiden.

Det medeltida Sverige (DMS), band 1 Uppland: 1–8, 1974–94. — Ett historiskt-topografiskt verk om det medeltida Uppland. Författare Göran Dahlbäck, Olle Ferm, Bengt Jansson, Rune Jansson, Mats Johansson, Lars-Olof Skoglund, Sigurd Rahmqvist och Gunnar T. Westin. I det härads- och sockenvis redovisade materialet ingår även korta beskrivningar av kyrkorna, granskade av Ann Catherine Bonnier. Fr.o.m. del 7 illustrationer med bl.a. kyrkor ur Johan Hadorphs resebeskrivningar 1676–85 eller av Olof Grau ca 1750.

Gustafsson, Lotta: *Spån, puts och solbänk. Förändringar i uppländska medeltidskyrkor under 1900-talet*, utg. Riksantikvarieämbetet, 2002. — En analys av hur

20 medeltida kyrkor vårdats i underhålls- och restaureringsåtgärder under 1900-talet, med tonvikt på hur små förändringar i material och utförande påverkar helhet och autenticitet.

Haglund, Stig: *Kyrkor i Stockholm*, 1979, och *Kyrkor kring Stockholm*, 1981. — Beskrivningar av olika författare över kyrkorna i Stockholms stift.

Jacobsson, Carina: *Beställare och finansiärer. Träskulptur från 1300-talet i gamla ärkestiftet*, 2002. — En fyllig analys av höggotisk träskulptur från Uppland och Norrland, med tonvikt på beställare, finansiärer och spridningsmönster.

Johan Hadorphs resor: Afritningar af kyrkor och kyrkovapen i Upland 1676–1685, utg. av Erik Vennberg, 1–2, 1917. — Konceptritningar och renritningar av kyrkor, ibland även vapensköldar från föremål eller kalkmålningar i kyrkorna, utförda på uppdrag av Antikvitetskollegiet (grundat 1667). Teckningarna finns i handskrifter på KB, Stockholm. En del kyrkor saknas, framför allt i landskapets nordöstra del. Konzeptteckningarna anger kyrkornas mått. På inventeringsresorna biträdde Hadorph av tre tecknare, varav en var Johan Peringskiöld.

Kyrkorna i Uppsala (red. Anna Nilsén), utg. Stiftsamfälligheten i Uppsala stift, 1992. — Volymen utgör del 1 i *Upplands kyrkor. Nya serien*. Efter en översikt av Bertil Nilsson behandlar tolv författare sexton kyrkor i Uppsala kontrakt, från Gamla Uppsala och domkyrkan till de nyaste förortskyrkorna. Kyrkogårdarna behandlas i ett särskilt kapitel.

Nilsén, Anna: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400–1534*, 1986. *Diss.* — Analyser av innehåll, stil och verkstadssammanhang m.m. i kalkmålningar, framför allt i Uppland.

Nilsson, Christina: *Kyrkguiden. Vägledning till kyrkorna i Stockholms stift*, utg. Stockholms stift, 1993 (2001). — Alla kyrkor byggda i stiftet sedan medeltiden till 2001 presenteras i alfabetisk ordning i korta texter med en eller ett par bilder. Flera register och ordförklaringar.

Sjöholm, Öyvind och Sven Lundkvist: ”Kyrkor och samfund i Uppsala”, i *Uppsala stads historia*, del VI:8, 1989. — Sjöhholm behandlar katedralstaden 1893–1968 (bl.a. domkyrkans restaurering), Lundkvist frikyrkorörelsen 1860–1970.

Stockholms stift i ord och bild. Minnesverk 1945, 1946. — Illustrerad katalog över stiftets alla kyrkor med text av Ragnar Stenberg samt uppsatser om bl.a. kyrkornas konsthistoria av Rune Norberg och Folke Holmér.

Sundquist, Nils: ”Gotiska kyrkor på norra Mälardalsstranden med sammansatta korfönster”, ”Gotiska kyrkor på norra Mälardalsstranden med takryttare”, i *Uppland. Upplands fornminnesförenings årsbok* 1963, 1964 resp. 1966, 1967/68, 1970. — Genomgång av alla kyrkor i Uppland och Västmanland som har eller har haft medeltida fönster med två eller tre dageröppningar, resp. medeltida takryttare.

Sveriges kyrkobyggnader i ord och bild jämte series pastorum. Uppsala stift. Stockholms stad, 1935. — Illustrerad katalog med äldre, vältagna bilder och korta beskrivningar över kyrkorna.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium (SvK), vol. 1–, 1912–. — Utförliga kyrkoberivningar med redogörelse för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar,

inventarier m.m. Av Upplands kyrkor har monografier över ett stort antal utgivits i 62 häften (volymer), sammanförda till band i underserier för Uppland resp. Stockholms stad. Här föreligger med några undantag kyrkorna i Stockholms län (Uppland band I–VII, 1912–67; tre slotts kyrkor 1976–88) och Stockholms stad (Stockholm band I–IX, 1915–80). Av Uppsala län föreligger kyrkorna i Åsunda härad och Enköping (Uppland band X–XI, 1966–84), några kyrkor i Håbo, Trögds och Lagunda härader (1963–74) samt kyrkor i Frösåkers, Nordinghundra, Långhundra och Ärlinghundra härader som före 1971 hörde till Stockholms län (i Uppland band II–IV, 1912–56; se härads karta fig. 2). Volymer efter 1967 innehåller i regel register över publicerade kyrkor. Huvudförfattare är Ingeborg Wilcke-Lindqvist, Armin Tuulse, Ingrid Rosell, Erik Bohrn, Martin Olsson och Ann Catherine Bonnier. Av SvK:s tematiska serie *Kyrkobyggnader 1760–1860* är del 5 under utgivning, vilken bl.a. behandlar kyrkorna i Uppland.

Tidernas kyrka i Uppland (red. Karin Blent), *Uppland. Upplands fornminnesförenings och hembygdsförbunds årsbok*, 1997. — Innehåller sju uppsatser av olika författare, bl.a. om kyrkans aktuella ställning och problem, ödekyrkor, kult och rum under medeltiden och 1600-talet, medeltida skulpturers material och vårdbehov, källtexter om Gamla Uppsala, textilfynd i Björklinge, orgel i Bälinge, sockenlärare på 1700-talet.

Uppland, utg. Allhems förlag, 1964. — Den historiska översikten, ”Uppland i gången tid”, är skriven av Teddy Brunius. Den kyrkliga arkitekturen och konsten behandlas relativt utförligt till och med stormaktstiden. Faktatexter om kyrkorna av Rickard Holmström. Rikt illustrerad.

Upplands kyrkor. Konsthistorisk vägledning, utg. Stiftstyrelsen i Uppsala, 1945–97. — Serien omfattar 227 kyrkoberskrivningar publicerade i 17 band, och även separat (med senare upplagor). Seriens historia redovisas i del XVII av Bengt Ingmar Kilström, som knöts till verket 1946, blev dess redaktör 1967 och har författat en stor mängd av kyrkoberskrivningarna. Bland övriga författare som medverkat i många vägledningar märks Ingeborg Wilcke-Lindqvist, Erik Bohrn, Armin Tuulse, Åke Nisbeth och Jan Svanberg. Varje band inleds med en uppsats om t.ex. romanska dopfuntar, medeltida järnsmide eller kyrkovårdsämbetets historia.

Uppsala ärkestift i ord och bild, 1954. — Illustrerad katalog över stiftets alla kyrkor med text av Bengt Ingmar Kilström samt ett stort antal uppsatser av olika experter om stiftets historia och kyrkliga liv. Den kyrkliga konsten behandlas av Henrik Cornell (de äldsta kyrkorna) och Bertil Berthelson (fr.o.m. gotiken, med tonvikt på tiden före 1700).

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län (red. Karin Blent), utg. av Länsstyrelsen i Uppsala län, Upplandsmuseet och Uppsala stift, 1997. — Kortfattade beskrivningar över kyrkorna i länet, med en inledande översikt över kyrkornas utveckling.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Uppland 1950 hänvisas till tab. 1 a–b, s. 13–14. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Acking, Carl-Axel 126
Adam av Bremen 28
Adelcrantz, Carl Fredrik
84, 85, 86, 88, 97
Adelsö 27, 45, 48, 97, 98,
99, 99, 106, 138
Ansgarskapellet 105,
106
Adolf Fredrik, se Stockholm
Ala 50
Albertus Pictor (Albert
Målare) 43, 47, 48, 95
Alby 106
Allhelgonakyrkan, se
Stockholm
Allpere, Jaan 126
Alm, Carl 110
Almfelt, Axel 84
Almquist, Bror 126
Almunge 68, 94, 138
Alsike 27, 82, 92, 93, 95,
101, 116, 123, 138
Althin, Caleb 130
Alton, Jerk 126
Altuna 27, 28, 82, 83, 84,
89, 89, 98, 100
Alunda 18, 21, 27, 38, 46,
50, 82, 84, 87, 88, 95,
96, 98, 124, 138
Améen, Gustaf 126
Angarn 46, 97, 98, 138
Ansgar, missionär 105
Ansgarskapellet, se Adelsö
Arholma, se Björkö-
Arholma
Arnö 45, 68, 125, 138
Aschaneus, Martin 29
Askeby 34
Aspnäs, se Östervåla
Balingsta 16, 24, 27, 36,
103, 104, 105, 113,
115, 116, 123, 138
Banér, Gustav 70
Banér, Johan Gabriel 75
Banér, släkt 74
Behm, Hans 73
Benzelius, Henric 77
Bergh, Edvard 122
Bergh, Rolf 126
Bergman, Carl Hampus
126
Bergsten, Carl 113
Beskow, Gustaf Emanuel
107
Beskow, Natanael 110
Beutin, Gabriel 77
Biskopskulla 27, 138
Björklinge 22, 27, 68, 96,
98, 138
Björkö 105, 118
Björkö-Arholma 104, 105,
106, 118
Arholma 104, 106
Blackstadius, Johan
Zacharias 121
Bladåker 24, 138
Blasieholmskyrkan, se
Stockholm
Blidö 21, 27, 66, 68, 78,
81, 82, 84, 85, 86, 89,
92
Blom Carlsson, Carl Gustaf
95
Blom, Fredrik 84
Blomé, Börje 126
Boberg, Ferdinand 113
Boglösa 24, 27, 38, 42, 50,
138
Bonde, släkt 70, 74
Bondkyrkan, se Uppsala,
Helga Trefaldighet
Boo 105, 111, 114, 114,
115, 115, 116, 118
Boo kapell 66, 68, 70,
78, 118
Borgsjö 88
Borgström, Birger 114
Brahe, Abraham 70
Brahe, släkt 70, 74
Brandel, Sven 113, 124,
126
Brask, Hans 57, 58
Bred 27, 51, 82, 83, 84, 85,
89, 98
Brevik 106, 112
Bro 22, 49, 138
Bromma 36, 45, 46, 68, 69,
106, 109, 112, 125, 138
Brunius, Carl Georg 93
Bryssel 51
”Brädkyrkan”, se
Stockholm
Brännkyrka 109, 110, 125
Bälinge 46, 77, 82, 83, 87,
95, 96, 100, 124, 137,
138
Börje 42, 48, 50, 138
Börjesson, Johan 121
Börstil 21, 95, 138
Cahman, Johan Niclas 73
Calcarius 49
Carlberg, Bengt 126
Carlén, Octavia 125
Carsten, Andreas 130
Cederström, Anders 87
Cronstedt, Carl Johan 92,
97
Cronstedt, Sigge 113, 126
Curman, Sigurd 80, 95,
123, 124, 126, 128, 139
Dahl, David 126
Dahl, F. G. A. 126
Dahlbergh, Erik 9, 66
Dahlman, O. L. 98
Dahlström, Nils Johan 98
Dalby 34, 51, 68, 96, 138
Danderyd 12, 29, 31, 51,
68, 70, 75, 78, 83, 106,
110, 138

- Danmark 24, 39, 40, 44,
45, 48, 124, 124, 138
- Dannemora 18, 19, 27, 47,
83, 122, 131, 137, 138
- De Geer, Charles (1660–
1730) 77, 84
- De Geer, Charles (1720–78)
64, 93, 95, 100, 101
- De Geer, släkt 71, 76
- De la Gardie, Magnus
Gabriel 74
- De la Gardie, släkt 70
- Deurell, Carl-Olof 126
- Djurgårdskyrkan, se
Stockholm
- Djursholm 75, 83, 103,
106, 110, 113
- Djurö 66, 68, 75, 78, 104,
106
- Douhan, Mikael 24
- Drottningholm 23, 91
- Duvbo 106, 110, 113
- Düben, Andreas 63
- Ed 29, 38, 42, 48, 80, 84,
93, 94, 95, 95, 98, 101,
123, 138
- Edebo 21, 83, 123, 138
- Edelsvärd, Adolf Wilhelm
113
- Edsbro 47, 83, 138
- Ekberg, Fredrik 126
- Ekeby 27, 31, 75, 138
- Ekerö 11, 12, 28, 41, 45,
68, 71, 74, 93, 96, 138
- Ekholm, Carl Axel 122,
123, 124, 126
- Ekman, Per Johan 92
- Enblom, Rudolf 126
- Engelbrekt, se Stockholm
- Engelska kyrkan, se
Stockholm
- Engloo, Tor 126
- Enköping 11, 16, 17, 18,
19, 23, 27, 28, 82, 103,
134
- S:t Ilian 16, 53, 57, 101
- S:t Olof 16, 57, 78
- Vårfrukyrkan 32, 36,
45, 46, 57, 80, 93, 97,
138
- Enköpings-Näs 27, 138
- Enskede, se Stockholm
- Enåker 82, 86, 92, 95, 100,
138
- Erikson, Oscar 126
- Eriksson, Liss 130
- Ersta, se Stockholm
- Essén, Arre 126
- von Essen, Gustaf 103
- Esterna, se Fasterna
- Estuna 27, 30, 31, 36, 37,
38, 42, 48, 98, 138
- Étienne de Bonneuil 40
- Fagersta 92
- Falkenberg, Fredrik 122,
123, 126
- Falun 70
- Fant, Erik 124, 126
- Faringe 24, 27, 47, 138
- Fasta, se Fasterna
- Fasterna 16, 23, 68, 82,
83, 84, 85, 86, 86, 87,
87, 93, 98, 100, 101,
106, 138
- Esterna 27, 83, 87, 138
- Fasta 16, 68, 83, 87,
101, 105
- Ferster, Hans 70
- Film 21, 24, 27, 67, 76,
76, 82, 83, 84, 86, 92,
100, 138
- Fittja 31, 45, 47, 103, 104,
105, 138
- Flasta (Flasta mur), se
Skokloster
- Forsmark 23, 67, 68, 78,
82, 83, 84, 85, 86, 90,
91, 91, 98, 99, 100,
137
- Franska Refomerta kyrkan,
se Stockholm
- Fresta 27, 82, 84, 93, 94,
95, 138
- Fröslunda 48, 50, 85, 96,
98, 138
- Frösthult 27, 41, 50, 138
- Frösunda 49, 138
- Frötuna 21, 27, 39, 46, 48,
50, 51, 138
- Funbo 36, 38, 42, 47, 122,
122, 123, 138
- Fåk, Jörgen 124, 126
- Färentuna 27, 37, 48, 68,
93, 138
- Gamla Uppsala 15, 19, 24,
27, 28, 29, 31, 36, 47,
48, 105, 133, 133, 134,
138
- Garn, se Ösby-Garn
- Gerdman, Olof 76, 77, 97
- Gerss, Jacob Wilhelm 89
- Gimo 67, 83, 84
- Giresta 28, 82, 105, 138
- Godegård 93
- Gottröra 27, 45, 124, 138
- Grafström, Nils 126
- Gramén, Lars Nilsson 114
- Granlund, Magnus 64, 77,
97, 98
- Grau, Olof 82, 89
- Grill, Adolf Ulric 90
- Grill, Anna Johanna, d.y.
90
- Grisslehamn 106
- Grundell, O. 126
- Gryta 68, 138
- Gräsö 21, 66, 68, 70, 72,
78, 134
- Gumælius, Sten Hummel-
126
- Gustaf Adolfskyrkan, se
Stockholm
- Gustav III 85
- Gustav Vasa, se Stockholm
- Gustavsberg 105, 106, 110,
111, 113, 115, 118
- Gysinge 84
- Gävle 70, 84, 85, 88, 99,
112
- Göransson, Viking 126
- Göteborg 106, 107, 108,
113
- Hacksta 42, 138
- Hadorph, Johan 9, 28
- Haga 138
- Hagalund 106, 111, 113,
117
- Hagby 27, 82, 83, 84, 89,
98
- Hagman, Daniel 77, 88
- Hallstavik 106, 113
- Hamburg 65
- Hammarby 27, 138
- Hamrånge 89
- Harbo 22, 82, 83, 92, 94,
95, 98, 100, 138
- Harg 21, 23, 27, 69, 83,
84, 138
- Harnäs 83
- Hawerman, Johan Adolf 84
- Hawerman, Ludvig 93
- Hebel, Hans 73
- Heby 11, 21, 22
- Hedesunda 88
- Hedin, Ludvig 84
- Hedmark, Martin 114
- Hedvig Eleonora, drottning
74
- Hedvig Eleonora, se
Stockholm
- Helga Trefaldighet, se
Uppsala
- Helsingborg, Gustav Adolf
129
- Hermansson, Gustaf 114,
126, 129, 130

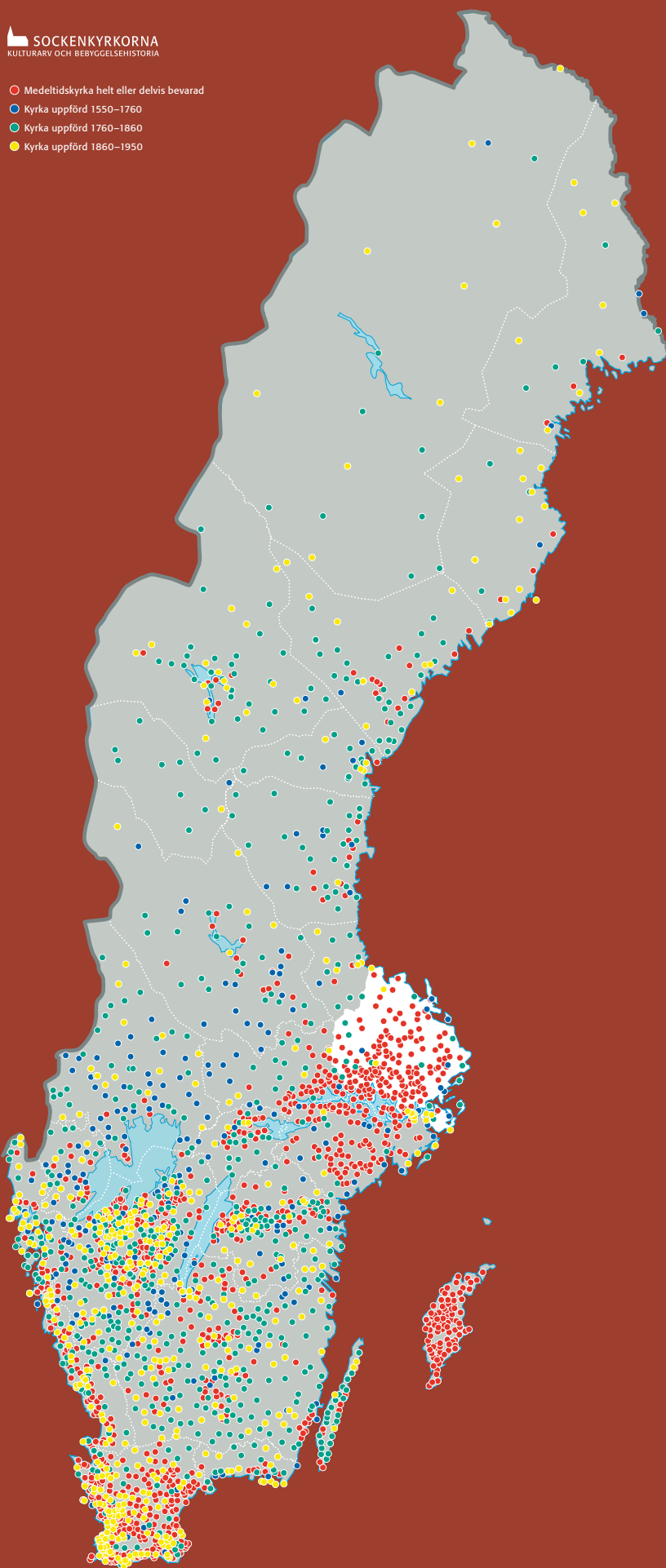
- Herräng 83
Hidemark, Ove 126, 130
Hildebrand, Hans 121, 128
Hilleshög 27, 36, 37, 39, 48, 93, 138
Hjorthagen, se Stockholm
Hjortzberg, Folke 114, 117
Hjortzberg, Olle 95, 117, 123
Hjälsta 28, 33, 47, 53, 137, 138
Hofwerberg, Carl 76
Holm 24, 27, 67, 67, 68, 83, 125, 138
Holmdahl, Gustaf 126
Holmer, Lars 126
Holmkyrkan, se Stockholm
Horn, Agneta 96
Huddunge 27, 28, 82, 83, 84, 85, 89, 99
Husbyborg, se Tierp
Husby-Lyhundra, se Husby-Sjuhundra
Husby-Långhundra 15, 23, 24, 27, 39, 45, 51, 138
Husby-Sjuhundra 15, 24, 29, 37, 69, 98, 138
Husby-Sjutolft 15, 24, 27, 48, 138
Husby-Trögd, se Kungs-Husby
Husby-Ärlinghundra 15, 24, 27, 36, 37, 138
Hyltinge 94
Håbo-Tibble 27, 31, 93, 123, 138
Håkansson, Malte 126
Hällnäs 21, 27, 49, 76, 82, 83, 84, 85, 88, 93, 95, 100, 101, 138
Hårleman, Carl 71, 97, 113
Håtuna 31, 40, 48, 50, 53, 138
Häggeby 27, 138
Härkeberga 24, 27, 41, 43, 48, 96, 97, 100, 101, 138
Härnevi 27, 48, 98, 138
Härnösand 77
Hässelby Villastad 106, 112, 114, 117
Häverö 21, 30, 52, 83, 106, 138
Högalid, se Stockholm
Höganäs 103
Hökerberg, Otar 126
Hökhuvud 22, 48, 94, 138
Ihrfors, Erik 9
Immenhausen 48
Ingarö 80, 82, 85, 86, 86, 87, 98, 101
Inge den äldre 35
Isæus, Magnus 128
Jacobsson, Ernst Abraham 127, 128
Jakob Ulvsson 133
Jakob, se Stockholm
Johan III 55, 59, 60, 62
Johannes Ivan 48
Johannes Rosenrod 48
Johannes, se Stockholm
Johansson, Cyrillus 126
Jonson, Birger 126
Jonsson, Ragnar 126
Jordan målare 51
Julita 32
Jumkil 27, 44, 49, 138
Järfälla 12, 27, 36, 37, 138
Järlåsa 28, 67, 67, 68, 72, 134
Jönköping 84, 85, 108
Kalmar 22, 27, 40, 48, 95, 97, 138
Karl Knutsson Bonde 60
Karl XI 61, 66
Karl XII 66
Karl XV 116
Karlholm 67, 83
Karlskrona 63
Karlskyrka, se Söderby-Karl
Karlstads domkyrka 70
Katarina, se Stockholm
Kindgren, Lars 97
Klara 60, 62, 68, 69, 78, 81, 97, 111, 125, 127, 128, 129, 130
Klara, se Stockholm
Klopper, Jan 73
Knivsta 11, 27, 41, 51, 125, 138
Knutby 41, 83, 93, 98, 124, 138
Kortz, Hans Daniel 75
Kulla 27, 45, 50, 103, 104, 138
Kumlien, Hjalmar 126
Kungsholm (Ulrika Eleonora), se Stockholm
Kungs-Husby 15, 27, 51, 69, 121, 138
Kungsängen (Stockholms-Näs) 138
Kårsta 138
Köpenhamn 107, 110
Vor Frue kirke 117
Lagga 138
Lallerstedt, Erik 113
Langlet, Emil Viktor 126
Laurent, Claes 126
Laurentius Andreae 56
Laurentius Petri 58, 60
Laurentz, Johan 126
Le Febure-Lillienberg, Jean 87
Leijonhufvud, Ove 126, 129
Lena 27, 41, 42, 83, 138
Leufsta, se Lövstabruk
Lewerentz, Sigurd 126
Lidingö 12, 27, 66, 68, 69, 78, 93, 103, 105, 106, 112, 134
Lilljekvist, Fredrik 110, 113
Lillkyrka 27, 138, 139
Lindegren, Agi 113, 126, 129
Lindgren, Gustaf 126, 128
Lindschiöld, Erik 71, 74
Lindskog, Frans 126
Linköping 57
domkyrkan 127
Linn, Björn 130
Linnqvist, Hilding 130
Litslena 24, 27, 48, 49, 53, 138
Ljung, Pehr 97
Ljusterö 21, 27, 66, 69, 70, 78, 104, 115
Loëll, Johan Christopher 85, 88, 89
Lohärad 38, 42, 138
Lovö 23, 26, 27, 30, 37, 68, 72, 74, 96, 138
Luleå domkyrka 129
Lund 34, 108
Lunda 27, 49, 97, 138
Lundberg, Einar 126
Lundberg, Erik 125, 126, 130
Lundquist, Per 126
Lundqvist, Daniel 85, 88, 89, 99
Långtora 27, 51, 138
Låssa 50, 68, 74, 138
Läby 51, 98, 103, 104, 105, 138
Länna 21, 24, 39, 48, 74, 138
Löt 82, 92, 138
Lövstabruk 21, 64, 67, 76, 77, 83, 84, 93, 100
Magnus Ladulås 45, 60
Malmberg, Bror Carl 127
Malmö 106, 107, 108

- Malsta 24, 27, 29, 39, 48, 138
- Mandelgren, Nils Månsson 121
- Mankell, Otto August 127
- Margareta, donator 48
- Maria Magdalena, se Stockholm
- Mariakyrkan, se Sigtuna
- Mariehällskyrkan, se Stockholm
- Markim 23, 25, 27, 36, 38, 39, 51, 77, 98, 137, 138
- Marma 104, 106
- Masreliez, Adrien 97
- Masreliez, Jean Baptiste 97, 100
- Masreliez, Louis 91
- Matteus, se Stockholm
- Melander, Adolf Emil 127
- Melanton, Kaisa 130
- Mellin, Dag 127
- Mikaelskyrkan, se Uppsala
- Milles, Evert 127
- Molnebo 83
- Morkarla 27, 31, 138
- Munsö 36, 39, 46, 68, 138
- München 129
- Månsson, Filip 123
- Mälärhöjden, se Stockholm
- Möja 27, 66, 78, 81, 82, 85, 86, 101, 104, 134
- Möller, Carl 108, 110, 112, 114, 119, 127, 128, 129
- Nacka 12, 109, 110, 111
- Nathanaelskyrkan, se Tolfta
- Neosander, Jonas 85, 87
- Nilsson, Alfred 124
- Nilsson, Georg A. 127
- Nohldén, Carl-Erik 127
- Nora 22, 82, 83, 84, 85, 88, 88, 89, 98, 99, 138
- Nordenskjöld, Knut 127
- Noreen, Årland 124, 127
- Norrby 15, 27, 103, 105, 112, 138
- Norrköping 106, 108
- Norrunda 27, 36, 37, 38, 48, 138
- Norrälje 11, 12, 19, 27, 66, 68, 69, 70, 78, 81, 82, 92, 93, 98
- Nybro 103
- Nyköping 85
- Nyström, Axel 84
- Nysätra 45, 138
- Närtuna 23, 24, 27, 138
- Odensala 27, 42, 138
- Oelrich, Nils 127
- Olaus Petri 56, 58
- Olof Skötkonung 32
- Olsson, Martin 127, 128
- Orkesta 22, 23, 27, 36, 37, 125, 137, 138
- Ortala 83
- Oscar, se Stockholm
- Oslo 106
- Oxenstierna, släkt 74
- Palmér, Carl Robert 85
- Palmroth, Per Wilhelm 84, 93
- Palmstedt, Erik 84, 90
- Peringskiöld, Johan 9, 29, 46, 48
- Peterson, Adrian Crispin 113, 127
- Peterson, Ludvig 127
- Petterson, Gustaf 127
- Pettersson, Abraham Rafael 92, 127
- Porne, Åke 127
- Posse, Mauritz 75
- Precht, Burchardt 65, 72, 74, 75, 76, 97, 98
- Ramborg Israelsdotter 41
- Ramsta 27, 28, 82, 83, 84, 89, 105, 113, 113, 115, 115, 118
- Rasbo 27, 38, 42, 46, 47, 50, 51, 138
- Rasbokil 27, 123, 138
- Raschdorff, Julius 128
- Rechner, Michael 74
- Rehn, Jean Eric 93, 95, 98, 101
- Rhezelius, Jonas Haquini 9, 29
- Riala 27, 42, 48, 138
- Riddarholmskyrkan, se Stockholm
- Rimbo 27, 39, 47, 51, 94, 138
- Roland, Anders 127
- Rosenhane, Gustav 67
- Rosersberg 85, 97
- Roslags-Bro 21, 23, 24, 27, 44, 51, 138
- Roslags-Kulla 24, 27, 67, 68, 69, 72, 78, 134
- Rudbeckius, Johannes 74
- Rydorff, J. O. 71
- Rådmansö 21, 66, 68, 70, 74, 78, 81, 82, 84, 89
- Rånäs 23, 83, 84, 87, 100, 105, 106
- Rö 27, 51, 69, 94, 138
- S:t Erik, helgon 44
- S:t Erik, se Sollentuna, Uppsala
- S:t Göran, se Stockholm
- S:t Ilian, se Enköping
- S:t Lars, se Sigtuna
- S:t Nikolai, se Sigtuna, Stockholm
- S:t Olof, se Enköping, Sigtuna, Stockholm, Täby
- S:t Per, se Sigtuna, Uppsala
- S:t Sigfrid, se Stockholm
- S:ta Gertrud, se Sigtuna
- Sala 11, 15, 18, 84, 103
- Saltsjöbaden 111, 113, 116, 118
- Sandberg, Johan Gustaf 121
- Sandhamn 104, 106
- Schill, Bernhard 127
- von Schmalensee, Artur 127, 130
- Scholander, Fredrik Wilhelm 112, 116, 121, 127
- Segerstedt, Viktor 127
- Seglora, se Stockholm
- Selånger 98
- Sergel, Johan Tobias 97, 98, 117
- Setterberg, C. A. 85, 89
- Sifvertsson, Berendt 74
- Sigtuna 15, 19, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 49, 105, 134
- Mariakyrkan 16, 35, 38, 42, 44, 47, 52, 57
- S:ta Gertrud 35
- S:t Lars 16, 34, 35, 57, 78
- S:t Nikolai 34
- S:t Olof 16, 30, 32, 33, 34, 35, 35, 57, 78
- S:t Per 16, 32, 33, 34, 35, 57, 78
- Simtuna 27, 82, 83, 92, 96, 138
- Singö 66, 68, 69, 70, 72, 78
- Sjöberg, Gustaf 107
- Sjöström, Eric 85
- Sjöström, John 127, 130
- Skara 57
- domkyrkan 127
- Skebobruk 21, 83, 106
- Skederid 33, 41, 45, 46, 51, 53, 94, 138
- Skeppsholmskyrkan, se Stockholm
- Skepptuna 23, 24, 27, 36, 46, 47, 49, 50, 50, 51, 138

- Skogs-Tibble 30, 36, 49, 138
- Skokloster 16, 38, 51, 52, 57, 74, 83, 138
Flasta (Flasta mur) 16, 28, 30, 37, 49, 52
- Skuthe, Margareta
Persdotter, g. m. Johan Adler Salvius 63
- Skutskär 104, 105, 118
- Skuttunge 27, 47, 138, 139
- Skå 37, 68, 70, 78, 93, 138
- Skånela 27, 36, 37, 46, 138
- Skäfthammar 27, 67, 83, 84, 123, 138, 139
- Sofia, se Stockholm
- Sollentuna 12, 31, 37, 42, 46, 48, 50, 68, 106, 138
S:t Erik 106
- Solna 12, 19, 36, 44, 45, 46, 106, 109, 110, 138
Ulriksdal 106, 110, 112, 116
- Sparrsätra 24, 27, 46, 97, 138, 139
- Spihler, Mattias 67
- Spånga 27, 37, 38, 42, 45, 70, 106, 109, 138
- Stavby 48, 138
- Stefanskyrkan, se Stockholm
- Stenbock, Johan Gabriel 67
- Stenhammar, Ernst 128
- Stockholm 9, 11, 12, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 42, 44, 45, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 84, 85, 97, 99, 100, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135
Adolf Fredrik 68, 78, 81, 82, 84, 85, 85, 86, 86, 87, 93, 97, 98, 100, 108, 109, 111, 117, 129
Allhelgonakyrkan 111
Blasieholmskyrkan 107, 107, 110, 112, 113, 115, 117, 118
"Brädkyrkan" 64, 68, 70, 78
Djurgårdskyrkan 109
Engelbrekt 105, 106, 110, 111, 113, 114, 115, 115, 118, 129
Engelska kyrkan 108
Enskede 111
- Stockholm, forts.*
Ersta 107
Franska Refomerta kyrkan 108
Gustaf Adolfskyrkan 106, 108, 109, 113, 114, 115, 118, 129, 130
Gustav Vasa 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 73, 105, 111, 113, 115, 115, 117, 118
Hjorthagen 106, 109, 111, 113, 114, 116
Hedvig Eleonora 64, 68, 70, 78, 81, 97, 109, 111, 127, 129, 130
Holmskyrkan 68, 78, 81
Högalid 110, 111, 113, 118
Jakob 44, 52, 60, 62, 68, 70, 72, 78, 81, 111, 125, 127, 128, 128, 129, 129, 130
Johannes 68, 78, 101, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 129
Katarina 56, 62, 63, 67, 70, 81, 97, 109, 111, 125, 130
Klara 45, 56
Kungsholm 63, 68, 71, 72, 78, 81, 90, 93, 97, 109, 110, 111
Maria Magdalena 44, 60, 62, 63, 81, 97, 109, 111, 130
Mariehällskyrkan 112
Matteus 105, 111, 113, 116, 117, 118
Mälardjorden 112
Riddarholmskyrkan 9, 36, 45, 52, 60, 61, 92, 101, 118, 128, 138
Oscar 105, 106, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 118, 129, 130
S:t Göran 105, 110, 111, 117, 118, 139
S:t Olof 68, 78, 81
S:t Sigfrid 110
Seglora 106
Skeppholmskyrkan 81, 82, 84, 85, 90, 118
Sofia 111, 114, 115, 117, 129, 130
Stefanskyrkan 106, 110, 111, 116, 129
Storkyrkan (S:t Nikolai) 44, 46, 56, 63, 65, 67,
- Stockholm, forts.*
70, 109, 111, 125, 128, 138
Tyska kyrkan 63, 128, 129, 130
Västerledskyrkan 106, 112, 114
Stockholms-Näs, se Kungsängen
Storkyrkan (S:t Nikolai), se Stockholm
Strängnäs 57
domkyrkan 74, 97, 127, 128
Strömberg, Alexander 96
Strömsberg 83
Ståhl, Clas Efraim 84
Sundbyberg 12, 105, 106, 110, 111, 118
Sundbäck, Daniel 99
Sundström, Anders 85, 94
Sundsvall 129
Svala, stapelbyggare 94
Svinnegarn 24, 33, 46, 47, 53, 138
Sylwan, Otto 121
Sånga 27, 37, 138
Söderberg, Uno 127
Söderblom, Nathan 105, 111
Söderby-Karl 16, 27, 28, 42, 138
Karlskyrka 16, 28, 38, 101
Söderfors 21, 23, 67, 68, 78, 82, 83, 84, 85, 90, 90, 91, 92, 98, 99, 100, 137
Söderholm, Sven A. 127
Tafvelin, Harald 125, 127
Teda 24, 27, 138
Tegelsmora 21, 24, 27, 31, 50, 64, 76, 83, 84, 121, 138
Tempelman, Olof 84, 87, 88, 91, 93, 94, 97, 100
Tengbom, Ivar 113
Tensta 24, 27, 36, 39, 40, 40, 41, 42, 44, 48, 50, 134, 137, 138
Tesch, Nils 127
Tessin, Nicodemus, d.y. 65, 72, 74, 75, 96, 97, 113
Tessin, Nicodemus, d.ä. 67, 71
Theet, Johan 75
Thoman, Ernst Philip 97
Thorvaldsen, Bertel 117, 124

- Tierp 11, 21, 48, 83, 104, 106, 114, 138
Husbyborg 28, 30
- Tillinge 27, 83, 95, 138
- Tobo 21, 83
- Tolfta 27, 42, 83, 106, 138
Nathanaelskyrkan 104, 106, 114
- Torstuna 24, 28, 49, 82, 83, 85, 88, 97, 98, 99, 100
- Torsvi 46, 47, 48, 74, 138, 139
- Torsåker 85
- von Troil, Uno 83
- Trotzig, Mårten 63
- Tuna 41, 47, 122, 138
- Tureberg 106, 112
- Tyresö 70
- Tyska kyrkan, se Stockholm
- Täby 12, 22, 27, 29, 106, 124, 138
S:t Olof 106
- Tärna 15, 27, 69, 103, 105, 138
- Tärnsjö 22
- Törnquist, Hjalmar 127
- af Ugglas, Samuel 84, 91
- Ullén, Sigge 127
- Ullfors 83
- Ulrich, Erik Otto 110, 127
- Ulrika Eleonora, se Stockholm, Kungsholm
- Ulriksdal, se Solna
- Ununge 21, 47, 51, 83, 106, 138
- Upplands Väsby 12
- Uppsala 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 27, 28, 29, 32, 36, 41, 43, 44, 50, 51, 57, 58, 74, 82, 84, 85, 87, 98, 99, 103, 121, 122, 133, 134, 135
domkyrkan 9, 39, 40, 44, 46, 47, 52, 57, 58, 60, 72, 73, 75, 80, 97, 104, 106, 121, 122, 125, 127, 134, 138
Helga Trefaldighet (Bondkyrkan) 16, 44, 46, 57, 104, 138
Mikaelskyrkan 104, 106, 110, 113, 116, 118
S:t Erik 44
S:t Per 16, 44, 57, 78
Vårfrukyrkan 16, 44, 57, 78
Österplans kyrksal 104
- Uppsala-Näs 24, 27, 31, 52, 138
- Vada 23, 27, 68, 96, 138
- Vadstena 56
- Wahlman, Lars Israel 90, 105, 113, 114, 127, 129, 130
- Vaksala 27, 29, 37, 44, 46, 47, 98, 138
- Vallby 138
- de la Vallée, Jean 62, 63, 64
- Wallenberg, Knut Agathon 111
- Vallentuna 12, 22, 29, 31, 36, 50, 82, 86, 92, 96, 101, 138
- Valö 21, 24, 24, 48, 50, 51, 83, 138
- Varola 112
- Vasa 85
- Vassunda 85, 94, 96, 138
- Vattholma 83
- Vaxholm 12, 21, 27, 66, 68, 78, 81, 82, 84, 85, 88, 93
- Veckholm 24, 46, 49, 51, 71, 138
- Vendel 24, 27, 31, 40, 41, 42, 44, 48, 69, 134, 137, 138
- Wennberg, Thure 93
- Wernstedt, Melchior 127
- Westberg, Johan 98
- Westerberg, Karl Martin 127
- Westin, Fredric 90
- Westin, Jac:son, J. 71
- Westman, Hans 127
- Viby 32
- Vidbo 45, 49, 138
- Vigeland, Emanuel 129
- Viggbyholm 106
- Viksta 24, 41, 138
- Villberga 26, 27, 138
- Vittinge 21, 27, 69, 105, 138
- Wrede, Fabian 67
- Wrede, släkt 74
- Vårfrukyrkan, se Enköping, Uppsala
- Väddö 21, 27, 82, 83, 84, 85, 89, 105, 106
- Vällnora 83
- Vänge 49, 103, 105, 115, 138
- Värmdö 12, 21, 27, 39, 46, 138
- Wäsström, Petter 93
- Västanfors 92
- Västerledskyrkan, se Stockholm
- Västerlövsta 21, 22, 27, 45, 46, 83, 138
- Västeråker 39, 40, 41, 42, 83, 93, 103, 121, 123, 137, 138
- Västerås 57, 84, 98
- Västland 27, 28, 82, 83, 85, 89, 90
- Västra Ryd 24, 82, 92, 138
- Vätö 21, 27, 104, 138
- Yttergran 42, 47, 69, 98, 124, 138
- Zettervall, Helgo 73, 122, 125, 127, 128
- Åbom, Johan Fredrik 84, 89, 93, 98
- Åkerby 27, 83, 94, 95, 96, 138, 139
- Åland 96, 138
- Älvkarleby 11, 21, 27, 28, 52, 68, 83, 104, 106, 122, 138
- Ärentuna 27, 42, 48, 138
- Öregrund 19, 27, 46, 66, 81, 138
- Örn, Carl 85
- Örnsköldsvik 103
- Össeby-Garn 16, 27, 28, 31, 42, 138
Össeby 16, 23, 28, 30, 52, 101
- Östberg, Ragnar 127
- Österberg, Otilius 127
- Österbybruk 21, 24, 67, 69, 83, 84, 92, 100
- Österlund, John 124
- Österlövsta 21, 28, 30, 45, 47, 52, 71, 72, 76, 77, 83, 84, 138
- Österman, Walborg 99
- Österplans kyrksal, se Uppsala
- Österunda 138
- Östervåla 22, 28, 41, 83, 96, 97, 138
Aspnäs 28, 41
- Österåker 12, 21, 22, 26, 27, 68, 70, 71, 72, 138
- Östhammar 11, 12, 19, 27, 66, 68, 81, 82, 92, 101
- Östra Ryd 43, 47, 48, 51, 68, 70, 72, 83, 138
- Östuna 27, 138
- Övergran 27, 48, 138

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

UPPLAND LANDSKAPETS KYRKOR

Välkända inslag i Upplands kyrkliga landskap är de små medeltida gråstenskyrkorna, ofta med rikt bemålade valv och träskulptur av hög kvalitet. Dessa miljöer hör till Europas omistliga kulturarv och har vårdats väl genom tiderna.

Av de 210 kvarstående sockenkyrkorna är inte mindre än 90 % medeltida. 130 har bevarade kor och långhus, fler än i något annat landskap. Orsakerna till detta förhållande diskuteras i rapporten.

Efter reformationen, då den svenska statskyrkan konsoliderades, uppfördes ganska få nya kyrkor. Desto fler byggdes om och försågs med praktfulla altaruppsatser, predikstolar och gravkor. Karakteristiska för landskapet är även de ståtliga klockstaplarna och de klassicistiska kyrkorna i bruksamhällena. Bland de trettiotal välbevarade kyrkor som byggdes 1550–1950 ingår de stilbildande templer i Stockholm och de många förortskyrkorna norr om huvudstaden.

I denna rapport ges en översikt av Upplands kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet
Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm

